

replika

126

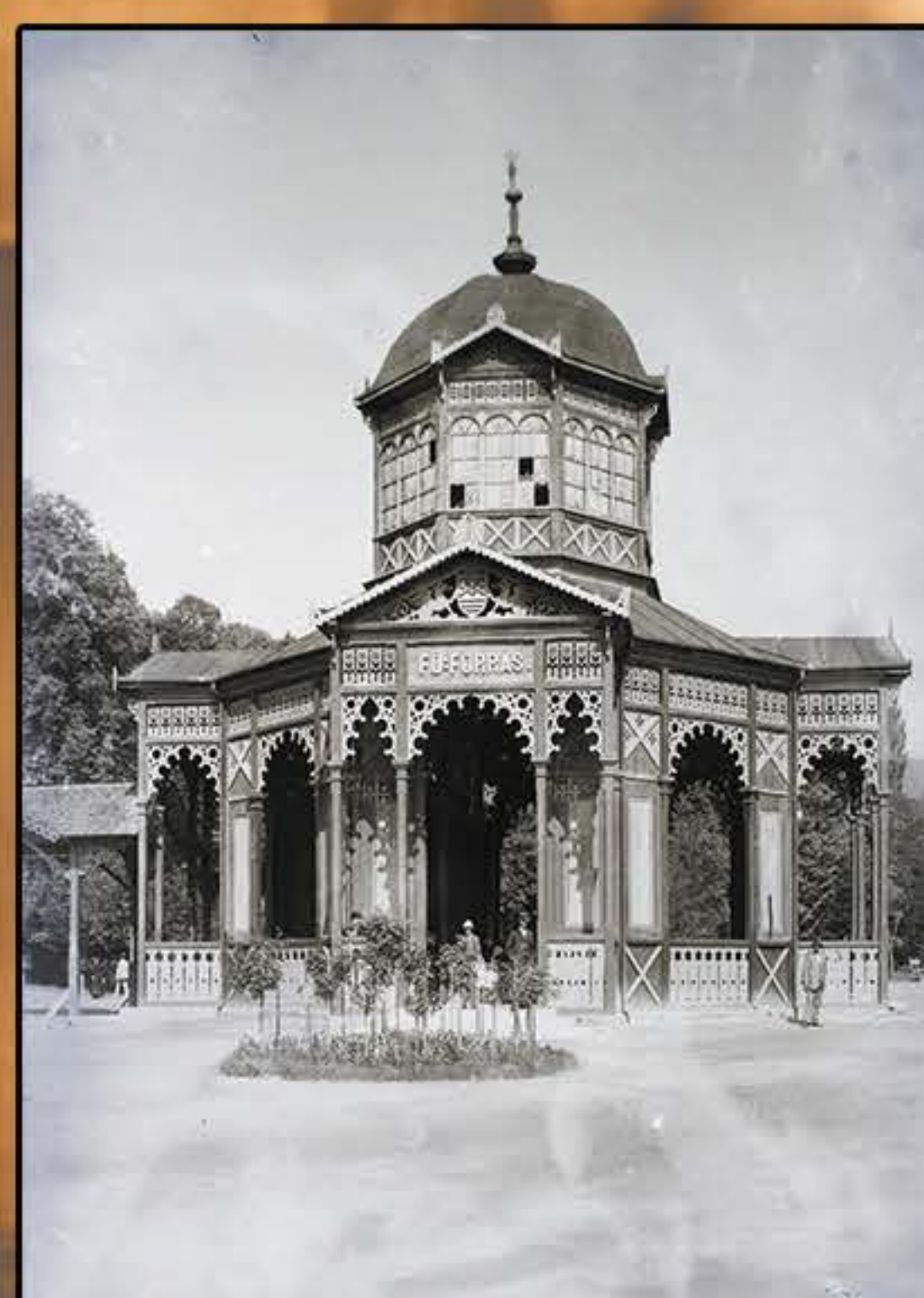
replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A BIZALOMKUTATÁS KORTÁRS KIHÍVÁSAI

FÜRDŐKULTÚRA ÉS IRODALOM

ára: 1990 Ft

126

2022/3

BIZALOM

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2022/3.

126. szám

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

alapítva 1990-ben

SZERKESZTŐSÉG

Daradics Boglárka, Hajdú Zita (szerkesztőségi titkár),
Hajnóczky Tamás, Havas Ádám, Kömüves Dániel, Lajos Veronika,
Radnai Dániel Szabolcs, Wagner Sára
szerk@replika.hu

OLVASÓSZERKESZTŐ

Krizsai Fruzsina

Kiadja a Replika Alapítvány.
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán

ELŐFIZETÉS

elofizetes@replika.hu

<http://replika.hu>

ISSN 0865-8188

BORÍTÓTERV

A borítót Fáber Ágoston, a www.pexels.com és a Fortepan fotóinak felhasználásával Wagner Sára készítette.

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

Tükörterem Egyesület, Hajdú Zita

NYOMÁS ÉS KÖTÉS

Könyvpont Nyomda
Felelős vezető: Gembela Zsolt

Tartalom

A bizalomkutatás kortárs kihívásai

Szerkesztette: Grünhut Zoltán

Grünhut Zoltán

Az embertársakba vetett bizalom elmélete és empirikus mérhetősége

Bevezető.....7

Grünhut Zoltán és Bodor Ákos

Az embertársakba vetett bizalom 13

Bodor Ákos, Hegedüs Márk és Grünhut Zoltán

Az embertársakba vetett bizalom Magyarországon a hagyományos kérdőíves eszközök alapján..... 33

Bodor Ákos, Hegedüs Márk és Grünhut Zoltán

A bizalom hagyományos kérdőíves mérésének tartalmi érvényessége 51

Bodor Ákos, Grünhut Zoltán és Erát Dávid

A bizalom és a bizalomfunkciók összefüggése

Új megközelítés az embertársakba vetett bizalom méréséhez 69

Fürdő kultúra, társadalomtörténet és irodalom

Radnai Dániel Szabolcs

A fürdőlevél poétikája és szociológiája a 18–19. századi magyar irodalomban 89

Recenzió

Szabó Gergely

Tanulságok és dilemmák a magyar főváros nyelvének vizsgálatában

Kontra Miklós és Borbély Anna (szerk.) (2021): *Tanulmányok a budapesti*

beszédről: a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján. Budapest: Gondolat..... 111

Abstracts..... 119

A bizalomkutatás kortárs kihívásai

Szerkesztette: Grünhut Zoltán

A kép forrása: www.pexels.com

Grünhut Zoltán

Az embertársakba vetett bizalom elmélete és empirikus mérhetősége

Bevezető

Absztrakt: A tanulmányblokk bevezetője rámutat arra, hogy az embertársakba vetett bizalom, tehát az egyének ismeretlen mások felé érzett bizalma, olyan alapvető fontosságú jelenség megértésére törekvő fogalom, amely nélkül a bizalomkutatás nem tud építkezni. Az írás röviden összefoglalja a szerzői kollektíva eddigi erőfeszítéseit és eredményeit e téma vizsgálata terén, továbbá előrevetíti a jelen tanulmányblokk célkitűzéseit.

Kulcsszavak: embertársakba vetett bizalom, elmélet, mérés

Az elmúlt évtizedekben, problémaköreit, kutatási kérdéseit, koncepcióit és alkalmazott módszereit tekintve egyaránt rohamosan differenciálódó bizalomkutatás manapság már csak kisebb részben tekinthető interdiszciplináris jellegű, azaz különböző tudományágak közötti szoros kölcsönhatásban fejlődő és előrehaladó tématerületnek. Sokkal erőteljesebbé váltak a multidiszciplináris hatások – mind az elméletalkotás, mind pedig a metodológiai próbálkozások terén. Mindez a bizalomkutatás népszerűségét nem érintette kedvezőtlenül, sőt, bizton állíthatjuk: a releváns irodalmak száma gyorsan gyarapszik számos diszciplína esetében. Ugyanakkor az mindenképpen feltűnő, hogy a legújabb szintetizáló igényű munkák vagy egy-egy irányzatot és annak jellemző megközelítéseit igyekeznek átfogni csupán (Cook et al. 2005; Hardin 2002, 2006; Möllering 2006), vagy szerkesztett kötetek ezek, amelyekben a tanulmányok között nincs igazi párbeszéd (Bachmann és Zaheer 2006; Lyon et al. 2012; Searle et al. 2018; Uslaner 2018). Talán ténylegesen túl szerteágazó, nagyon eltérő fogalmakat és érvrendszereket alkalmazó a tématerület már ahhoz, hogy metateoretikus kísérletek lássanak napvilágot. Lehet, hogy a multiteoretikus próbálkozások ideje is lejárobán van. Pedig léteznek olyan örökzöld (avagy csontig lerágottnak titulált) problémafelvetései a bizalomkutatásnak, amelyek egyszerűen nem kopnak ki. S ez egyáltalán nem baj, ugyanis néhány alapkérdés nemcsak máig megoldatlan, de a válaszok keresése tulajdonképpen oda vezetett, hogy már az eredeti kérdésfeltevéseket is indokolt néha újragondolni.

Ilyen kutatási problémának tekinthető az ismeretlen másokba vetett bizalom, avagy az embertársakhoz fűződő egyéni viszonyulásban rejlő bizalom- és bizalmatlanságérzés dinamikáinak megértése. Túlzások nélkül állíthatjuk, tulajdonképpen e témafókusz hívta életre a bizalomkutatást, és bár számos irányzat ma egyszerűen nem vesz róla tudomást, alapvető jelentőségéből mit sem veszített e probléma. Mert akárhogyan is konstruáljuk, dekonstruáljuk, majd más formában ismét rekonstruáljuk a különféle bizalomelméleteket, a végén mindig visszatérünk oda: az egyének valahogyan viszonyulnak ismeretlen embertársaikhoz. Koncentrálhatunk szűken behatárolt, egzakt csoportokon belül a bizalom interakciós hatásaira; vizsgálhatjuk konkrét szituációs feltételek között a bizalommutatási hajlandóság eseteit; vagy próbálhatjuk megérteni a bizalmat mint olajozót az egyébként intézményes biztosítékok érvényesülésében. Mindezek háttérben azonban – látens tartalomként – mindig ott van az ismeretlen másokhoz való viszonyulása az egyénnek. Bár a bizalomkutatás nehezen tud mit kezdeni e viszonyulással – elméletileg és empirikusan is –, attól még nem szükséges valami rendkívüli jelenségre gondolni. Hiszen mindannyian tisztában vagyunk azzal, nem kell ehhez nagyon őszintének lennünk önmagunkkal, hogy társas kapcsolataink során vagyunk, akik vagyunk, s ez az alig megragadható én-tudat, nem beszélve az én-tudattalanról, bizony megsúgja nekünk: inkább a bennünk lévő bizalom- vagy bizalmatlanságérzésünkre hagyatkozzunk az adott másik emberrel érintkezve. E belső készítés csak annyiban szituációfüggő és egy bizonyos illethöz kapcsolódó, hogy az a helyzet és az az ember szólít meg bennünk valamit. Valamit, ami viszont már jóval az interakció előtt bennünk volt.

Nem olyan nehéz ráismerni e mindennapos rutintapasztalatra. Miként az sem olyan bonyolult, hogy adott érintkezések tükrében elmondjuk, mi és miért tűnt fel számunkra

bizalom- vagy bizalmatlanságébresztőnek. De még a legegyszerűbb módon sem könnyű leírni azt, mit szólítottak meg bennünk e benyomások. Akárhogyan is szeretnénk megfogalmazni, csupán nagyon egyedi, bensőséges, saját, intim tartalmak, illetve azokhoz kapcsolódó érzések jutnak eszünkbe. Olyasmik, amikről nehéz beszélni, mert mi magunk vagyunk ezek. A bennünk meglévő bizalom és bizalmatlanság, amennyire másokhoz, köztük ismerős és ismeretlen másokhoz fűződő érzéseink, ugyanannyira teremtő-alakító erejükönk vonatkozóan. Olyan mélyen, hogy azt már nehéz szavakba foglalni. S miután nem egyszerű ezt elbeszélni, nyilvánvaló, hogy tudományosan sem könnyebb körülírni. A bizalomkutatás egy jelentős része már nem is próbálkozik vele.

A kihívások dacára, kutatócsoportunk nem tántorodott el attól, hogy valamilyen módon elősegítse e problémakör alaposabb megértését. Az elmúlt évek során számos írásban tárgyaltuk az ismeretlen másokba vetett bizalom különféle aspektusait. Hogy mindezen eredmények mennyiben szolgálták a jelenség sokoldalúbb megvilágítását, azt csakis kritikus olvasóink tudják megítélni. 2019 folyamán, a *Replika* hasábjain adtuk közre addigi előrehaladásunk egyfajta összefoglalását. Abban a tanulmányblokkban, kiindulási alapként, elfogadtuk a szakirodalom bizonyos tételeit. Így például azt, hogy mások felé azért kénytelen bizalmat mutatni az egyén, mert nem látja előre azok jövőbeli cselekvéseit. Azon cselekvéseket, amelyekkel összefüggésben viszont elvárásai vannak. Ha ezeket az elvárásait indokolhatónak tartja az egyén, akkor a másik fél megbízhatóságán múlik a bizalom. A partner ilyesféle előzetes felmérését elvégezve igazolja önmaga előtt az egyén a másik megbízhatóságát. Ezek az igazolások lehetnek racionális, morális és emocionális típusúak. E gondolatmenet szinte betonszilárdsággal bír a bizalomkutatáson belül. Mi sem vontuk kétségbe. Mégis alapjaiban újraértelmeztük azt, amikor úgy érveltünk: az egyén önnön bizalomérzését a másik felé csak morálisan és emocionálisan tudja igazolni; a racionális szempontok kizárólag a bizalmatlanság visszafojtására alkalmasak (Grünhut et al. 2019a). Összetett elméleti konstrukcióval igyekeztünk alátámasztani állításunkat, abból három markáns következtetésre jutva. Egyrészt leszögeztük, hogy mindenki általában, több vagy kevesebb bizalommal viszonyul embertársaihoz, s ez a viszonyulás, az egyénre tekintettel, egy konstitutív erejű bizalomdiszpozíció. Másrészt hangsúlyoztuk, hogy mindenkiben egyszerre van jelen a bizalom és a bizalmatlanság érzése – egyénileg változó arányban. Harmadrészt pedig kimondtuk: ha valaki morálisan-emocionálisan igazolja önmaga előtt a másik megbízhatóságát, akkor valóban bizalommal van feléje, mégpedig általában az embertársaihoz fűződő bizalmát tudja irányában felszabadultan megélni. Ellenben, ha döntően racionális igazolások tükrében meri vállalni a másikkal az érintkezést, akkor ez pusztán a bizalmatlanság tompítása – önmagában még nem bizalom. Ezt a radikális elméleti állítást a 2019-es tanulmányblokk második írásában empirikusan is alátámasztottuk, saját adatokra alapozva (Grünhut et al. 2019b), míg a harmadik cikkben pedig összehasonlító statisztikai adatelemzés formájában bebizonyítottuk azt: az egyén ismeretlen mások felé érzett bizalma, illetve annak szintje, szoros összefüggésben van azzal, milyen értékválasztások jellemzőek az adott időre (Grünhut et al. 2019c). Vagyis – korlátok között – sikerült rávilágítanunk arra, hogy az individuális bizalomdiszpozíció valóban mélyen meghatározó jelentőséggel bír az egyén legalapvetőbb személyiségvonásaira nézve.

2019 óta különböző tanulmányokban próbáltuk ezt az állítást finomítani, pontosítani, átfogóbban kifejteni (lásd többek között: Bodor és Hegedüs 2022; Grünhut 2020, 2021, 2022; Grünhut és Bodor 2020; Ita és Grünhut 2020). Az elmúlt három esztendő kutatásai értek meg mostanra egy újabb összegzésre, amelyet ezúttal is – a szerkesztőségnek hálás köszönettel – a *Replikában* adhatunk közre. Most négy különálló, de szorosan egymáshoz kapcsolódó tanulmányban igyekszünk elméleti és empirikus következtetéseket levonni az embertársakba vetett bizalom jelenségéről. A nyitó írás tisztán teoretikus formában szól e tématerületről. Szembeállítja a bizalomkutatás egyre inkább felértékelődő irányzatának, a szituatív megközelítésnek az érvrendszerét a bizalomdiszpozíciós koncepcióval, hangsúlyozva hogy utóbbi alapvetőbb problémakörrel foglalkozik, amennyiben az a bizalomérzésre koncentrálna, míg előbbi csupán a bizalommutatási hajlandóságot képes megragadni, azt az érintkezés-vállalással azonosítva, ami nem alkalmas a bizalom és a bizalmatlanság helyes elkülönítésére (hiszen az emberek visszafojtott bizalmatlanságuk tükrében is interakcióba léphetnek egymással). Elméleti írásunk e kiélelt szembeállítás révén alapozza meg az embertársakba vetett bizalom jelenségével kapcsolatban kifejtett gondolatmenetet, amelyet a bizalomkutatásba bevezetett új fogalompárral is gazdagít: hangsúlyozva az összetartozás fontosságát a jelenség megértésében, illetve kiemelve az *együvé tartozás* érvényesülését mindenfajta, az embertársak legtagabb csoportjához képest szűkebb kollektívákban megjelenő bizalomformák esetében.

A második tanulmány különféle nemzetközi adatbázisok összehasonlító statisztikai elemzése tükrében vizsgálja az embertársakba vetett bizalom hagyományos mérési eszközeit (kizárólag a jól ismert kérdőíves technikákat). Ezt úgy teszi meg, hogy közben – hiánypótló módon – képet ad a magyar társadalom bizalommintázatáról is hosszabb időmetszetben, eltérő adatbázisokon, s különböző eszközökön mérve azt, illetve mindezt elhelyezi egy európai perspektívában. Miután ezen írás felveti annak kétségét, hogy az embertársakba vetett bizalom legismertebb mérési eszközei teljesen ugyanazt a jelenséget ragadják-e meg, a sorban következő harmadik tanulmány további lépéseket tesz ezen az úton, és saját adatfelvételen vizsgálja a legelterjedtebb mérési eszköz, az úgynevezett standard bizalomváltozó tartalmi érvényességét. Ezt mindenféle egyéb, szintén rendszeresen alkalmazott kérdőíves eszközökkel összehasonlítva végzi el. Mivel nincs olyan adatbázis, amely a bizalomérés valamennyi ismert kérdőíves eszközét egyszerre tartalmazná, így vizsgálatunk úttörő jellegűnek tekinthető (eredményeink jelentőségét kritikussaink fogják megítélni). A mérés érvényességére vonatkozó írásunk egyértelműen azt sugallja, hogy elengedhetetlen finomítani az embertársakba vetett bizalom empirikus azonosításán. Záró tanulmányunkban erre teszünk kísérletet, amikor, Piotr Sztompka elméleti érveit felhasználva, új mérési megközelítést ajánlunk a jelenség adekvátabb megragadása érdekében.

A tanulmányblokkban megjelenő írások az NKFIH által támogatott „Magyar fiatalok percepciói Európáról és Európágról” című kutatás részei (az FK134893 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK20 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

Hivatkozott irodalom

- Bachmann, Reinhard és Akbar Zaheer (szerk.) (2006): *Handbook of Trust Research*. Northampton: Edward Elgar. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781847202819>
- Bodor Ákos és Hegedüs Márk (2022): Az általánosított bizalom kérdőíves mérésének egyes megbízhatósági és érvényességi kérdései a magyarországi adatfelvételek tükrében. *Metszetek* 11(2): 5–22.
- Cook, Karen S., Russell Hardin és Margaret Levi (2005): *Cooperation Without Trust?* New York: Russell Sage.
- Grünhut Zoltán (2020): Az én és a Másik közötti határmegvonás járványidőszakban. Esszé az embertársakba vetett bizalomról. In *Koronavírus idején*. Fokasz Nikosz, Kiss Zsuzsanna és Vajda Júlia (szerk.). Budapest: Replika Alapítvány, 87–93.
- Grünhut Zoltán (2021): Bizalom, bizalmatlanság, önbizalom. *Metszetek* 10(4): 3–18. DOI: <https://doi.org/10.18392/metsz/2021/4/1>
- Grünhut Zoltán (2022): Paradigmaváltás a bizalomkutatásban? *Magyar Tudomány* 183(4): 455–463. DOI: <https://doi.org/10.1556/2065.183.2022.4.5>
- Grünhut Zoltán és Bodor Ákos (2020): A bizalom kultúrájának próbatétele. A fizikai és lelki egészség, továbbá a társas kapcsolatok és a szubjektív jólét összefüggései a bizalommal járványidőszakban. *Tér és Társadalom* 34(3): 26–45.
- Grünhut Zoltán, Kömüves Dániel és Bodor Ákos (2019a): A bizalomelmélet kritikai újragondolása az eldologiasodás szempontjából. *Replika* 113: 11–24. DOI: <https://doi.org/10.32564/113.2>
- Grünhut Zoltán, Bodor Ákos és Hegedüs Márk (2019b): A bizalom morális-emocionális és racionális igazolásainak empirikus vizsgálati lehetőségei. *Replika* 113: 25–43. DOI: <https://doi.org/10.32564/113.3>
- Grünhut Zoltán, Bodor Ákos és Pirmajer Attila (2019c): A bizalom és az alapvető emberi értékek összefüggése. *Replika* 113: 45–60. DOI: <https://doi.org/10.32564/113.4>
- Hardin, Russell (2002): *Trust and Trustworthiness*. New York: Russell Sage. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11615-003-0046-8>
- Hardin, Russell (2006): *Trust. Key Concepts Series*. London: Polity.
- Ita Mariann és Grünhut Zoltán (2020): Bizalom: emberség és tágasság. *Tudásmenedzsment* 21(1–2): 229–240. DOI: <https://doi.org/10.15170/TM.2020.21.1-2.19>
- Lyon, Fergus, Guido Möllering és Mark N. K. Saunders (szerk.) (2012): *Handbook of Research Methods on Trust*. Cheltenham: Edward Elgar. DOI: <https://doi.org/10.4337/9780857932013>
- Möllering, Guido (2006): *Trust: Reason, Routine, Reflexivity*. Amsterdam: Elsevier.
- Searle, Rosalind H., Ann-Marie I. Nienaber és Sim B. Sitkin (szerk.) (2018): *The Routledge Companion to Trust*. London: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315745572>
- Uslaner, Eric (szerk.) (2018): *Social and Political Trust*. Oxford: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190274801.013.1>

Grünhut Zoltán

tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Budapest)

Grünhut Zoltán és Bodor Ákos

Az embertársakba vetett bizalom

Absztrakt: A tanulmány az embertársakba vetett bizalom elméleti alapjait vázolja fel. A jelenség nem újszerű a bizalomkutatás terén, hiszen az ismeretlen mások felé érzett bizalom mind teoretikus, mind empirikus értelemben régóta vizsgált problémakör. Ami miatt újragondolása mégis indokolt, az elsősorban korunk változó világával, a késő modernitás előrehaladásával és a globalizáció felgyorsulásával magyarázható, amely folyamatok megváltoztatták az embertársainkhoz fűződő tapasztalatainkat és viszonyainkat. Az írás kiindulópontja a szituatív bizalomelméletek kritikája, amely kétségbe vonja, sok esetben egyenesen értelmetlennek tartja azt az állítást, hogy az egyén bizalommal lehet ismeretlen embertársaihoz. Az érvelés rámutat arra, hogy a szituatív bizalomelméletek miként értik félre a bizalommutatási hajlandóság és a bizalomérzés közötti alapvető különbséget, s miért következik mondanivalójukból, ha alaposan végiggondoljuk azokat, hogy az egyéneknek mégiscsak általában viszonyulniuk kell valahogyan, több vagy kevesebb bizalommal embertársaikhoz. Az írás második része átfogóan tárgyalja ezen emocionális viszonyulást, annak kialakulását, illetve hatását az egyén személyiségére, gondolkodásmódjára, bizalommutatási hajlandóságára. A tanulmány utolsó harmada kifejti, miért fontos, hogy az embertársakba vetett bizalom esetében markánsan megkülönböztessük az azonossággal való együvé tartozást és a mássággal való összetartozást, s miért az utóbbi az, amelynek a szakirodalomban eddig tárgyaltakhoz képest sokkal jelentőségteljesebb szerepet kell szánni az ismeretlen másokhoz való viszonyulás megértése tekintetében.

Kulcsszavak: bizalom, bizalmatlanság, embertársak, együvé tartozás, összetartozás

Bevezetés

Jelen tanulmány célja, hogy átfogó elméleti képet adjon az *embertársakba vetett bizalom*-ról. A bizalomkutatás különféle koncepciói leggyakrabban általánosított bizalomként (Bjørnskov 2007; Cook 2001; Grimalda és Mittone 2011; Hooghe 2007; Marschall és Stolle 2004; Paldam 2011; Reeskens és Hooghe 2008; Robins 2022a, 2022b; Rothstein és Stolle 2008), esetenként *társadalmi bizalom*ként (Delhey és Newton 2005; Kornai et al. 2004; Tamilina 2018) vagy *morális bizalom*ként (Miller 2000; Uslaner 2002) értekeznek e bizalomfajtáról.¹ Valamennyi megközelítés – az eltérő megnevezések dacára – tulajdonképpen egyetért abban, hogy e bizalom, bármiféle megkülönböztetés nélkül, általában az emberek felé irányul. Úgy is mondhatnánk tehát, a fogalom azt ragadja meg, írja le, illetve igyekszik vizsgálat tárgyává tenni, hogy az egyén általában miként viszonyul embertársaihoz, mennyiben jellemzi e viszonyulást affektív bizalomérzés (Jones 1996).

Jelen írás nem azért vezet be új fogalommegnevezést, mert a koncepció tartalmát mélyen újradefiniálni szándékozik. Az új név inkább azt szolgálja, hogy a fogalom jelentése konkrétabbá váljék. Hiszen nem csak egy bizalomérzés tapasztalatának általánosíthatóságáról (kivetítéséről, projektálásáról) van szó, vagy arról, miként viszonyul az egyén valamiféle (szűkebb-tágabb, absztraktabb, imaginárius) társadalomhoz, esetleg mennyire van meg e bizalomérzésben egy kollektíva erkölcsi mintáinak szubjektív interiorizálása, illetve annak elvárása, hogy mások is tartsák tiszteletben ugyanezen integratív morális referenciákat. Mindezek persze nagyon fontos, meghatározó aspektusok. De a lényeg akkor is az, hogy az egyén általában miként, több vagy kevesebb bizalommal viszonyul ismeretlen, névtelen, arctalan embertársaihoz.

Noha a bizalomkutatás egyik legrégebbi, legalapvetőbb és legátfogóbb fogalmáról van szó (az első, máig jelentős munkák: Rosenberg 1956, 1957; Rotter 1967, 1971), mindebből azonban nem következik, hogy a koncepció tartalma konszenzuálisan elfogadott lenne (Tamilina 2018; Uslaner 2018). Sőt, számos kutató az egész jelenséget teljességgel elveti. Egyesek azért, mert az önmagában nem utal semmire, nem képes ugyanis előre jelezni, hogy az egyén adott, pontosan körülírt helyzetekben bizalmat fog-e mutatni mások felé vagy sem (Nannestad 2008). Mások pedig azért vonakodnak elismerni, mert ha jelent is valamit a fogalom, az nem valóságos bizalomérzéssel van kapcsolatban, legfeljebb annak általános vélelmezésével, hogy mások megbízhatóak-e (Hardin 2002). Mindkét megközelítés azt vallja tehát, hogy általában az emberek felé senki sem érez bizalmat – se többet, se kevesebbet. A bizalom ugyanis szituatív feltételekhez kötött: ha nem is tudjuk ki az adott másik, mindig ismerjük a szituációs helyzetet (Cook és Santana 2018). Éppen ezért annak, hogy általában, kontúrok nélkül mit gondol valaki mások megbízhatóságáról, nincs túl sok jelentősége, mert e vélekedés nagyon kis pontossággal határozza meg azt, adott szituációkban miként fog ez az egyén viselkedni.

E tanulmány nem tudja elfogadni a fenti érveket, mivel azokban a bizalom kétfajta aspektusa teljesen összemosódik: az affektív bizalomérzést és a kognitív módon megalapozott döntést, amely tükrében valaki bizalmat mutat adott szituációban vagy sem, egygyé

¹ Jelen tanulmányban mindvégig csak a személyközi bizalomról és annak különböző formáiról, típusairól, egymáshoz való viszonyukról lesz szó. A bizalomkutatás hangsúlyosan tárgyalja ezek mellett az absztrakt entitások felé mutatott bizalom különféle eseteit is, ezeket azonban nem érinti az itt felvázolt gondolatmenet.

olvasztják ez utóbbi gondolatmenetek – mégpedig hibásan (Grünhut 2021). Az írás első része ezt az elméleti megkülönböztetést végzi el, mely nyomán lehetővé válik, hogy az embertársakba vetett bizalom tényleges formája, tartalma és dinamikái kifejtésre kerüljenek a második részben. Végül a harmadik rész az úgynevezett bizalomrádiuszokból és a bizalomtípusokból kiindulva tárgyalja az embertársakba vetett bizalom egyik legsajátságosabb – történeti és társadalomelméleti kontextussal bíró – ismervét.

A bizalommutatási hajlandóságtól az embertársakba vetett bizalomig

Sztompka frappáns definíciója szerint a bizalom „fogadás mások jövőbeli lehetséges cselekedeteit illetően” (1999: 25). E meghatározásban egy szituációról van szó, ahol két fél érintkezik: megbízó és megbízott (a szerepek dinamikusan cserélődhetnek). Az előbbi bizalmat mutat az utóbbi felé, ami annyit tesz, hogy a megbízott jövőbeli cselekedeteivel összefüggésben a megbízó elvárásokat fogalmaz meg, s ezek teljesülésére számít (Luhmann 1979). Elvárásait a megbízó mindig indokolni tudja a maga számára. Részben mert a másikat – hasonlóan szubjektív vélekedések szerint – előzetesen megbízhatónak ítélte. Miket mérlegel tehát a megbízó? Egyrészt vár valamit, valamilyen kimenetelt az interakciótól. Végiggondolja, mik lehetnek ezek, illetve eldönti, mi lenne számára kedvező kimenetel (akár többféle lehetőséget is föltesz magában). Másrészt az adott helyzetet, annak egyedi részleteit és körülményeit, az általánosabb szituációs feltételeket, a még tágabb intézményi környezetet és kulturális közeget, továbbá (ha ismert és jelen van, akkor) az interakciós partner különféle személyes tulajdonságait is számba veszi a megbízó, mégpedig aszerint, hogy az interakciós elvárásai tükrében megbízható-e a másik fél (azaz várhatóan úgy fog-e cselekedni, amire számít) (Misztal 1996).

A mérlegelés tehát – elviekben – két eltérő, de szorosan összekapcsolódó szinten zajlik. (1) Mit vár a megbízó az érintkezéstől? (2) Mennyiben találja megbízhatónak a másikat? Az elvárását indokolja, a másik megbízhatóságának (vagy éppen megbízhatatlanságának) vélelmezését pedig igazolja a maga számára a megbízó. Tűnhet a partner megbízhatónak, az elvárások azonban indokolhatatlanoknak (a másik fél elkötelezettsége és jó szándéka ellenére is), vagy lehet a partner megbízhatatlan és (akár ezért vagy másért) az elvárás indokolhatatlan, vagy lehet az elvárás indokolható, de a partner megbízhatatlan – mindhárom esetben a megbízó tartózkodni fog a bizalom megelőlegezésétől, s a túlzott kockázatok miatt nem vállalja majd az érintkezést (Ahn et al. 2003). Csak az elvárás indokolhatósága és a másik vélelmezett megbízhatósága esetén fog a megbízó bizalmat mutatni. E két tényező szoros összefüggése logikusnak tűnik, egységben kezelésükből mégis alapvető félreértések következhetnek, mind a megbízó meggyőződéseire, mind a bizalom elméleti megértésére vonatkozóan. Ennek problematikáját az alábbiak részletesen kifejtik.

Ez előtt fontos azonban hangsúlyozni: az interakciók, különösen a rutinérintkezések döntő többségében elvárás és megbízhatóság mérlegelése a másodperc törtrésze alatt történik, sokszor kevésbé tudatosuló formában (legalábbis addig, míg valami gyanússá nem válik) (Bohnet és Zeckhauser 2004). Sokszor az is segíti a kockázatok mérséklődését, hogy a szerepek folyamatosan cserélődnek, s így kidomborodik az érintkezés kölcsönössége (Berg et al. 1995). Akárhogyan is, a bizalmi reláció ilyesféle leírásában adva van egy

szituáció, adottak a felek, mérlegelhetők az elvárások, végiggondolhatók a kockázatok, s többnyire a megbízott fél egzakt módon is alakot ölt, így megbízhatósága – személyre szabottan – szintén számba vehető (Cox 2004). A bizalomkutatás néhány irányzata ragaszkodik mindezen feltételekhez, mert így sokrétűen vizsgálhatóvá válik az, hogy valaki hajlandó-e vagy sem bizalmat mutatni (Bachmann és Zaheer 2006; Hardin 2001; Lyon et al. 2012; Möllering 2006).

Gyakori e megközelítést képletformában is megjeleníteni, miszerint *A megbízik B-ben, hogy az Y-t fog cselekedni a, b, c... feltételek mellett* (Bauer és Freitag 2018; Hardin 1993). Minél hosszabb a képlet, annál többféle szempont kerül tudományos górcső alá. Annál biztosabban lehet megállapítani a szubjektív kockázátészlelés egyéni ismérveit, s annál pontosabb az azokból történő általánosítás (Eckel és Wilson 2004). Általánosítás arra vonatkozólag, hogy az emberek milyen feltételek (biztosítékok) mellett hajlandók érintkezni.

E perspektíva fontos problémát ragad meg a bizalomkutatáson belül. De elhamarkodottan összekeveri az interakció vállalhatóságát, azaz a bizalommutatási hajlandóságot a bizalom érzésével. Az előbbi egy cselekvési forma, pontosabban: feltételekhez kötött cselekvési hajlandóság. A bizalom azonban érzés (Barbalet 1996). Még Hardin (2006), a racionális döntéseméletre alapozott bizalomkutatás egyik legismertebb alakja is leszögezi: a bizalom nem döntés függvénye, nem tud az egyén úgy határozni, hogy megbízik másokban. Bizalmat mutatni, vagyis adott feltételek mellett vállalni a kockázatokat és érintkezni, nem ugyanaz, mint bizalmat érezni. Ez az a pont, ahol mind a bizalomkutatás, mind pedig maguk a cselekvő egyének is rossz (tapasztalathibás) megismerésekre és elhamarkodott (kategóriahibás) értelmezésekre juthatnak.

A cselekvéseméleti megközelítést alkalmazó bizalomkutatás, az eredetileg tisztán racionális döntéseméleti logikához képest (miszerint a kockázati tényezők mint információk mindig objektívek, még akkor is, ha az egyének szubjektíve mérlegelik azokat), mindinkább pluralizálódni látszik (Bauer 2021). Ez annyit tesz, hogy a legújabb szituatív bizalomelméletek már nagyobb hangsúllyal veszik figyelembe az intézményi, kulturális, sőt pszichológiai aspektusokat, amelyek a bizalom forrásaiként ismertek, s szélesen elfogadott nézet szerint hatnak arra, hogy az egyén mit érz lel kockázatosnak (Wilkinson-Ryan 2020). A bizalommutatási hajlandóság és a bizalom érzése azonban továbbra is összekeveredik a cselekvéseméleti megközelítésben (Coleman [1990] talán egyedi kivétel). Ennek pedig az a fent említett összefüggés az alapja, amely szerint az egyén csak az interakciós elvárás megindokolhatósága és a másik előzetesen vélelmezett megbízhatósága esetén hajlandó bizalmat mutatni. Ezek (mélyebb vagy felszínesebb) kognitív tudatosítását ugyanis affektív impulzusként is szokás értelmezni – nem feltétlenül kibontakozott bizalomként, de mindenképpen valami érzelmileg releváns késztetesként (Offe 1999). Ez azonban amennyire igaz, ugyanannyira téves feltételezés is lehet. A kimenetekkel kapcsolatos elvárások megindokolhatóságához és a másik megbízhatóságának vélelmezéséhez nem kell a megbízó félnek ugyanis bizalmat éreznie (vö.: Cook et al. 2005). Egészen más jellegű okai is lehetnek erre.

Az elvárások megindokolhatóságával kapcsolatban nem lehet általános sémát felállítani. Ez teljesen szituációfüggő. A racionális döntésemélet érvelése szerint azonban ez nem probléma, mert azonos szituációs helyzetben, azonos individuális körülmények és strukturális feltételek mellett, illetve azonos informáltság esetén mindenki számára

ugyanazok a kimeneteli lehetőségek mutatkoznak, amelyeknek éppen ezért ugyanazon objektív kockázataik vannak (Cook és Santana 2018). Hogy ki, milyen elvárást fogalmaz meg, az persze szubjektív, de az egyes kimenetek kockázattartalma objektív. Vagyis a racionális döntéelmélet szerint, ezen elvszerűségből következően, hiába látják az emberek különbözően a kockázatokat (egyéni kockázátészlelés szubjektivitása), attól még a szituációból fakadó kimeneteli kockázatok objektívek (Eckel és Wilson 2004). S éppen ezért az informálódásra való törekvés mindenki részéről észszerű magatartás. Így bár az interakciós kimeneteli elvárások mérlegelését, a szituációk végtelen sokrétegűsége miatt nem lehet sematizálni, arra vonatkozólag azonban világos elv fogalmazható meg, hogy az informáltság mélyítése és gyarapítása mérsékli a kockázatokat. Az elvárások megindokolhatóságának kognitív folyamata tehát mindenképpen racionalizálható.

Az interakciós partner megbízhatóságának igazolásához már sokkal inkább lehet általános sémamodellt alkalmazni – mivel mindannyian emberek vagyunk, tehát társas érintkezéseinkben emberekkel van dolgunk. Ezért a bizalomkutatáson belül léteznek úgynevezett „elméleti igazolástipológiák” a másik megbízhatóságával kapcsolatban (az egyik úttörő munka e téren: Barber [1983]). Sztompka (1999) az igazolások három alaptípusát különbözteti meg – ezek: racionális, morális és emocionális igazolások –, hangsúlyozva, hogy az egyének individuális igazolásmintázata mindig összetett. A lengyel szerző érveléséhez hasonlóan Mayer és szerzőtársai (1995) is három ismérv szerint csoportosítják a másik bizalomra méltó voltát, annak hozzáértésében (racionalitás), integritásában (morális-etikai aspektusok) és jószándék-vezéreltségében (emocionális tényezők) megragadva e bizalomébresztő tulajdonságokat. Ez utóbbi tipológiát irányadónak fogadja el Dietz (2011) és Bachmann (2011) is. Mivel Sztompka okfejtése a legrészletesebb az irodalomban, így röviden térjünk vissza elméletéhez. Nála a racionális igazolások a megbízott-jelölt észszerű magatartását leíró ismérvekre összpontosítanak. Azt mérik fel tehát, hogy a másokra jellemző-e rendszeresség (koherensség és kiszámíthatóság), logikusság (indokolttság és okszerűség), objektivitás (realitásérzék és tényszerűség), hatékonyság (kompetensség és teljesítménybiztosság), továbbá konformitás (szerephez hű viselkedés és megjelenés). A morális igazolások esetében az érdekli az egyént, hogy a másik mutat-e erkölcsi felelősséget (normakövetés és tiszteletreméltóság), nyíltságot (egyenesség és őszinteség), jóindulatot (kedvesség és nagylelkűség), valamint igazságosság iránti fogékonyságot (egyenlő bánásmód, méltányosság, becsületesség). Az emocionális igazolások pedig a másik érzelmi megalapozottságú, odaadó magatartását visszatükröző tulajdonságait veszik számba, vagyis azt, hogy a partner mennyire önzetlen (mások érdekeire adó), nagyvonalú (segítőkész és oltalmazó), empatikus (szenzitív és együttérző). Sztompka úgy véli, azt feltételezni valakiről, hogy a gondolkodását és cselekedeteit illetően észszerű, a legkevésbé kockázatos. Ezzel szemben a másik megítélése során morális vagy emocionális igazolásokra hagyatkozni, lényegesen sokrétűbb tapasztalatot feltételez.

A fentiekből az interakciós elvárás megindokolhatósága és a másik előzetesen vélelmezett megbízhatósága tekintetében világos iránymutatás olvasható ki. Egyfelől racionális – azaz érdemben kockázatomérséklő – viselkedés informáltságra törekedni. Másfelől hasonlóan észszerű arról meggyőződni, hogy a partnerünk szintén racionális beállítottságú, s így ő is informáltsága kiterjesztésében érdekelt. Mindezekből pedig értelemszerűen következik: ha képes vagyok helyesen látni a lehetséges kimeneteli opciókat, s partnerem

szintén racionális, akkor nemcsak a saját elvárásomat tudom beazonosítani, de a másik elvárását is. S ha a kettőnk elvárása nem ütközik, sőt esetlegesen még egybe is esik, akkor az érintkezés kockázattartalma lényegesen csökkenthető. Ezen okfejtés Hardinnál (2006) ekképp jelenik meg: ha a megbízó fél elvárásai benne foglaltnak a megbízott fél elvárásaiban, akkor előbbi okkal mutathat bizalmat utóbbi felé (ez az úgynevezett *encapsulated trust* esete).

E gondolatmenet mindenképpen igaz az interakció vállalhatóságára, vagyis a bizalommutatási hajlandóságra vonatkozóan. De itt affektív, érzelmileg releváns bizalomról nem feltétlenül van szó. Az interakciós elvárás megindokolhatósága és a másik előzetesen vélelmezett megbízhatósága tekintetében imént vázolt racionális döntésméleti keret egy kognitív folyamatot ír le, amelynek nincs szükségszerű bizalomébresztő, affektív jellegű hozadéka az egyén számára azért, mert az érintkezés létrejött, és a kölcsönös elvárások teljesültek. Cook és szerzőtársai (2005), valamennyien a racionális döntésméleti bizalomkutatás jeles alakjai – Hardin és Lévi –, ezért is vonják le a következtetést, miszerint az együttműködés nem feltétlenül igényli a bizalmat. Felismerik ugyanis, hogy a fenti leírásból hiányzik az az elméleti kapocs, amely megmagyarázná, miért alakul ki feltétlen bizalomérzés az egyénben a bizalommutatási hajlandóság hatására, vagyis pusztán az interakció vállalásától. Említett szerzők bár nem teszik hozzá, de látni kell, ha valami érzelmi értelemben a fenti racionális modell fényében releváns, az sokkal inkább a fokozott kockázatmérséklési törekvés, a megcáfolhatatlan bizonyosság keresése, illetve a másik feltételezhető érdekeinek, szándékainak, viselkedéseinek, jövőbeli lépéseinek előre látása és pontos kalkulálása, vagyis csupa olyan biztosítékkutatási motiváció, amelyet nem a bizalom, hanem éppen ellenkezőleg: a bizalmatlanság érzése ösztönöz. Hogy cselekvő egyének szituatív helyzetekben ilyesféle észszerű mérlegelést (is) folytatnak, az persze teljességgel életszerű elképzelés. S éppen ezért a szituatív bizalomkutatás probléma- és kérdésfelvetése önmagában nem hibás. Ám az elméletileg kidolgozott racionális döntési keret nem feltétlenül a bizalom megteremtésének folyamatát modellezi. Egyetlen dolgot illusztrál bizonyossággal: ez pedig a bizalmatlanság visszafojtásának praxismódozata (Grünhut 2020a; Ita és Grünhut 2020).

De mi következik abból, ha egyesek jobban, mások pedig kevésbé igénylik az ilyesféle racionális biztosítékokat? Hiszen eredményeit tekintve erre fut ki a racionális döntésméleti perspektíva. Nos, ha erre a kérdésre választ akarunk adni, akkor visszajutunk ezen írás kiindulópontjához, nevezetesen ahhoz, hogy mindenki általában viszonyul valahogyan ismeretlen, névtelen, arctalan embertársaikhoz, mégpedig több vagy kevesebb bizalommal. Mert igaz, amit Sztompka mond, hogy a legkevésbé kockázatos az, ha másokról azt feltételezzük: gondolkodásukat és cselekedeteiket illetően racionálisak. De észre kell venni közben azt is, hogy ez utóbbi tétel különösen azokra igaz, akik egyébiránt bizalmatlanok embertársaikkal szemben. Hiszen ők e logika szerint milyen meggyőződést képviselnek? Azt, hogy lényegesen több észszerű ember van, mint erkölcsös és/vagy érzelmileg odaadó. Ezért a racionalitás a legkisebb kockázat. De mindebből az is következik, hogy a morális és emocionális biztosítékok erősebb igazolások a bizalom megalapozásához. Ha pedig valaki kevésbé igényli a racionális igazolásokat bizalommutatási hajlandósága feltételeként, ez elsősorban azért lehet, mert hisz a mások jellemzően erkölcsös és érzelmileg odaadó viselkedésében. Mivel hinni tud ebben, ezért nincs szüksége racionális biztosítékokra.

Vagyis éppen a racionális döntésméleti érvelést követő, azt kitágítani-gazdagítani igyekvő szituatív bizalomkutatás vezet vissza minket ahhoz az feltételezéshez, miszerint az egyéneket igenis jellemzi, mégpedig diszpozíciós természetű, a gondolkodásmódjukat, megismeréseiket, fogalomalkotásaikat, percepcióikat, ideáikat, meggyőződéseiket, attitűdjeiket, magatartásformáikat és praxisválasztásaikat mélyen meghatározó szubjektív beállítódásként egyfajta érzelmi tartalmú viszonyulás embertársaikhoz. Ezt gondolja többek között Coleman (1990), Erikson (1968), Giddens (1990), Holmes (1991), Rosenberg (1957), Rotter (1980), Uslaner (2002) és Wrightsman (1991). Sőt, a racionális döntésméleti érvelés még arra is rámutat (tegyük hozzá, akaratlanul), hogy ezen általános, affektív jellegű viszonyulásban egyidejűleg van jelen a bizalom és a bizalmatlanság érzése, egyénenként változó mértékben. Ezért folyamodnak az emberek szituatív helyzetekben eltérő igazolásmintázatokhoz. A morális és emocionális igazolásokkal a bizalomérzésüket előtérbe helyezve, mondván az embertársaik általában erkölcsösök és érzelmileg odaadók, ezért bizonyosan interakciós partnerük is az. Vagy ha ezen affektív készletés egyesekben jellemzően gyenge, esetleg az egzakt partner kétségeket ébreszt bennük a megbízhatóságát illetően, akkor kénytelenek az egyének végiggondolni a racionális biztosítékokat, azokkal tompítva a bennük meglévő-feltörő bizalmatlanságot (Grünhut et al. 2019).

Az embertársakba vetett bizalom

Ebben a fejezetben – a fenti gondolatmenetet folytatva – egyrészt szó lesz arról, hogy mi az embertársakba vetett bizalom mint affektív jelentőségű, egyéni diszpozíció élményforrása, azaz mivel magyarázható kialakulása vagy éppen hiánya; másrészt tárgyalásra kerül az is, hogyan hat az embertársakba vetett bizalom mint viszonyulás a társas érintkezéseinkre.

Mint azt fentebb láttuk, a bizalommutatási hajlandóság szempontjából elegendő igazolás lehet, ha az egyén észszerűen gondolkodik és viselkedőnek véli a másikat. Affektív bizalomérzés azonban nem feltétlenül párosul ezen érintkezési hajlandósághoz mindaddig, míg a megbízó fél morális és emocionális igazolásokat nem tud érdemben mobilizálni. Vagyis attól fog az egyén bizalmat érezni a másik felé, hogy az – nem várt vagy nem szükségyszerű módon – erkölcsösnek és érzelmileg odaadónak bizonyul (Wilson 1993). Azaz, ha a megbízott fél nem pusztán észszerű, és így racionálisan kiszámítható a cselekedeteit illetően, hanem például közvetlenül nyílt, őszinte, jóindulatú, kedves, nagylelkű, igazságos, méltányos, becsületes, önzetlen, nagyvonalú, segítőkész, oltalmazó, együttérzést és empátiát mutató, gondoskodó stb. Ezek azok a tapasztalatok, amelyek bizalmat ébresztenek. Pontosabban fogalmazva: ezek hívják elő az egyénben az embertársai felé általában – többé vagy kevésbé – érzett bizalmát, amelyet aztán a másikkal érintkezve is szabadon (vagy legalábbis bizonyos korlátok mellett, szabadabban) érezni tud. Nem dönt tehát az egyén arról, hogy bizalmat akar érezni. Nem képes arra, hogy kognitív módon megalapozza, megkonstruálja a bizalmát a másik felé. Ehelyett bizonyos tapasztalatok érintik meg, mégpedig bátorítóan, s ezek hatására érzi – többé vagy kevésbé – ébredezni, felszabadulni az amúgy általában embertársai felé irányuló bizalmát a másikkal érintkezve.

Miért ilyen, sajátosan erkölcsi és érzelmi tartalmú tapasztalatok hatnak az egyénre? Azért, mert korai gyermekkorától kezdve mindenki ilyen jellegű tapasztalatok élményszerű

megléte vagy hiánya tükrében kezd el másokhoz viszonyulni (Baier 1986). Először az elsődleges csoportokon belül szüleihez, gondozóihoz, nevelőihez, legközelebbi hozzátartozóihoz és társaihoz, majd a szocializáció egyre tágabb szinterein másokhoz. Másként fogalmazva, akivel kisgyermek korától szeretetteljesek, őszinték, jóindulatúak, kedvesek, nagylelkűek, igazságosak, méltányosak, becsületesek, önzetlenek, oltalmazók, empatikusak stb. az elsődleges kapcsolatai, az az ilyesféle – rendszeres – tapasztalatok tükrében interiorizálni képes az érzést, miszerint az emberek jellemzően erkölcsösek és érzelmileg ódaadók (vö.: Erikson 2002). Persze nem állít fel a kisgyermek normatív fogalmi kategóriarendszert a viselkedésmódokról, sőt még csak nevet sem ad az érzésnek, amiben része van. Egyszerűen a saját tapasztalatáról tudja, hogy jó. S ennek hatására valami olyasmi affektív meggyőződés alakul ki benne, hogy ha velem a szüleim, gondozóim, nevelőim, hozzátartozóim, társaim ilyenek, akkor az emberek általában ilyenek, és ez az *emberséges* viszonyulás. Meg lehet tehát bízni másokban, mert bennük is megvan ez az emberség.

Ezzel szemben, ha valaki kisgyerekként elszenvedi e tapasztalatok hiányát, sőt éppen ellenkezőleg, rendszeres jelleggel szeretethiányban, szándékos rosszindulatban, gonoszságban, önzőségben, őszintétlenségben, igazságtalanságban, kegyetlenségben, érzéketlenségben, megszegényítésben, elhagyatottságban, sértő-bántó bánásmódban, fizikai és/vagy verbális erőszakosságban stb. van része, az elkerülhetetlenül ezt a megterhelő érzelmi élményt rögzíti magában. Ezért azt fogja gondolni, mégpedig emocionális tapasztalata okán: ha az elsődleges kapcsolatai így viszonyulnak hozzá, ilyen *embertelenséggel*, akkor abból az következik, hogy az emberek általában ilyenek. Senkiben sem lehet tehát megbízni, mert mindenki ott van ez az embertelenség.

Amikor Erikson (2002) ösbizalomról, Adorno (2020 [1951]) összeretetről, Kristeva a szimbolikus nyelvi kommunikációt megelőző, *szemiotikus azonosulásról* (McAfee, 2003), Honneth (2013) pedig az *elismerés* mindenki vele született, eredeti képességéről ír, akkor valamennyien ugyanerről a koragyermekkorai szakaszban megalapozódó, ugyan nem determinisztikus, de az egyéni személyiséget alapjaiban meghatározó embertársi viszonyulásról értekeznek. Anélkül azonban, hogy kilépnénk a szorosan vett bizalomelméletek keretéből, mint fentebb láttuk, Colemantól Uslanerig és Writhsmanig számos szerző szintén tárgyal egyfajta bizalomdiszpozíciót (még ha nem is nevezik így valamennyien) mint az egyén másokhoz való kapcsolódását jellemzően befolyásoló individuális beállítódást. Minden elméletalkotó kidomborítja ennek érzelmileg releváns, affektív természetét, alapvető rögzültségét, valamint lassú és nehézkes változását, illetve csak rendkívül jelentős események, élmények hatására történő gyors átrendeződésének lehetőségét. Baier (1986) szerint e bizalomdiszpozíció már a kisgyerekeknél formát ölt, mivel annak forrása a legszorosabb, legintimebb társas kapcsolatok alapvető érzelmi tapasztalata (intimitás és bizalom efféle összefüggését egyébként Beck és Beck-Gernsheim [1995], Giddens [1991] és Timmerman [1991] is kiemelik). Miközben a bizalomdiszpozíció forrása tehát egy szűk, behatárolható, partikuláris kapcsolati körre összpontosul, addig e viszonyulás címzettje – nemcsak áttételesen, hanem az élmény ismételhetsége vagy éppen a szenvedés elkerülése végett, közvetlenül is – egy, az elsődleges csoportnál mindenképpen sokkal szélesebb közeg: maguk az embertársak (Rorty 1999). A gyermek élvezi vagy elszenvedi a felé mutatott viszonyulást, viszonozza azt, illetve kiterjeszti mások irányába. Ha alapvetően jó az élmény, akkor minél többször, minél több emberrel szeretné megtapasztalni, ha pedig

egyértelműen rossz, akkor minél ritkábban és minél kevesebb emberrel érintkezve akarja kitenni magát annak.

Ezen elméletekből tehát világosan kiolvasható az a vélekedés, miszerint az egyén már az élete legkorábbi szakaszában megtapasztalja azt, hogy kölcsönös bizalomban élni mással jó, vagy – éppen ellenkezőleg – mennyire veszélyes, szenvedésekkel fenyegető mással kapcsolódni, s ezért jobb bizalmatlannak maradni. Az embertársakba vetett bizalom tehát olyan, pszichológiailag releváns érzelmi drive, amely jellemzően meghatározza azt, hogy az egyén milyen gondolkodásmódot alakít ki, milyen percepciói és vélekedései vannak önmagáról, másokról és a világról, milyen attitűdöket képvisel, milyen magatartásformát tanúsít, illetve milyen praxisokat választ mindezek szerint. Az embertársakba vetett bizalom strukturálja az egyén gondolatait és cselekedeteit. Nem egy végérvényesen rögzült és statikus beállítódása ez az egyénnek, hiszen számos tapasztalat válthat ki dinamizáló hatásokat, illetve azok következményeként, érdemi változásokat. Ugyanakkor a mindennapos érintkezésekbe senki sem valamiféle „üres szubjektumként” érkezik, spontán módon, aktuális mérlegelése és kognitív döntései szerint alakítva legmélyebb, konstitutív erejű bizalom- és bizalmatlanságérzéseit.

Aki inkább bizalommal viszonyul embertársaihoz, az sem bízik persze senkiben sem naiv vagy vak módon – a közeli partnereiben sem, s különösen nem az idegenekben. Ehelyett azzal az affektív meggyőződéssel alakítja társas érintkezéseit, hogy *miért ne bízhatna meg* másokban. Legyen a másik akár intim rokona, barátja, vagy csak egy ismeretlen embertársa. Érzelmi tartalmú tapasztalatai tükrében ugyanis meggyőződéssel hiszi, hogy az emberektől jellemzően emberséges (azaz erkölcsös és érzelmileg odaadó) viszonyulásra számíthat. A másik megbízhatósága ezért a másikon múlik (Grünhut 2020b). Vállalja tehát az egyén azt a sérülékenységet, azt a kockázatot, hogy a másik esetlegesen nem bizonyul megbízhatónak. Azért tudja vállalni, mert affektív, általában az embertársak felé irányuló bizalomérzése arról biztosítja, hogy az emberek jellemzően emberségesek, s ha valaki vissza is él ezzel a bizalommal, akkor az egyén ezt a csalódást másokkal érintkezve feloldani, feledni tudja. Az embertársaiban inkább bízni képes egyénben tehát megvan az önbizalom az esetleges sérülékenység leküzdésére.

Aki viszont, éppen ellenkezőleg, inkább bizalmatlansággal viszonyul embertársaihoz, az mindig azt a kérdést teszi fel magának: *miért bízhatnék meg* a másokban? Az élete során felhalmozódó, de különösen gyerekkorában tapasztalt szenvedésélmények, illetve azok érzelmi lecsapódása készíteti az egyént e szemléletre, amely az újabb sérüléseket megelőző óvatosságra inti. Mivel embertársaitól jellemzően embertelen (azaz erkölcstelen és érzelmileg közömbös) viszonyulásra számít, ezért érintkezéseiben racionális biztosítékokra törekszik. A másik megbízhatósága így csak részben múlik a másikon – a bizalmatlan egyénnek ugyanis magát kell előzetesen meggyőznie. Affektív, általában az embertársak felé irányuló viszonyulása azzal a szorongással tölti el, hogy ha nem elég elővigyázatos, akkor a szenvedésélményei felerősödhetnek, eláraszthatják. Hiányzik tehát a bizalmatlan egyénből az az önbizalom, amelyre az esetleges sérülékenység leküzdéséhez lenne szüksége.

Mielőtt továbblépni, ehelyütt fontos még egyszer tisztázni a determináló magyarázat elkerülése végett, hogy jelentőségteljes életélményei és annak megfelelő lelki fejlődése szerint mindenkiben egyszerre van jelen bizalom- és bizalmatlanságérzés diszpozícióként – persze individuálisan eltérő arányban (vö.: Heller 2015). Bizalmat és bizalmatlanságot

tehát nem egymást kizáró érzésekként, valamiféle képzeletbeli érzésskála két végpontjaként kell elképzelni. Aki inkább megbízik embertársaiban, annál is hatással lehet az affektív bizalmatlanságérzés eseti szituációkban a kognitív mérlegelési folyamatokra, miként ennek a fordítottja is elképzelhető. Senki sem bízik ugyanis abszolút módon másokban, miként senki sem végtelenül bizalmatlan minden embertársával szemben. A fenti, ideáltípuszerű leírások ezért sokkal inkább az elméleti ábrázolást szolgálják, semmint sematikus valóságmagyarázatokat kívánnak adni. Már csak azért is hiba lenne teljesen kiélezett és szinte átjárhatatlan különbségeket tenni, mert az emberek bizalom- és bizalmatlanságdiszpozíciója változhat. Mind lassú, mind hirtelen makro- és mikroszintű hatások kiválthatnak jelentős módosulásokat az egyének szubjektív beállítódásában (lásd erről: Uslander 2002).

Az embertársakba vetett bizalom mint individuális diszpozíció az interakciókkal kapcsolatos elvárások indokolhatósága, valamint a másik megbízhatóságának igazolása terén befolyásolja az egyén társas érintkezéseit. Vagyis már a kognitív bizalommutatási hajlandóságot megelőzően érvényesül affektív hatása. A megbízó fél hiába törekszik informálódásra, a kimeneteli kockázatok soha nem lehetnek olyan objektívek, ahogy azt a racionális döntéseméleti logika állítja, mert az elvárások és igazolások mérlegelése mint szubjektív jelentésadás nem tud függetlenedni attól az affektív érzésvilágtól, amely tulajdonképpen maga az egyén. Senki sem tud kilépni önmagából, hogy az információkat tényszerűségükben értelmezze, azaz a maga, érzelmileg megalapozott hitrendszere, gondolkodásmódja, megismerései, percepciói, ideái, vélekedései és meggyőződései helyett, valami, emberi tudattól teljesen független, objektív tudás által ellenőrizze, s aztán azokat így, esetleges emocionális torzításoktól mentes formában el- és befogadja.² Van természetesen arra lehetőség, hogy különböző szubjektív tudásokhoz hasonlítsa az egyén saját kockázatszleléseit, amely művelet kritikai felülvizsgálatra készítheti az adott illetőt, sőt akár az érzelmileg megalapozott reflexértelmezése teljes újragondolására is, de ez még önmagában nem biztosíték semmire.³ Az efféle informálódás nem feltétlen garancia az objektíven megalapozott bizalommutatási hajlandóságra, s bizonyosan nem szolgál döntő hatással az egyén érzelmileg releváns bizalomdiszpozíciójára.

Mindebből kiindulva, látnunk kell, hogy az embertársaihoz bizalmatlanul viszonyuló egyén nem azért törekszik informálódásra, azaz az elvárások észszerű módon mérlegelt indoklására és a másik megbízhatóságának racionális igazolására, mert ez valóban objektív, s így kockázatmérséklő. Egyszerűen azért fontos számára ez a kognitív mérlegelés, mert nem tud máshoz folyamodni. Mert a mögöttes affektív készítés azt sugallja neki, hogy az érintkezés által sérülhet és szenvedéseményei felerősödhetnek. A racionális indoklás és igazolás tehát nem ébreszt bizalmat az egyénben. Csupán segít neki kezelni

2 Nincs hely ezen írásban az *Igazság* versus szubjektív igazságokból, kommunikatív és konszenzusos módon létrehozott *igazságosság* elméleti vitájának bemutatására (lásd erről: Rorty 1991, 1998). Annnyit érdemes itt kiemelni: az embertársakba vetett bizalom tulajdonképpen szorosan összetartozik az igazságossággal, vagyis a mások szubjektivitása iránt érzett és mutatott azon bizalomtelt viszonyulással, amely kizárja azt, hogy az emberek közötti érintkezéseket valamiféle tőlük függetlennek tűnő objektív racionalitás mint általános tudás, illetve annak megfelelően – észszerű módon – levezetett bizonyosságok egyéni tudatosítása határozza meg.

3 A közgazdaságtan terén Knight (1921) és Keynes (1921) száz éve kezdték el az úgynevezett objektivistá–szubjektivistá vitát, amely máig eldöntetlenül áll, s két összeegyeztethetetlen hitrendszerré csontosodott. A bizalomkutatás racionalista és diszpozíciós értelmezéseinek kibékíthetatlensége ugyanerre vezethető vissza, amennyiben a kockázatszlelést az előbbi objektív sémákra igyekszik redukálni, míg az utóbbi szerint ez merő képtelenség.

a bizalmatlanságot, hogy cselekedni, érintkezni tudjon (Grünhut et al. 2019). Hasonló értelemben, a másokhoz inkább bizalommal viszonyuló egyén szintén nem a bizalomérzése megalapozásához törekszik informálódásra – ha egyáltalán így tesz. Az interakciós partnere megbízhatóságát ugyanis morális és emocionális jellegű igazolásokkal támasztja alá önmaga számára, mert affektív szemlélete és arra épülő szubjektív beállítódása szerint embertársait jellemzően erkölcsösnek és érzelmileg ódaadónak véli. Tehát a mások emberségéből mint tapasztalatból kiindulva, megvan ezen egyénben az az általános bizalomérzés, amely alapján bizalmat mutathat interakciós partnere felé. A racionális indoklás és igazolás tehát esetében is az esetleges bizalmatlanság kezelésére való (nem ritkán éppen a bizalommutatás megvonására).

Az embertársaihoz bizalmatlanul viszonyuló egyén szemében sok minden gyanút keltethet. Ezért általános érvényű igazság számára az informálódás fontossága, s annak racionalitása. Ezzel nem jut közelebb semmilyen objektív valósághoz, de önmagát – ideiglenesen és lehetségesen – sikerülhet meggyőznie, azaz a bizalmatlanságát visszafojtania. E viszonyulásban van valami szomorú körkörösség. Az egyént affektív késztetési óvatosságra intik, mondván az emberek általában erkölcstelenül és érzelmileg közömbösen viselkednek. A bizalmatlan egyén ezért őszintén úgy véli, hogy saját elővigyázatosságán, azaz elsősorban racionális informálódásán múlik a csalódások elkerülhetősége. Viszont ezzel a másik nemcsak az önnön megbízhatóságát nem tudja megerősíteni a bizalmatlan egyén előtt, de még a vélelmezett megbízhatatlanságára sem tud igazából rácafolni. Vagyis a bizalmatlan egyén, éppen az érintkezések által, újra és újra reprodukálja alapvető bizalmatlanságérzését, illetve abból fakadó viszonyulását másokhoz.⁴ Sőt, még a másikban is bizalmatlanságot válthat ki túlbiztosítási törekvései miatt. Ezzel szemben az embertársaihoz inkább bizalommal forduló egyén kevésbé vélelmez gyanúsnak információkat, vállalja a sérülékenységet, hogy a másik visszaélhet a bizalmával, s ezzel ténylegesen a másikra hagyja azt, hogy megbízhatónak bizonyuljon, ami egészen másfajta kölcsönösséget teremt közöttük az előbb leírt relációhoz képest. Természetesen nem veti el az informálódást az embertársai felé bizalmat érző egyén sem, de egészen más az informálódási szükséglete, mint a bizalmatlannak. S mindez számára ugyanannyira észszerű, mint a bizalmatlan egyénnek a sokkal átfogóbb biztosítékigénye.

Embertársakba vetett bizalom, összetartozás, együvé tartozás

A tanulmány első része a szituatív bizalom elméleti okfejtéseiből következtette ki azt, hogy mindenki általában viszonyul valamilyen módon ismeretlen, arctalan, névtelen embertársaihoz, mely szubjektív viszonyulás meghatározó affektív tartalommal, diszpozíció

⁴ Ezen önszabotáló körkörösségből, merthogy ez sem végérvényesen determinisztikus állapot, úgy tud kilépni a bizalmatlan egyén, ha felismeri, hogy a másik – mindenféle észszerűség nélkül – erkölcsösen és érzelmileg ódaadó módon viselkedett vele, illetve viszonyult hozzá az érintkezésük során. Ha ismétlődően ilyen tapasztalatban van része a bizalmatlan illetőnek a másik féllal, akkor ez az intim élmény előhívhatja benne az elnyomott, elhalványult bizalomérzéseit. E fordulat akkor válik tartóssá, ha az egyén képes reflexíven és kritikailag belátni, hogy nemcsak az adott másikkal találta meg a bizalmat, illetve az azzal járó kölcsönösséget, közelséget, reciprocitást, megértést, nyitottságot, elfogadást, odafordulást stb., hanem általában embertársai felé is felerősödött a bizalma (vö.: Grünhut 2020a).

természettel bír az egyén személyiségének egészére. Ezt követően a második rész bemutatta e viszonyulás élményforrását, azaz kialakulásának és formálódásának érzelmileg releváns dinamikáit, illetve tárgyalta azt is, hogy ez az embertársak felé általában érzett – több vagy kevesebb – bizalom mennyiben és milyen áttételekkel hat az egyén bizalommutatási hajlandóságára, társas interakcióira. A most következő harmadik fejezet végezetül azt kívánja körbejárni, hogy az embertársakba vetett bizalomnak, a fent írtakon túl, mi az az alapvető társadalomelméleti ismérve, amit mindenképpen szükséges koncepcionálisan tisztázni e jelenség helyes megértése és interpretációja szempontjából.

A bevezetőben már szóba került, hogy e bizalomfajtát gyakran általánosított bizalomként, esetenként társadalmi bizalomként vagy morális bizalomként említik a szakirodalomban. A fenti okfejtés tükrében ezek egyaránt helyes elnevezések, hiszen alapvető elméleti aspektusaira tapintanak a fogalomnak. Az általánosított bizalomban benne van az a projekciós dinamika, hogy az egyén az elsődleges kapcsolataiban, azok intim, partikuláris közegében szerzett tapasztalatait, illetve az azokkal járó jó és/vagy rossz érzéseit vetíti ki másokra. A társadalmi bizalom reflektál arra, hogy ez az általános viszonyulás valamilyen széles, absztrakt közösség felé irányul, mindenképpen meghaladja tehát egy szűk, az egyén által személyesen, látásból vagy elbeszélésből ismert csoport(ok) tagjait. Olyan bizalom ez, amelynek alapja nem az azonosság közös identitásában, hanem az annál lényegesen tágabb, a máság felé is irányuló viszonyulásban keresendő. A morális bizalom elnevezés pedig előtérbe állítja a fogalom erkölcsi (és érzelmi) magvát, vagyis azt, hogy az egyén mások felé érzett bizalma morális és emocionális igazolásokkal megtámogatott, illetőleg erkölcsileg és érzelmileg releváns lelki-pszichológiai tapasztalatokon nyugszik. Mindegyik megnevezés helyes tehát. De valamennyiből hiányzik annak világos rögzítése, hogy e subjektív viszonyulás címzettjei általában az embertársak, mégpedig bármiféle megkötés nélkül. Sem a mások, akik felé az egyén irányítja projekcióját, sem az elképzelt, imaginárius „társadalom”, sem a morális „élményközösség” nem lehet szűkebb csoport, mint általában az embertársak. Ha ez nem így van, amit gyakorlati példák és azok empirikus vizsgálatai persze nem zárnak ki, akkor ennek elméleti következményét fontos tisztázni. Nevezetesen azt, hogy ilyen esetekben az egyén másokhoz való viszonyulását bizonyos szűkítő szempontok keretezik. Az ilyen viszonyulás tehát nem bármiféle megkötés nélkül, általában az embertársak felé irányul, hanem csak az emberek bizonyos csoportja, csoportjai felé.

A bizalomkutatáson belül Fukuyama (1997) vezette be a bizalomrádiuszok használatát, amely az elméleti részletezésen túl empirikus jelentőséggel bír. E bizalomrádiuszok tulajdonképpen csoportokba rendezik azokat az embereket, közösségeket, akik felé az egyén több vagy kevesebb bizalmat mutat. A legbelső kör áll legközelebb az egyénhez. Idetartoznak a szoros kötésű, intim jellegű, intenzív társas kapcsolatok, mint például a családdal, közeli barátokkal, rokonokkal-hozzátartozókkal folytatott interakciók. Ezt aztán különböző rádiuszok követik egészen a legtágabb körig, ami értelemszerűen általában az embertársak csoportja. A bizalomelméleten belül Sztompka (1999) megkísérelte a rádiuszok részletesebb tipológiájának kidolgozását, ennek végérvényes rögzítése azonban nehezen elképzelhető. Ami miatt a bizalomrádiuszok fontosak, hogy mind elméletileg, mind empirikusan lehetővé teszik a bizalomfajták elkülönítését. Fukuyamánál a két végpont, vagyis a legbelső körre érvényes partikuláris bizalom, illetve a legtágabb csoport felé mutatott általánosított vagy társadalmi bizalom differenciálása alapvető fontosságú,

s voltaképpen Sztompka elméleti keretrendszerében is hiába jelenik meg ennél több típus, a lényegi különbség nála szintén ugyanezen kettő között mutatkozik meg.

A bizalomrádusok segítenek megérteni az embertársakba vetett bizalom egyik alapvető koncepcionális elemét. Mégpedig azt, hogy minél szűkebb egy bizalomrádusz, annál meghatározóbb abban a társas közegben valamiféle sajátos, egyedi azonosság jelentősége, miközben a táguló körökben – éppen ellentétesen – egyre inkább a másság válik dominánssá. Mivel az embertársakba vetett bizalom a lehető legtágabb embercsoportra vonatkozik, így tartalmában szinte teljesen a másság lesz kizárólagos. Mindezt úgy is megfogalmazhatnánk, hogy a másság a mindenkiben meglévő egyetlen azonos: mi, emberek mindannyian mások vagyunk, s ez bennünk a leginkább azonos. Az embertársakba vetett bizalom, mindenféle megkülönböztetés nélkül, az ismeretlen, arctalan, névtelen másokhoz való viszonyulása az egyénnek. Ha nem e formában és jelentéstartalommal érti az egyén, ami empirikusan tehát nem kizárható, akkor e legtágabb embercsoporthoz való viszonyulását az adott illetőnek szubjektív preferenciák határolják. Úgy is mondhatnánk: bizonyos egyedi azonosságigények akadályozzák a megkülönböztetéstől mentes viszonyulást általában az embertársak másságához.

Ancsel Éva (1981) fogalomdistinkciója, amelynek során megkülönböztette az együvé tartozást az összetartozástól, sokat segít értelmezni az embertársakba vetett bizalom lényegét. Ancsel szerint az együvé tartozásban mindig érvényesül az önmagát mi-közösségként meghatározó csoportnak valamilyen azonossága az e csoporton kívüli másokkal szemben. Vagyis csak bizonyos emberek tudnak együvé tartozni, akiknek ez a sajátságos azonosságuk eleve feltételezi mások kívülállását e körhöz képest. A mi együvé tartozásunk jelenti egyrészt, hogy ők nem tartoznak ide. De – s ez nagyon fontos – másrészt azt szintén implicite magában foglalja e tudat, hogy ők nem is tartozhatnak ide, mert azzal elveszne a mi együvé tartozásunknak az az alapja, miszerint vannak rajtunk kívülállók, akikhez képest mi együtt vagyunk. Ha ez nem így lenne, s bárki tartozhatna a mi-közösséghez, akkor azt már átjárná az összetartozás, viszont ezzel a mi egyedi, sajátságos azonossága is halványulna, s engedne a mások másságának. Ancsel szerint tehát együvé tartozni csak az azonossal lehet, mégpedig a mássággal szemben, míg a mássággal összetartozik az egyén. Az összetartozás nemhogy nem feltételezi mások kívülállóságát, de egyenesen elveti ennek lehetőségét.

Az embertársakba vetett bizalom mint koncepció az összetartozás talapzatán nyugszik. Ez az egyik legfontosabb fundamentuma. Vagyis arra reflektál, hogy az egyén miként viszonyul másokhoz, mégpedig bármiféle megkülönböztetés nélkül, általában mindenki másához. Amikor a bevezető úgy érvelt: a koncepciónak történeti és társadalomelméleti kontextussal bíró jelentése van, akkor arra utalt, hogy az embertársak mint fogalom tartalma értelemszerűen nem kortól és strukturális közegtől független. Mióta a bizalomkutatás értekezik e bizalomfajtáról, azóta is – pedig ez legfeljebb öt-hat évtized – sokat változott az embertársak mint legtágabb bizalomrádusz interpretációja (vö.: Delhey et al. 2011; Fukuyama 1997; Realo et al. 2008; Reeskens 2013; Rosenberg 1957). A gyorsuló globalizáció, a végtelen termékláncok, a korlátlan információáramlás, a bárholon nyújtható és bárhol igénybe vehető digitális szolgáltatások, a folyamatosan táguló, de közben mégis egységesülő virtuális tér, a mind többek számára elérhető utazás, turizmus, a távmunka térnyerése, a külföldi tanulás, munkavállalás szokványossága (egyesekek

lehetősége, másoknak kényszere), a világhódító kulturális áramlatok (művészet, irodalom, zene, divat, életmód stb. terén), a nemzetköziesedett tudományosság és annak a közbeszéd napirendjét alakító tematikái, a globálissá váló politikai narratívák és ellennarratívák, illetve megannyi, az emberiséget közösen és kölcsönösen érintő kihívás (pl.: klímaváltozás, energiafüggőség, illegális migráció, globális szegénység, gazdasági-pénzügyi válságok, egészségügyi krízisek, terrorizmus, nemzetközi bűnözés, kibertámadások, háborúk, politikai szélsőségesedés, államkudarok stb.) hatására (vö.: Beck 1998; 1999; Giddens 1999), ma bizonyosan egészen másként gondolkozunk arról, kik az embertársaink, mint ötven vagy száz éve. Másként látjuk embertársainkat, mert más a világ, amiben élünk, amihez viszonyulunk, amiben másokkal érintkezünk. Nyilván másként gondolkoznak ezért ma a társadalomtudósok is az embertársakról. Még ha az elméletalkotók értekeztek is arról az 1960-as évektől, hogy van egy bizalomfajta, amely bármiféle megkülönböztetés nélkül, általában az emberek felé irányul, akkor is az általánosított bizalom, társadalmi bizalom és morális bizalom megnevezésekben implicite benne van valamilyen legitím szűkítés lehetősége. Szűkítés egy nemzetre, nemzetközösségre, civilizációra. Hiszen a morál az nem feltétlenül kultúrától függetlenül az alapvető emberi erkölcsiség. A társadalom nem feltétlenül egy politikai, nemzeti, etnikai, nyelvi közösségtől függetlenül a világtársadalom. S az általánosítottban sincs benne feltétlenül a mindenkire, bárkire vonatkozathatóság. Nincs benne e megnevezésekben e tartalom, mert abban a korban és strukturális közegben, amikor e koncepciók születtek nem kellett az embereknek bármiféle megkötés nélkül, általában az embertársaikhoz viszonyulniuk, s az elméletalkotóknak sem kellett ezt szigorúan kikötniük. Ma azonban már hiba lenne a legtágabb bizalomrádiusz esetében ilyen implicit szűkítési lehetőséget hagyni, s általában az embertársak és az összetartozás helyett, valamilyen sajátosan egyedi azonosságon alapuló mi-közösséget, illetve annak együvé tartozását elfogadni. Nem azért hiba ez, mert a normakövetelmények időközben szigorodtak, s erre a bizalomelméletnek is reflektálnia kell. Sokkal inkább azért, mert a világunk új korszakba lépett, amennyiben a fent írt globális tendenciák és azok állandó lokális hatáshullámai empirikusan valóságosak, vagyis struktúráteremtő, struktúraformáló hatásúak, s így az egyénekre is érvényesek. Azért kell tehát a legtágabb bizalomrádiusznak általában az embertársakra vonatkoznia, mert az embereknek is általában az embertársaikhoz kell viszonyulniuk a mai kor mindennapjaiban (Grünhut 2022). Természetesen az egyének előnyben részesíthetnek bizonyos azonosságokat az embertársak általános másságával szemben, de akkor erre – a kor és annak strukturális követelményei szerint – a bizalomkutatásnak adekvátan reagálnia kell. Mégpedig hangsúlyozva, hogy az ilyen szubjektíve preferált azonosságigény, vagyis az együvé tartozás szemlélete korlátozza a megkülönböztetéstől mentes, összetartozó viszonyulást másokhoz.

Összegzés

Jelen tanulmány az embertársakba vetett bizalom általános elméletének felvázolására vállalkozott. Nem koncepcionális előzmények nélküli fogalomalkotásra, hiszen a bizalomkutatás régóta ismeri, tárgyalja, kritikailag finomítja az e jelenségre vonatkozó különböző megközelítéseket és értelmezéseket (legfrissebb átfogó kötetek: Barradas de Freitas és Lo

Iacono 2021; Uslaner 2018). Amiben jelen munka hozzájárulni kívánt e teoretikus érvelésekhez, az egyfelől az embertársakba vetett bizalom mint az egyén másokhoz – köztük ismerősökhöz és ismeretlenekhez – való viszonyulásának világos elhatárolása a konkrét szituációkban, egzakt interakciós partnerek felé mutatott, kognitív módon indokolt és igazolt bizalomtól. Előbbi ugyanis az egyén diszpozíciós természetű, érzelmileg meghatározott szubjektív beállítódása. Egy olyan affektív drive, amely az adott illető jelentőségteljes élelményeinek, főként koragyermekkorai tapasztalatainak lelki-pszichológiai lecsapódásaként rögzült, s csak nagyon lassan és nehezen formálódik, erősen befolyásolva azt, miként gondolkodik, viselkedik, cselekszik az egyén, azaz milyen ideákat, percepciókat, meggyőződéseket és praxisokat fogad el, illetve alkalmaz. Az embertársakba vetett bizalom a másokhoz, mégpedig mindenki másához való általános, tehát szituáció-független, ám a szituatív érintkezéseket alapjaiban érintő-alakító viszonyulása az egyénnek. Mindig érzelmileg hat, s mindig összekeveredik benne a bizalom és bizalmatlanság érzése – egyénenként eltérő módon.

A szituatív bizalom ezzel szemben nem több, mint az egyén bizalommutatási hajlandósága, vagyis annak cselekvési szintű kifejezése, hogy az adott illető – többé vagy kevésbé ismert feltételek mellett – kész-e érintkezni másokkal, s vállalni az ezzel járó kockázatokat. Természetesen a szituatív bizalom háttérében is van érzés, csak éppen az interakció vállalása vagy annak elutasítása önmagában nem árulja el, különösen nem szükségszerű bizonyossággal, hogy mi ez az érzés: inkább bizalom vagy inkább bizalmatlanság? Márpedig abban egyetért a bizalomkutatás, hogy a bizalom egy érzés. S ha ez így van, akkor nem elég megismerni azt, hogy különböző szituációkban ki, miként cselekedne. Mert ebből az érzelmi háttérre nem következtethetünk. Ellenben ha sikerül feltárni, hogy adott illető miként viszonyul általában embertársaihoz, akkor sokkal többet megtudhatunk a vizsgált egyén érzelmi megalapozottságú beállítódásáról.

A szituatív bizalom és az embertársakba vetett bizalom világos elhatárolása lehetővé tette, hogy a tanulmány második részében mindazon elméleti okfejtései a szakirodalomnak, amelyek az embertársakba vetett bizalom tárgykörében eddig születtek, új összefüggésbe kerüljenek. Vagyis másodsorban azzal igyekezett az írás előmozdítani az embertársakba vetett bizalom fogalmának alaposabb megértését, hogy az annak kialakulására, formálódására, valamint az egyén személyiségét meghatározó jelentőségére vonatkozó érveléseket aszerint kapcsolta össze, hogy ez a diszpozíciós természetű, szubjektív beállítódás miként hat az adott illető szituatív bizalommutatási hajlandóságára. Mindez azért különösen fontos, mert a szituatív bizalomkutatás rendszerint azzal veti el az embertársakba vetett bizalom figyelembevételét, hogy az nem képes előre jelezni, konkrét helyzetekben miként fog viselkedni, cselekedni az egyén. Ezt a kritikai érvet azonban mielőbb vissza kell utalni a szituatív bizalommal kapcsolatos megközelítésekhez, hiszen azok a feltárt empirikus ismeretekből ugyan következtetni tudnak arra, hogy bizonyos információk és biztosítékok tudatában miként cselekedne az egyén, de azt már nem képesek megmondani: vajon a vizsgált cselekvési hajlandóság háttérében milyen mögöttes érzelmek vannak, az egyén viszonyulását milyen affektív késztetések befolyásolják? A szituatív körülményekhez és feltételekhez kötött cselekvési hajlandóságot, vagy éppen az attól való tartózkodást egyszerűen bizalomnak vagy bizalmatlanságnak címkézik e kutatások, miközben sokkal inkább intenciókról, semmint emóciókról szólnak az eredményeik.

Végezetül a tanulmány az embertársakba vetett bizalom egy, eddig jószerivel mellékesen kezelt, ám lényegi komponensére hívta fel a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy e viszonyulás nem szorítkozhat valamiféle azonosságkeresésből fakadó együvé tartozására, hanem nyitottnak kell lennie a másság iránt, illetve ennek révén az összetartozásra. Nem normatív fordulat ez az elmélet értelmezése terén. Sokkal inkább annak figyelembevételre, hogy a jelen viszonyai között, a késő modern tendenciáknak megfelelően, a globális strukturális változások dinamikái a lokális terekben is állandó átalakulásokat, adaptációs kényszereket gerjesztenek (vö.: Bauman 2000; Beck 2003; Giddens 1990). E modernizációs fordulat megkérdőjelezi a hagyományos intézményeket, ideológiákat, narratívákat, kulturális mintákat és szemantikákat, illetve az így előálló referenciavesztés okán folyamatos kritikai és reflexív önalakításra készíti az ágenseket (Rosa 2013). Egy ilyen globalizálódó közegben, ahol elmosódnak az egykor volt világos határok és társadalmi jelentések, miközben a bent és kint, az én (mi) és másik (ők), az ismerős és ismeretlen, az *otthon* és *külvilág* teljesen összeecsúsznak, az egyének – akarva-akaratlan – kénytelenek bármiféle megkülönböztetés nélkül, általában embertársaikhoz viszonyulni (Grünhut 2022). Persze maradhatnak azonosságigények, amelyeket az egyének, közösségek továbbra is preferálnak az együvé tartozás jegyében. Ám ezeket az embertársakba vetett bizalom szempontjából az összetartozás korlátaiként, a bizalmatlanság megnyilvánulásaiként kell számba venni. Amikor jelen tanulmány így érvel, nem hoz be új értelmezést a bizalomkutatásba. Merthogy a partikuláris bizalom adott közösségekre nézve előnyös, ugyanakkor a szélesebb társadalomra vonatkoztatva káros hatásainak vizsgálata kezdettől fogva releváns téma terület. Gondoljunk csak Banfield (1958) és Luhmann (1988) esetében a familiaritás jelenségére. Fukuyamánál (1997) a családi, rokonsági, merev csoportjelöltésű kapcsolathálókat biztos, támogató szövetére, egyúttal azok korlátozó belterjességére. Granovetternél (1983) a szoros kötések szupportív-védelmező zártságára, ugyanakkor a kívülállókkal, az úgynevezett „gyenge kötésekkel” szemben azok sokszor indokolatlanul szigorú el- és bezárkózására. Putnamnál (2000), illetve a hazai szakirodalomban Füvészernél (2016) a megkötő társadalmi tőke fontosságára (például az intimitás, vagy adott csoportra vonatkozó identitástudat, szolidaritás, kohézió tekintetében), ugyanakkor az átfogó társadalmi integráció szempontjából annak elégtelen funkciójára. Gambettánál (1988) a maffiabizalom károsságára. Vagy Siknél (2012) a kapcsolaterzékenységre, amely az informalitás és a szívességkultúra kísérője. E szerzők különböző ismérveit ragadták meg az együvé tartozás azonosságigényéből fakadó partikuláris bizalomnak. Más-más dimenziókat vizsgálva jutottak arra a megállapításra, hogy a partikuláris bizalom csoportszintű jelenség, mégpedig az adott csoport számára kedvező hatásokkal, miközben a tágabb társadalmi környezet vonatkozásában gyakorta káros következményekkel. Ezek az érvek, a szociológia tönnies-i koncepcióját követve, a *közösséghez* rendelték a partikuláris bizalmat, szembeállítva azt a *társadalom* integratív működéséhez elengedhetetlen (a szakirodalomban – mint láttuk – általánosított, társadalmi vagy morális jelzővel illetett) bizalomformával. Jelen tanulmány szerint a késő modern tendenciák és azok dinamikái miatt ez a megközelítés nem tartható tovább, amennyiben a globális strukturális változások és azok lokális hatáshullámai ma elsősorban a hagyományos értelemben felfogott, meghatározott területen élő, önmagát nemzetként definiáló, etnikailag és nyelviileg bizonyos szintig homogén (de legtöbbször csak annak láttatott) politikai-jogi *társadalom*

elé állít újszerű kihívásokat. Amikor embertársakba vetett bizalomról értekezünk, akkor egyúttal tehát annak eshetőségét is szem előtt tartjuk, hogy a partikuláris bizalom és annak szimptomái, beleértve a *világtársadalom*ra vonatkozó patológikus következményeit, manapság már a (nemzeti) *társadalom* szintjén is kifejthetik hatásait. Tehát nemcsak a *társadalommal* szemben, el-, és bezárkózást mutató csoportok és közösségek, hanem a *világtársadalomtól* elszigetelődni akaró *társadalmak* is az együvé tartozás azonosságigénye szerinti partikuláris bizalom jegyeit mutathatják. A kor követelményeinek megfelelően ezért fontos új perspektívába helyezni az összetartozást, illetve annak tükrében, bármiféle megkülönböztetés nélkül, általában az embertársak felé irányulóan meghatározni a legszélesebb rádiuszú bizalmat.

Grünhut Zoltán munkája az NKFIH által támogatott „Magyar fiatalok percepciói Európáról és európaiságról” című kutatás része (az FK134893 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK20 pályázati program finanszírozásában valósult meg). Bodor Ákos munkája az NKFIH által támogatott „Mennyire általános az általánosított bizalom” című kutatás része (az FK143163 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK22 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

Hivatkozott irodalom

- Adorno, Theodor W. (2020 [1951]): *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*. Verso: London.
- Ahn, Toh-Kyeong, Elinor Ostrom, David Schmidt és James Walker (2003): Trust in Two-person Games: Game Structures and Linkages. In *Trust and Reciprocity: Interdisciplinary Lessons from Experimental Research*. Elinor Ostrom és James Walker (szerk.). New York: Russell Sage Foundation, 323–351.
- Ancsel Éva (1981): *Írás az éthoszról*. Budapest: Kossuth.
- Bachmann, Reinhard (2011): At the Crossroads: Future Directions in Trust Research. *Journal of Trust Research* 1(2): 203–213. DOI: <https://doi.org/10.1080/21515581.2011.603513>
- Bachmann, Reinhard és Akbar Zaheer (szerk.) (2006): *Handbook of Trust Research*. Northampton: Edward Elgar. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781847202819>
- Baier, Annette (1986): Trust and Antitrust. *Ethics* 96(2): 231–260. DOI: <https://doi.org/10.1086/292745>
- Banfield, Edward C. (1958): *The Moral Basis of a Backward Society*. New York: Free Press.
- Barbalet, Jack (1996): Social Emotions: Confidence, Trust and Loyalty. *International Journal of Sociology and Social Policy* 26(9–10): 75–96. DOI: <https://doi.org/10.1108/eb013270>
- Barber, Bernard (1983): *The Logic and Limits of Trust*. New Jersey: Rutgers University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/1961263>
- Barradas de Freitas, Raquel és Sergio Lo Iacono (szerk.) (2021): *Trust Matters: Cross-disciplinary Essays*. London: Bloomsbury Academic.
- Bauer, Paul C. (2021): Clearing the Jungle: Conceptualising Trust and Trustworthiness. In *Trust Matters: Cross-disciplinary Essays*. Raquel Barradas de Freitas és Sergio Lo Iacono (szerk.). London: Bloomsbury Academic, 17–34.
- Bauer, Paul C. és Markus Freitag (2018): Measuring Trust. In *Social and Political Trust*. Eric Uslaner (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 15–36. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190274801.013.1>
- Bauman, Zygmunt (2000): *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity.
- Beck, Ulrich (1998): *World Risk Society*. Cambridge: Polity
- Beck, Ulrich (1999): *What Is Globalization?* Cambridge: Polity
- Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég
- Beck, Ulrich és Beck-Gernsheim, Elisabeth (1995): *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity.
- Berg, Joyce, John Dickhaut és Kevin McCabe (1995): Trust, Reciprocity, and Social History. *Games & Economic Behavior* 10(1): 122–142. DOI: <https://doi.org/10.1006/game.1995.1027>

- Bjørnskov, Christian (2007): Determinants of Generalized Trust: A Cross-country Comparison. *Public Choice* 130: 1–21. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11127-006-9069-1>
- Bohnet, Iris és Richard Zeckhauser (2004): Trust, Risk and Betrayal. *Journal of Economic Behavior and Organization* 55(4): 467–484. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2003.11.004>
- Coleman, James S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Harvard University. DOI: <https://doi.org/10.2307/1962898>
- Cook, Karen S. (szerk.) (2001): *Trust in Society*. New York: Russell Sage. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.sosci.2004.01.012>
- Cook, Karen S. és Jessica J. Santana (2018): Trust and Rational Choice. In *Social and Political Trust*. Eric Uslaner (szerk.). Oxford: Oxford University, 253–278. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190274801.013.4>
- Cook, Karen S., Russell Hardin és Margaret Levi M. (2005): *Cooperation Without Trust?* New York: Russell Sage.
- Cox, James C. (2004): How to Identify Trust and Reciprocity. *Games & Economic Behavior* 46(2): 260–281. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0899-8256\(03\)00119-2](https://doi.org/10.1016/S0899-8256(03)00119-2)
- Delhey Jan és Kenneth Newton (2005): Predicting Cross-national Levels of Social Trust: Global Pattern or Nordic Exceptionalism? *European Sociological Review* 21(4): 311–327. DOI: <https://doi.org/10.1093/esr/jci022>
- Delhey, Jan, Kenneth Newton és Christian Welzel (2011): How General is Trust in 'Most People'? Solving the Radius of Trust Problem. *American Sociological Review* 76(5): 786–807. DOI: <https://doi.org/10.1177/0003122411420817>
- Dietz, Graham (2011): Going Back to the Source: Why Do People Trust Each Other? *Journal of Trust Research* 1(2): 215–222. DOI: <https://doi.org/10.1080/21515581.2011.603514>
- Eckel, Catherine C. és Rick K. Wilson (2004): Is Trust a Risky Decision? *Journal of Economic Behavior and Organization* 55:447–465. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2003.11.003>
- Erikson, Erik H. (1968): *Identity: Youth and Crisis*. New York: W. W. Norton.
- Erikson, Erik H. (2002): *Gyermekkor és társadalom*. Budapest: Osiris.
- Fukuyama, Francis (1997): *Bizalom*. Budapest: Európa.
- Füzér Katalin (2016): The Social Theory of Trust and the Sociological Theory of Social Capital. *Belvedere* 28(1): 132–139.
- Gambetta, Diego (1988): Can We Trust Trust? In *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Diego Gambetta (szerk.). Cambridge: Basil Blackwell. 213–237.
- Giddens, Anthony (1990): *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (1999): *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. London: Profile.
- Granovetter, Mark (1983): The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. *Sociological Theory* 1(1): 201–233. DOI: <https://doi.org/10.2307/202051>
- Grimalda, Gianluca és Luigi Mittone (2011): Generalized Trust: An Experimental Perspective. In *Social Capital, Corporate Social Responsibility, Economic Behaviour and Performance*. Lorenzo Sacconi és Giacomo D. Antoni (szerk.). London: Palgrave Macmillan. 260–281. DOI: 10.1057/9780230306189_10
- Grünhut Zoltán (2020a): Informalitás: egymás eszköziesítésének kultúrája. *Metszetek* 9(4): 49–64. DOI: <https://doi.org/10.18392/metsz/2020/4/3>
- Grünhut Zoltán (2020b): Az én és a Másik közötti határmegvonás járványidőszakban. Eszszé az embertársakba vetett bizalomról. In *Koronavírus idején*. Fokasz Nikosz, Kiss Zsuzsanna és Vajda Júlia (szerk.). Budapest: Replika Alapítvány. 87–93.
- Grünhut Zoltán (2021): Bizalom, bizalmatlanság, önbizalom. *Metszetek* 10(4): 3–18. DOI: <https://doi.org/10.18392/metsz/2021/4/1>
- Grünhut Zoltán (2022): Paradigmaváltás a bizalomkutatásban? *Magyar Tudomány* 183(4): 455–463. DOI: <https://doi.org/10.1556/2065.183.2022.4.5>
- Grünhut Zoltán, Kömüves Dániel és Bodor Ákos (2019): A bizalomelmélet kritikai újragondolása az eldologiasodás szempontjából. *Replika* 113: 11–24. DOI: <https://doi.org/10.32564/113.2>
- Hardin, Russel (1993): The Street-level Epistemology of Trust. *Politics and Society* 21(4): 505–529. DOI: <https://doi.org/10.1177/0032329293021004006>
- Hardin, Russel (2001): Conceptions and Explanations of Trust. In *Trust in Society*. Karen S. Cook (szerk.). New York: Russell Sage. 3–39.
- Hardin, Russel (2002): *Trust and Trustworthiness*. New York: Russell Sage. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11615-003-0046-8>
- Hardin, Russell (2006): *Trust. Key Concepts Series*. London: Polity.
- Heller Ágnes (2015): *Az önéletrajzi emlékezés filozófiája*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Holmes, John G. (1991): Trust and the Appraisal Process in Close Relationships. In *Advances in Personal Relationships (Vol II)*. Warren H. Jones és Daniel Perlman (szerk.). London: Jessica Kingsley. 57–104.

- Honneth, Axel (2013): *Harc az elismerésért. A társadalmi konfliktusok morális grammatikája*. Budapest: L'Harmattan.
- Hooghe, Marc (2007): Social Capital and Diversity. Generalized Trust, Social Cohesion and Regimes of Diversity. *Canadian Journal of Political Science* 40(3): 709–732. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0008423907070722>
- Ita Mariann és Grünhut Zoltán (2020): Bizalom: emberség és tágasság. *Tudásmenedzsment* 21(1–2): 229–240. DOI: <https://doi.org/10.15170/TM.2020.21.1-2.19>
- Jones, Karen (1996): Trust as an Affective Attitude. *Ethics* 107(1): 4–25.
- Keynes, John M. (1921): *A Treatise on Probability*. London: MacMillan.
- Knight Frank H. (1921): *Risk, Uncertainty, and Profit Hart*. Boston: Schaffner & Marx–Houghton Mifflin.
- Kornai János, Bo Rothstein és Susan Rose-Ackerman (szerk.) (2004): *Creating Social Trust in Post-Socialist Transition*. New York: Palgrave Macmillan.
- Luhmann, Niklas (1979): *Trust and Power*. New York: John Wiley.
- Luhmann, Niklas (1988): Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives. In *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Diego Gambetta (szerk.). Oxford: Basil Blackwell. 94–107.
- Lyon, Fergus, Guido Möllering és Mark N. K. Saunders (szerk.) (2012): *Handbook of Research Methods on Trust*. Cheltenham: Edward Elgar. DOI: <https://doi.org/10.4337/9780857932013>
- Marschall, Melissa és Dietlind Stolle (2004): Race and the City: Neighborhood Context and the Development of Generalized Trust. *Political Behavior* 26: 125–154. DOI: <https://doi.org/10.1023/B:POBE.0000035960.73204.64>
- Mayer, Roger, James Davis és F. David Schoorman (1995): An Integrative Model of Organizational Trust. *The Academy of Management Review* 20(3): 709–734. DOI: <https://doi.org/10.2307/258792>
- McAfee, Noelle (2003): *Julia Kristeva. Routledge Critical Thinkers Series*. London: Routledge.
- Miller, Jessica (2000). Trust: The Moral Importance of an Emotional Attitude. *Practical Philosophy* 3: 45–54.
- Misztal, Barbara A. (1996): *Trust in Modern Societies*. Cambridge: Polity.
- Möllering, Guido (2006): *Trust: Reason, Routine, Reflexivity*. Amsterdam: Elsevier.
- Nannestad, Peter (2008): What Have We Learned About Generalized Trust, If Anything? *Annual Review of Political Science* 11(1): 413–436. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.11.060606.135412>. ISSN 1094-2939.
- Offe, Claus (1999): How Can We Trust Our Fellow Citizens? In *Democracy and Trust*. Mark E. Warren (szerk.) Cambridge: Cambridge University Press. 42–87.
- Paldam, Martin (2011): Generalized Trust: The Macro Perspective. In: *Social Capital, Corporate Social Responsibility, Economic Behaviour and Performance*. Lorenzo Sacconi és Giacomo D. Antoni (szerk.). London: Palgrave Macmillan. 331–357. DOI: [10.1057/9780230306189_13](https://doi.org/10.1057/9780230306189_13)
- Putnam, Robert D. (2000): *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Realo, Anu, Jüri Allik és Brenna Greenfield (2008): Radius of Trust: Social Capital in Relation to Familism and Institutional Collectivism. *Journal of Cross-cultural Psychology* 39(4): 447–462. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022022108318096>
- Reeskens, Tim (2013): But Who are Those 'Most People' That Can be Trusted? Evaluating the Radius of Trust Across 29 European Societies. *Social Indicators Research* 114(2): 703–722. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-012-0169-7>
- Reeskens, Tim és Marc Hooghe (2008): Cross-cultural Measurement Equivalence of Generalized Trust. Evidence from the European Social Survey. *Social Indicators Research* 85(3): 515–532. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-007-9100-z>
- Robbins, Blaine G. (2022a): Measuring Generalized Trust: Two New Approaches. *Sociological Methods & Research* 51(1): 305–356. DOI: <https://doi.org/10.1177/0049124119852371>
- Robbins, Blaine G. (2022b): *Valid and Reliable Measures of Generalized Trust: Evidence from a Nationally Representative Survey and Behavioral Experiment*. Working paper series of NYU. Abu Dhabi: New York University.
- Rorty, Richard (1991): *Objectivity, Relativism and Truth. Philosophical Papers I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rorty, Richard (1998): *Truth and Progress. Philosophical Papers III*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rorty, Richard (1999): *Philosophy and Social Hope*. New York: Penguin.
- Rosa, Hartmut (2013): *Social Acceleration. A New Theory of Modernity*. New York: Columbia University Press.
- Rosenberg, Morris (1956): Misanthropy and Political Ideology. *American Sociological Review* 21(6): 690–695. DOI: <https://doi.org/10.2307/2088419>
- Rosenberg, Morris (1957): *Occupations and Values*. Glencoe: Free Press.
- Rothstein, Bo és Dietlind Stolle (2008): How Political Institutions Create and Destroy Social Capital: An Institutional Theory of Generalized Trust. *Comparative Politics* 40(4): 441–459.

- Rotter, Julian B. (1967): A New Scale for the Measurement of Interpersonal Trust. *Journal of Personality* 35(4): 651–665. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1967.tb01454.x>
- Rotter, Julian B. (1971): Generalized Expectancies for Interpersonal Trust. *American Psychologist* 26: 443–452.
- Rotter, Julian B. (1980): Interpersonal Trust, Trustworthiness, and Gullibility. *American Psychologist* 35: 1–7.
- Sik Endre (2012): *A kapcsolati tőke szociológiája*. Budapest: ELTE Eötvös.
- Sztompka, Piotr (1999): *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tamilina Larysa (2018): *A Brief Overview of Approaches to Defining Social Trust*. MPRA Paper Archive, No. 96510
- Timmerman, Gayle A. (1991): A Concept Analysis of Intimacy. *Issues in Mental Health Nursing* 12(1): 19–30. DOI: <https://doi.org/10.3109/01612849109058207>
- Uslaner, Eric (2002): *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.824504>
- Uslaner, Eric (szerk.) (2018): *Social and Political Trust*. Oxford: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190274801.013.1>
- Wilkinson-Ryan, Tess (2020): The Psychology of Trust and Fiduciary Obligations. In *Fiduciaries and Trust: Ethics, Politics, Economics and Law*. Paul B. Miller és Matthew Harding (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press. 87–102. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108616225.007>
- Wilson, James Q. (1993): *The Moral Sense*. New York: Free Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/2938952>
- Wrightsmann, Lawrence S. (1991): Interpersonal Trust and Attitudes toward Human Nature. In *Measures of Personality and Social Psychological Attitudes. Volume 1: Measures of Social Psychological Attitudes*. John P. Robinson, Phillip R. Shaver és Lawrence S. Wrightsmann (szerk.). San Diego: Academic Press. 373–412. DOI: <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-590241-0.50012-5>

Grünhut Zoltán

tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Budapest)

Bodor Ákos

tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Budapest)

Bodor Ákos, Hegedüs Márk és Grünhut Zoltán

Az embertársakba vetett bizalom Magyarországon a hagyományos kérdőíves eszközök alapján

Absztrakt: A tanulmány az embertársakba vetett bizalom, vagyis a legtágabban értelmezhető személyközi bizalom mérésére kifejlesztett kérdőíves eszközöket tekinti át, különböző adatbázisok mentén, s hosszabb időspektrumra vonatkozóan. A legnevesebb nemzetközi összehasonlító vizsgálatok többféle mérési megközelítést alkalmaznak az ismeretlen mások felé érzett bizalom megragadására. Ezek a közös elméleti háttér egy-egy sarkalatos dimenziójára támaszkodnak. Az alkalmazott kérdőíves eszközök ma már mind bevett, hagyományos módszereknek tekinthetők a szakirodalomban. Mindez lehetővé teszi, hogy az adatbázisok vonatkozó eredményeit összevessük, s az eszközök „működését” átfogóbban lássuk. A tanulmány különös figyelemmel Magyarországra végzi el ezt az áttekintést, hogy így a kérdőíves technikák tükrében képet alkothasson az embertársakba vetett bizalom hazai sajátosságairól.

Kulcsszavak: bizalom, kérdőíves módszerek, nemzetközi adatbázisok, Magyarország

Bevezetés

A tanulmánynak kettős célja van: egyrészt bemutatni a legtágabban értelmezhető személyközi bizalom mérésére kifejlesztett, a különböző adatbázisokban leggyakrabban használt kérdőíves eszközöket, másrészt ezek alapján felvázolni a bizalom ismérveit Magyarországon, illetve elhelyezni azt európai perspektívában.

A bizalommal foglalkozó irodalomban több olyan munkát találunk, amelyek részletesen tárgyalják az empirikus vizsgálatok kérdéskörét (Bauer és Freitag 2018; Cook és Cooper 2003; Hardin 2002; Levi és Stoker 2000; Lyon et al. 2012; Nannestad 2008; Nooteboom 2002; Sztompka 1999; Uslaner 2002). A mérés leginkább elterjedt módszereit tekintve egyrészt megkülönböztethetjük a bizalmat közvetlenül megragadó, önbevalláson (*self-report*) alapuló kérdőíves technikát, illetve a közvetett jellegű, döntéseket és viselkedést megfigyelő kísérleti eljárást (ez utóbbiról lásd bővebben: Buskens et al. 2018; Wilson 2018). Jelen tanulmány fókusza csak a kérdőíves technikára irányul, a bizalom különböző típusait tekintve pedig a személyközi bizalomra, és azon belül is a legáltalánosabb embercsoportra vonatkozó bizalom jelenségére korlátozódik, amit mi *embertársakba vetett bizalom*nak nevezünk.¹ Mindazonáltal elsődleges célunk nem módszertani vagy kérdéstechnikai jellegű. Sokkal inkább egy átfogó, leírói kép felvázolása arról, a rendelkezésre álló adatok alapján milyen következtetéseket vonhatunk le a bizalom percepciójáról, értelmezéséről magyarországi viszonylatban. Mindezt az elérhető adatforrások és eszközök lehető leg szélesebb körének használatával próbáljuk megvalósítani. Az elmúlt években, évtizedekben számos empirikus jellegű tanulmány foglalkozott a magyar társadalom bizalmával (többek között: Boda és Medve-Bálint 2012; Bodor et al. 2017; Csité 2009; Csizmadia 2014; Csukás és Kovács 2003; Dupcsik és Tóth 2008; Gerő és Hajdu 2015; Giczi és Sik 2009; Grünhut és Bodor 2019; Grünhut és Bodor 2020; Grünhut et al. 2019a, 2019b, 2019c; Győri et al. 2020; Hajdu 2012; Hajdu és Megyesi 2017; Keller 2009; Kopasz 2005; Pusztai 2018; Seligman és Füzier 2014; Tóth 2005, 2009; Vit 2018). E vizsgálatok meg egyeznek abban, hogy gyakorlatilag kivétel nélkül a bizalom úgynevezett standard kérdőíves eszközét használják elemzéseikben, különböző adatforrásokra támaszkodva. Jelen tanulmányban egyrészt e kérdőíves formula eltérő adatfelvételeken kapott eredményeit hasonlítjuk össze, valamint bemutatunk két olyan alternatív mérőeszközt is, amelyek még használatosak és elérhetőek egyes nagymintás nemzetközi, összehasonlító felmérésekben, a hazai irodalomban azonban ritkábban jelennek meg.

A bizalom mérésének kérdőíves módszere

A legtágabban értelmezhető embercsoport felé irányuló bizalmat *általánosított, társadalmi*, vagy *morális* bizalomnak nevezik a szakirodalomban. Saját fogalomhasználatunk szerint e bizalomforma az *embertársakba vetett bizalom*, amelyet kérdőíves módszerrel

¹ A fogalom tisztázását lásd e tanulmányblokk első írásában.

leggyakrabban a standard bizalomkérdés révén igyekeznek megragadni. A változó szövegezése a következő: „Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?” E kérdés alkalmazása komoly múltra tekint vissza.² Eleinte inkább dichotóm (igen–nem) válaszlehetőségekkel használták, a különféle skálák alkalmazása csak később terjedt el (bővebben lásd: Grünhut et al. 2019b). A mérés finomításának céljából Morris Rosenberg a standard bizalomkérdést kiegészítette további négy itemmel, így létrehozva az úgynevezett „mizantropia skálát” (Rosenberg 1956). A Rosenberg-féle skála eredeti formájában ugyan nem vált elterjedté, mégis számottevően előmozdította a bizalom azonosításának és vizsgálatának fejlődését, ugyanis a kérdések közül kettő használata a felmérések egy részében gyakorlatilag összefonódott a standarddal, és alkalmazásuk népszerűvé vált egy hármas kérdésformulaként, amit többen – köztük mi is – bizalomindexként neveznek (Uslaner 2012). A Rosenberg-féle skálából származó két kérdés a következő:

- Gondolja, hogy a legtöbb ember megpróbálná kihasználni Önt, ha alkalma nyílna rá, vagy igyekeznének tisztességesek lenni?
- Ön szerint az emberek inkább csak magukkal törődnek, vagy általában segítőkészek?

A standard, illetve e két további bizalomkérdés (melyek a tisztességességre és a segítőkészségre kérdeznek rá) együtt való alkalmazása már az 1960-as évektől megfigyelhető: előbb az American National Election Studies (ANES), majd 1972-től a General Social Survey (GSS) felméréseiben. Napjainkban a legelterjedtebb mérési eszköz a standard bizalomkérdés, de meglehetősen gyakran alkalmazzák a két rosenbergi kérdéssel kiegészített hármas verziót is. A standard kérdésen alapuló kutatások dominanciája nem jelenti azt, hogy ne léteznének komplexebb kérdőíves technikák a legtágabb embercsoport felé irányuló bizalom mérésére (lásd többek között: Rotter 1967; Yamagishi és Yamagishi 1994). Ezek használata azonban kétségtelenül kevésbé elterjedt, főként mert egy komplex, sok itemet tartalmazó kérdéssor elhelyezése nehezen megoldható a több, különböző tématerületet érintő kutatásokban.

A standard bizalomkérdést alkalmazzák a legismertebb nagymintás nemzetközi és európai összehasonlító felmérések is, mint például a World Values Survey (WVS), az International Social Survey Programme (ISSP), az Eurobarometer, a European Values Study (EVS), a European Social Survey (ESS), a European Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC), vagy a European Quality of Life Survey (EQLS).

A World Values Survey 5. hullámában, a standard bizalomkérdés mellett, bevezettek egy innovatív, hat itemből álló kérdésblokkot is, amely az alkotók szándéka szerint a személyközi bizalom különböző dimenzióinak precízebb mérhetősége érdekében került ki-fejlesztésre (Welzel 2010).³ Ez a következőképpen hangzik:

2 Általában Elisabeth Noelle-Neuman német statisztikus nevéhez kötik a kérdés megalkotását (Algan és Cahuc 2013; Uslaner 2002), s egy 1948-as németországi választási felmérésben jelent meg először.

3 Korábban is történtek próbálkozások a bizalom rádiuszának mérésére: pl. Trust and Engagement Survey 1996, ANES 1996, sőt Uslaner (2002) 1965-re datálja az első ilyen jellegű kérdéssort.

„Most arról szeretném kérdezni, hogy mennyire bízik meg különböző csoportokhoz tartozó emberekben. Kérem, mindegyikre mondja meg, hogy teljesen, valamennyire, nem nagyon, vagy egyáltalán nem bízik-e meg az ezekhez a csoportokhoz tartozó emberekben.

- Családjában
- A szomszédságában élő emberekben
- Azokban az emberekben, akiket személyesen ismer
- Azokban az emberekben, akiket először lát
- Más vallású emberekben
- Más nemzetiségű emberekben”

A kérdéssor célja, hogy a bizalom „rádiuszát” (lásd: Fukuyama 1997) operacionalizálja, s így a szűkebb és tágabb embercsoportok felé irányuló bizalmat új eszközzel ragadja meg (Welzel 2010). Ennek érdekében az eszköz azonosítja az úgynevezett partikuláris bizalmat, amely a személyes ismerősökre, közeli kapcsolatokra, alapvetően tehát a családra, barátokra, kollégákra korlátozódik. A partikuláris bizalom kialakulásában, esetleges hiányában döntő jelentőségű a személyes tapasztalat megléte, továbbá egyes szerzők szintén hangsúlyozzák az *in-group/out-group* reláció fontosságát, vagyis azt, hogy míg a partikuláris bizalom alapvetően a saját csoporthoz való tartozás jellemzője, addig a szélesebb és tágabb embertársi viszonyulást megjelenítő bizalom a külső csoportokra, az embereknél tehát azon körére vonatkozik, ahova az egyén nem tartozik (Delhey et al. 2011; Stolle 2002; Yamagishi és Yamagishi 1994).

Embentársakba vetett bizalom Magyarországon nemzetközi összehasonlításban a standard kérdés alapján

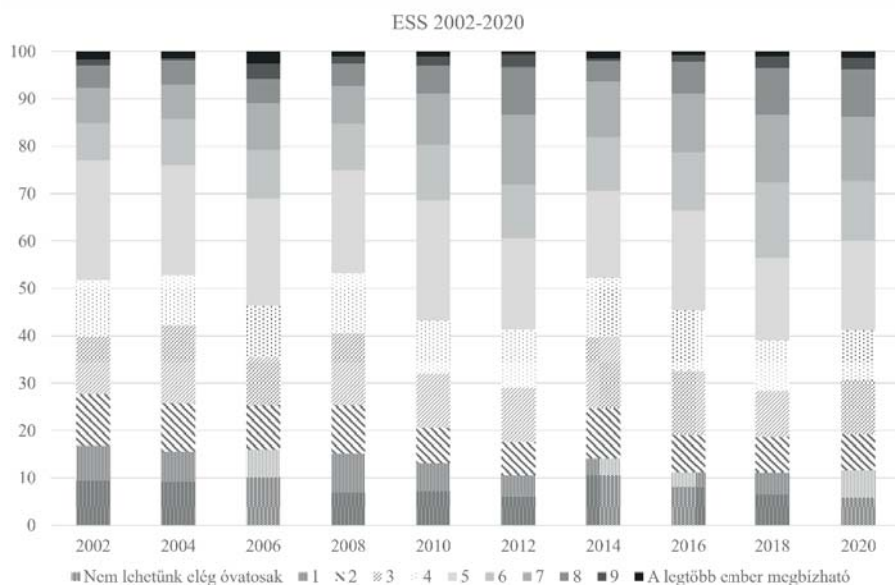
A tanulmány következő részében elsőként azt vizsgáljuk meg, hogy a standard bizalomkérdés különböző felmérésekből származó adatai alapján milyen következtetéseket vonhatunk le a magyar társadalomra vonatkozóan. Elemzésünkben az alábbi adatforrásokat használjuk:

- European Social Survey (ESS) 2002, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018
- és 2020-ból származó adatai (1–10 hullámok).
- International Social Survey Programme (ISSP): 1998, 2004, 2007, 2008, 2014, 2017.
- World Values Survey (WVS) 1982 (1. hullám), 1998 (3. hullám) és 2009 (5. hullám).
- European Values Study (EVS) 1990, 1999, 2008, 2017.⁴

⁴ Az egyes felmérésekről lásd az alábbi forrásokat: WVS (<https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>), ESS (<https://www.europeansocialsurvey.org>), EVS (<https://europeanvaluesstudy.eu>), ISSP (<http://w.issp.org/menu-top/>).

Az ESS a standard bizalomkérdést egy 0-tól 10-ig terjedő, tizenegy fokú skálát használva közli;⁵ az ISSP négyfokú,⁶ míg a WVS és az EVS dichotóm válaszlehetőségeket alkalmaz.⁷ Mindezek mellett, más felmérésekben elterjedt még az 1-től 10-ig terjedő tízfokú skála⁸ és az ötfokú skála⁹ is. Az 1. ábra az általunk vizsgált felmérésekben szerepeltetett standard változó gyakorisági megoszlásait mutatja.

1. ábra.¹⁰ A standard bizalomkérdésre adott válaszok százalékos eloszlása a magyar mintákban

5 A következőképpen szövegezve: ESS: „Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?” (0 – „Nem lehetünk elég óvatosak”; 10 – „A legtöbb ember megbízható”).

6 ISSP: „Általánosságban mit mondana, hogy az emberekben meg lehet bízni, vagy sosem lehet elég óvatos velük szemben?” (1 – „majdnem mindig meg lehet bízni az emberekben”, 2 – „általában meg lehet bízni az emberekben”, 3 – „általában nem lehet elég óvatos az emberekkel”, 4 – „szinte sosem lehet elég óvatos az emberekkel”).

7 EVS/WVS: „Általában véve hogyan vélekedik inkább: a legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy az ember nem lehet elég óvatos másokkal szemben?” (1 – „a legtöbb emberben meg lehet bízni” 2 – „az ember nem lehet elég óvatos másokkal kapcsolatban”).

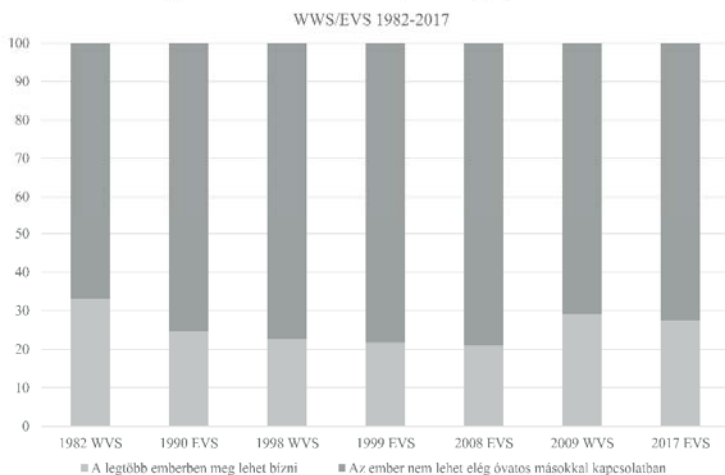
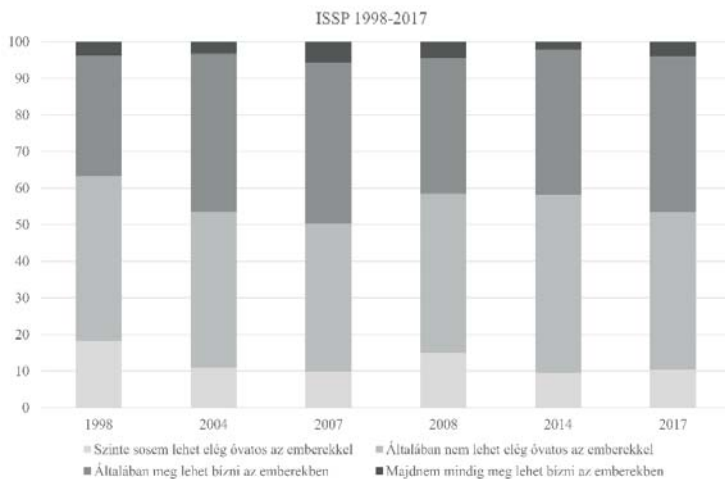
8 Ezt használja az EQLS összes hulláma és az Eurobarometer 2009-től kezdődően.

9 Erre tért át a legfrissebb, 2020-as ISSP, de 2018-ban OECD PIAAC (Programme for the International Assessment of Adult Competencies) keretében is ilyen skála került lekérdezésre.

10 ESS: N=2002:1685, 2004:1498, 2006:1518, 2008:1544, 2010:1561, 2012:2014, 2014:1698, 2016:1614, 2018:1661, 2020:1849. Súlyozás: minden évben anweight, kivéve 2020-ben designweight.

ISSP: N=2004:1035, 2007:1027, 2008:1010, 2014:1007, 2017:1007. Súlyozás: weighting factor.

EVS: N=1990:999, 1999:1000, 2008:1513, 2017:1514. WVS: N=1982:1464, 1998:650, 2009:1007. Súlyozás: EVS: gweight, WVS: original weight.

Forrás: ESS 1-10. hullám, ISSP 1998-2017, WVS 1982-2009, EVS 1990-2017, saját szerkesztés

Az eltérő skálahasználat miatt az adatok közvetlen összehasonlítása nem lehetséges. Ezt a problémát valamelyest orvosolandó, az ESS és az ISSP többkategóriás válaszlehetőségeit az elemzés során leegyszerűsítettük, és tartalmi szempontból az EVS/WVS által használt szimpla, dichotomizált formulához tettük hasonlatossá. A 11 fokú skálát használó ESS esetében ez azt jelenti, hogy a 6-os és az afölötti válaszokat a bizalom, míg fordítva: a 4-et és az alacsonyabb értékeket a bizalmatlanság kifejezésének tekintjük (a skála középső értékére adott 5-ös válaszokat külön kezeljük). Az ISSP által alkalmazott négy válaszlehetőség pedig könnyen összevonható két olyan kategóriába, amelyek szintén egyértelműen elkülönítik a bizalomra és a bizalmatlanságra utaló válaszokat („Majdnem mindig meg lehet bízni az emberekbén” / „Általában meg lehet bízni az emberekbén” vs. „Általában nem lehet elég óvatos az emberekkel” / „Szinte sosem lehet elég óvatos az emberekkel”).

Elemzésünket az ESS felmérésével kezdve azt állapíthatjuk meg, hogy ezen adatok szerint az elmúlt két évtizedben nőtt a bizalom a magyar lakosság körében: a két legfrissebb felmérés során (2018, 2020) a standard kérdésre „pozitív” (6–10-es skálaérték közötti) választ adók aránya 40% körüli, míg ugyanez a vizsgált időszak elején (2002, 2004) csak a megkérdezettek negyedére volt jellemző. Az egyértelműen bizmatlanok (0–4 között) általában a minták 40–50%-át teszik ki, és a vizsgált időszak végére jellemző javuló helyzet itt is tapasztalható. A középső, 5-ös értéket válaszolók aránya mindegyik megkérdezés során kifejezetten magas volt (17,4% és 25,3% között), ugyanakkor ez is egy enyhefokú csökkenést mutat időben.

Az ISSP – 1998-tól 2017-ig magyar adatokkal rendelkezésre álló – hat lekérdezése alapján nehezebb egyértelmű időbeli tendenciát megállapítani. Annyit tudunk biztonsággal mondani, hogy a különböző mintákban a bizalmat mutatók aránya alatta marad a bizmatlanokénak, hol kisebb, hol nagyobb különbséggel (1998-ban 36,7% vs. 63,2%, míg 2007-ben 49,7% vs. 50,3%).

A WVS/EVS kétértékű változói, az eddig ismertett adatbázisokhoz képest, lényegesen hosszabb időintervallumban állnak rendelkezésre, hiszen az első magyar adatokat tartalmazó felmérés 1982-ből származik, az utolsó pedig 2017-ből. Egyértelmű időbeli tendenciát azonban itt sem tudunk megállapítani. Sőt, az is figyelemreméltó, hogy két, rövid időn belül megvalósított lekérdezés között (EVS 2008, WVS 2009) milyen jelentős eltérés tapasztalható (csaknem 10%), ami némi ellentmondásban van a bizalom nehézkes változásának elméleti állításával. Annyit azonban ezen adatok tükrében is kijelenthetünk, hogy a bizalmat mutatók aránya alatta marad a bizmatlanokénak, még hozzá sokkal jelentősebb mértékben, mint ahogyan azt az előző felméréseknél láttuk. A legkisebb különbség 1982-ben látszik, amikor a bizmatlanok aránya 67%, míg a bizalmat mutatóké mindössze 33%. A legnagyobb eltérést pedig 2008-ban mérték, amikor ugyanezek az arányok 79%, illetve 21%.

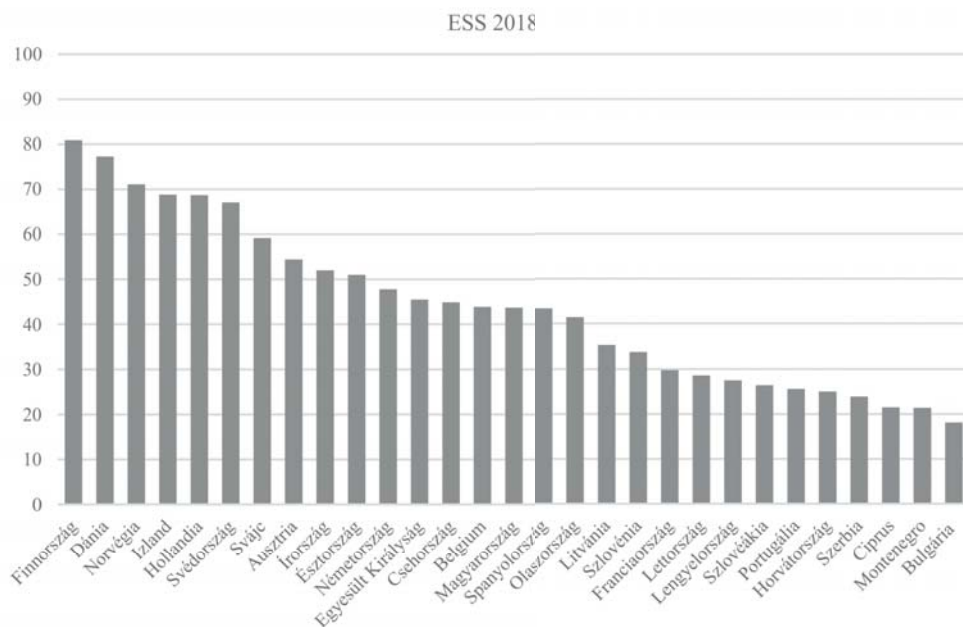
A különböző skálákat használó felmérések magyarországi eredményeit összehasonlítva annyit tudunk tehát biztonsággal megállapítani, hogy a standard kérdés alapján valószínűleg csak a magyar társadalom kisebb része bíz meg embertársaiban, míg a többség inkább bizmatlannak tekinthető. E helyzetnek az időbeli alakulásáról már nehéz lenne hasonlóan egyértelmű kijelentést tenni: van olyan felmérésorozat, ami alapján pozitív tendenciára következtethetnénk (ESS), ezt azonban az általunk vizsgált többi adatforrás nem igazolta.

Arra az ellentmondásos helyzetre ki kell ugyanakkor térnünk, hogy számos esetben a különböző adatbázisok időben egymáshoz közel eső felmérései jelentős eltéréseket mutatnak. Ez különösen igaz az EVS/WVS esetében, amelynek az összes adatsora kifejezetten alacsony arányú bizalmat tükröz a többi felméréshez képest. Nyilvánvalóan ennek a problémának az értékelését megnehezíti többek között az eltérő eredeti skálaformátumok interpretálásából fakadó bizonytalanság, továbbá az is, hogy az ESS által alkalmazott 11 fokú skálának van középértéke, amellyel a válaszadó kifejezheti a bizonytalanságát, míg ez a lehetőség nincs meg a másik két felmérés esetében.¹¹

¹¹ Ezeknek a problémáknak a részletesebb tárgyalását lásd a blokk következő tanulmányában.

Az írás első részében a különböző felmérésekből származó magyarországi adatokat önmagukban elemeztük. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy ezen eredmények nemzetközi (európai) összehasonlításban milyen társadalmi szintű bizalmat/bizalmatlanságot jelentenek. Továbbra is a fent említett felméréseket használjuk, de már csak a jelenleg¹² rendelkezésre álló, teljeskörű, legfrissebb lekérdezési hullámokkal dolgozunk, amelyek a következők: 1) ESS 9. hulláma 2018-ból (a 10. hullám adatai még hiányosak); 2) az ISSP 2017. évi legfrissebb adatai (a 2019/2020-as adatok még nem érhetőek el minden ország esetében); és 3) az EVS 2017-es adatai. A 2. ábrán az adatok a mások felé bizalmat érzők arányát közlik az adott felmérésben részt vevő országok tekintetében.

2. ábra.¹³ A standard bizalom kérdésre pozitív választ adók aránya a különböző országokban (%)

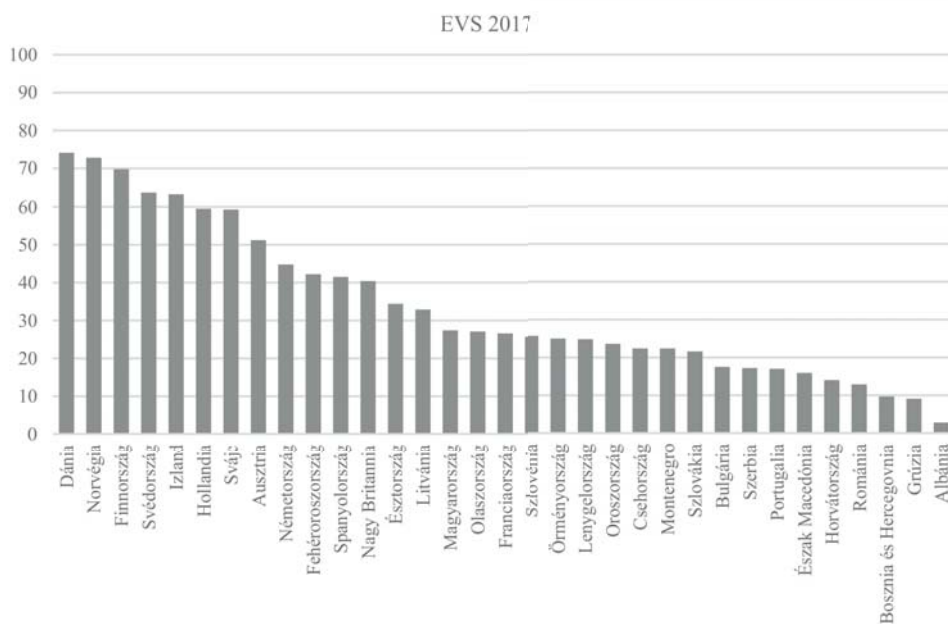
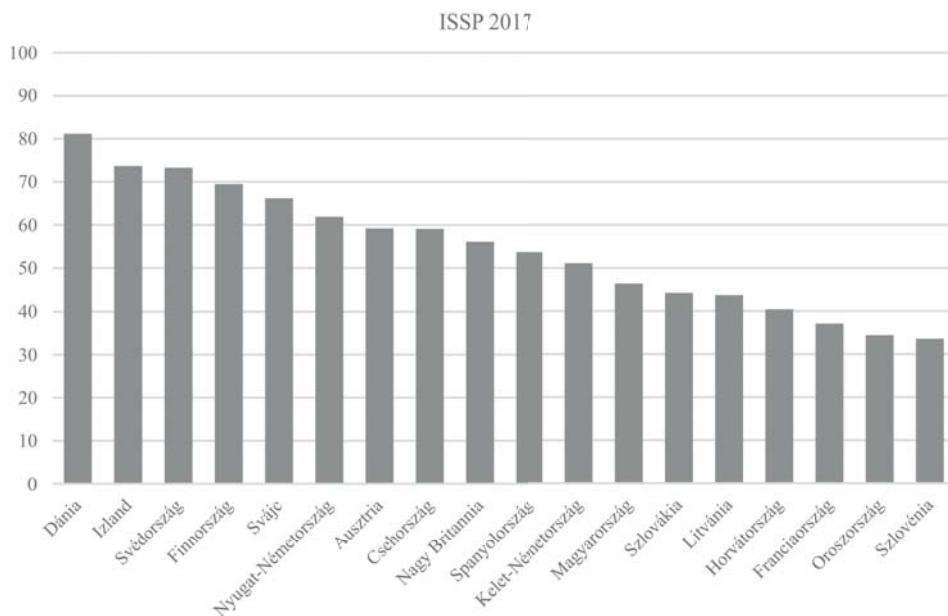

12 2022. július.

13 ESS 2018 N= Ausztria: 2499, Belgium: 1767, Bulgária: 2198, Svájc: 1542, Ciprus: 781, Csehország: 2398, Németország: 2358, Dánia: 1572, Észtország: 1904, Spanyolország: 1668, Finnország: 1755, Franciaország: 2010, Egyesült Királyság: 2204, Horvátország: 1810, Magyarország: 1661, Írország: 2216, Izland: 861, Olaszország: 2745, Litvánia: 1835, Lettország: 918, Montenegró: 1200, Hollandia: 1673, Norvégia: 1406, Lengyelország: 1500, Portugália: 1055, Szerbia: 2043, Svédország: 1539, Szlovénia: 1318, Szlovákia: 1083. Súlyozás: anweight.

ISSP 2017 N= Ausztria: 1200, Horvátország: 1026, Csehország: 1405, Dánia: 1079, Észtország: 1074, Franciaország: 1489, Németország: 1701, Magyarország: 1007, Izland: 1450, Litvánia: 1052, Oroszország: 1559, Szlovákia: 1404, Szlovénia: 1047, Spanyolország: 1733, Svédország: 1125, Svájc: 1066, Nagy-Britannia: 1595. Súlyozás: weighting factor.

EVS 2017 N= Albánia: 1454, Ausztria: 1651, Örményország: 1501, Bosznia és Hercegovina: 1735, Bulgária: 1566, Fehéroroszország: 1548, Horvátország: 1493, Csehország: 1829, Dánia: 3369, Észtország: 1304, Finnország: 1220, Franciaország: 1880, Grúzia: 2212, Németország: 2170, Magyarország: 1514, Izland: 1633, Olaszország: 2282, Litvánia: 1453, Montenegró: 1004, Hollandia: 2409, Norvégia: 1123, Lengyelország: 1358, Portugália: 1358, Románia: 1616, Oroszország: 1838, Szerbia: 1520, Szlovákia: 1436, Szlovénia: 1080, Spanyolország: 1210, Svájc: 1198, Észak-Macedónia: 1118, Nagy-Britannia: 1784. Súlyozás: gweight.

Forrás: ESS 9. hullám, ISSP 2017, EVS 2017, saját szerkesztés

Elsőként azt állapíthatjuk meg, hogy a három különböző felmérés által vázolt helyzet az országok sorrendjéről meglehetősen hasonló mintázatot mutat. A standard kérdés szerinti bizalom legmagasabb szintje a skandináv országokban, továbbá egyes nyugat-európai államokban (Svájc, Hollandia) figyelhető meg, a legalacsonyabb pedig Kelet-Európában.

Magyarország helyzete sajátos: a poszt szocialista országok egy részét egyértelműen megelőzi, de a nyugat-európaiak átlagos szintjét nem éri el, sok esetben a mediterrán térséggel mutat erős hasonlóságot (több kelet-európai országgal együtt).

Embertársakba vetett bizalom Magyarországon nemzetközi összehasonlításban a bizalomindex alapján

A következőkben a korábban már bemutatott úgynevezett bizalomindex vizsgálatával foglalkozunk. A bizalomindex tulajdonképpen nem más, mint a standard kérdés kiegészítése két további itemmel, amelyek mások tisztességességére és segítőkészségére kérdeznek rá.

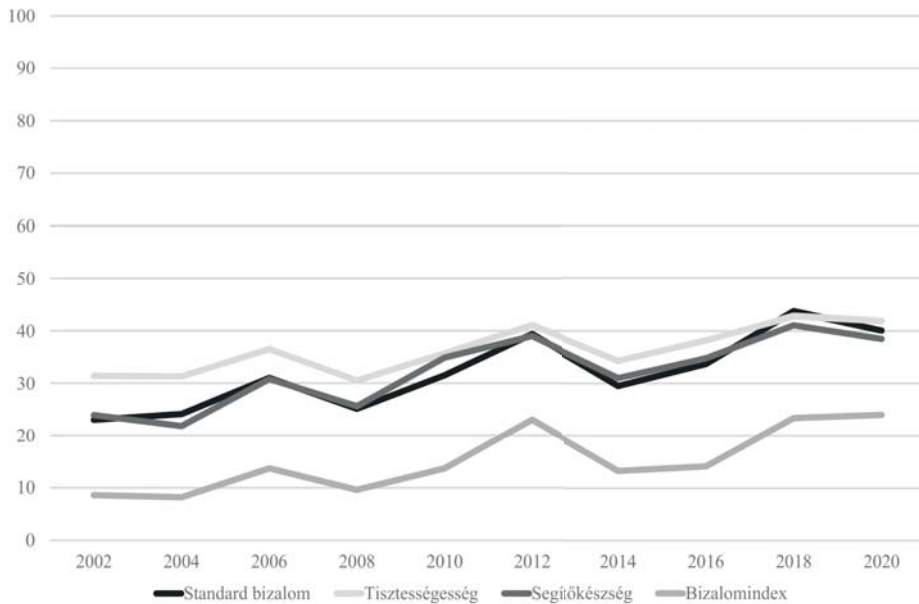
A három változó bizalomindexként való együttes alkalmazásakor az itemek közötti megfelelő mértékű összefüggést gyakran különféle hagyományos statisztikai eljárásokkal szokás igazolni (pl. főkomponens-, vagy faktorelemzés, skála megbízhatóságának tesztelése). Általánosan elterjedt megoldás az, hogy amennyiben ezek a statisztikai eljárások elfogadható eredményeket mutatnak, akkor a három item összevonásával létrehozott változót használják a mások, mégpedig általában mindenki más felé irányuló bizalom indikátoraként (lásd például: Algan et al. 2016; Dinesen 2013; Dinesen és Hooghe 2010; Glaeser et al. 2000; Hooghe et al. 2009; Lolle és Torpe 2011; Sønderskov és Dinesen 2016; Zmerli és Newton 2008), ugyanakkor a szakirodalomban megjelenik ennek az eljárásnak a kritikája is (Bauer és Freitag 2018).

A bizalomindex mindhárom változója csak az ESS esetében áll rendelkezésre magyar adatokkal, így elemzésünkben ezt tudjuk használni. Az ESS, a standarddal megegyezően, a tisztességességre és a segítőkészségre vonatkozó változókat ugyanolyan, 0-tól 10-ig terjedő, tizenegyfokú skálával alkalmazza.

Elemzésünkben az általánosan elterjedtől eltérő logikát követünk annyiban, hogy – a változókat ordinális szinten kezelve – a standard bizalomkérdésnél már fentebb bemutatott válaszkategória-összevonásokat alkalmazzuk. A 3. ábrán egyrészt látható a három eredeti változó (standard bizalom, tisztességesség, segítőkészség) esetében a 6-os és az annál nagyobb értékű válaszok magyarországi aránya a különböző ESS felmérések tekintetében. Ezen kívül a bizalomindex összetett változóját is létrehoztuk, de a szokásostól eltérően nem magas mérési szintű változóként használva azt (pl. a három item átlagát véve), hanem úgy, hogy csak azokat tekintettük mások felé bizalmat érző egyéneknek, akik mindhárom eredeti változón legalább 6-os értéket választottak. Az ábra ez utóbbi válaszadói csoport arányát is tartalmazza.

Az ábrán látható adatok alapján megállapítható, hogy az index egyes itemjei meglehetősen szorosan együtt járnak. A válaszadók hasonló arányban vélik úgy, hogy az emberek inkább tisztességesek, segítőkészek, illetve meg lehet bennük bízni. Ez alól talán a vizsgált időszak eleje volt némileg kivétel, amikor is a tisztességességre vonatkozó változóra még valamivel többen adtak pozitív választ, mint a másik kettőre, később azonban ez tulajdonképpen kiegyenlítődött.

3. ábra. A bizalomindex változóinak alakulása Magyarországon (2002–2020) (%)

Forrás: ESS 1–10. hullám, saját szerkesztés

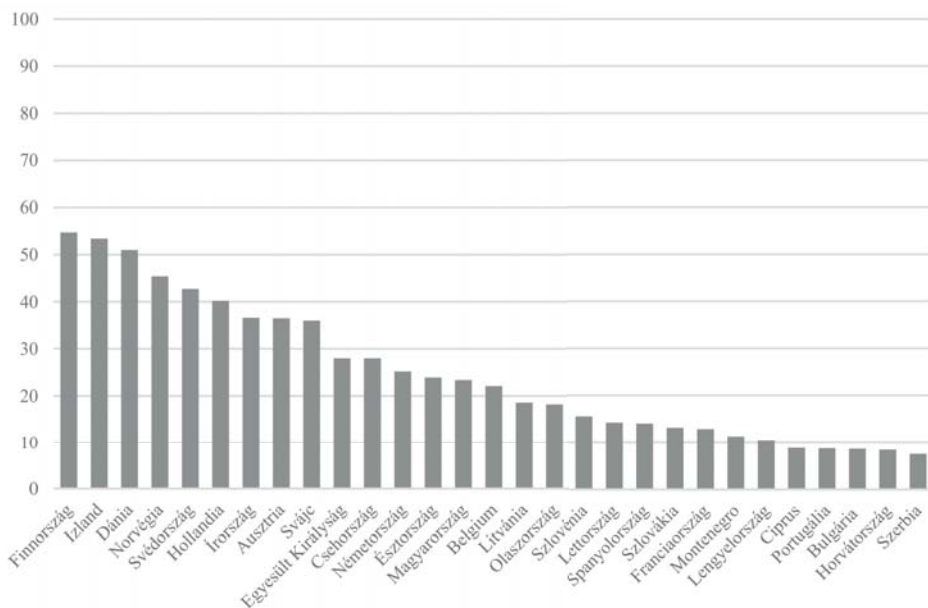
A három kérdésre adott magas skálaértékű válaszok összevonásával képzett bizalomindex szintje lényegesen elmarad az egyes változóknál látható arányokhoz képest. Ez azt jelenti, hogy amennyiben ezt az összetett(ebb) mérőeszközt tekintjük a bizalom indikátorának, akkor a standardhoz viszonyítva sokkal alacsonyabb szintű bizalomra következtethetünk (8,2% vs. 24,0%). Az időbeli változás tekintetében, az index esetében is az ESS-nél korábban tapasztaltak ismétlődését állapíthatjuk meg, vagyis az időszak elejéhez képest jelentős pozitív változás látható az utolsó két felmérés adatai szerint.

Bizonyos értelemben természetesnek tekinthető, hogy amennyiben az index kapcsán a bizalommal rendelkezők kategóriájába való tartozásnak azt a feltételt szabjuk, hogy a válaszadók mindhárom elemi változón magas értéket adjanak, akkor ennek kisebb arányban fognak megfelelni, mint az az elemi változók esetében volt megfigyelhető. Ugyanakkor meglátásunk szerint az embertársakba vetett bizalom érzésének magától értetődő része, hogy a másik embert alapvetően tisztességesnek és segítőkésznek vélje a vizsgált egyén. Ez a normatív elvárás evidens, a bizalom koncepciójának lényegéből következik (Grünhut et al. 2019a). A három változó empirikus működésének, használhatóságának aspektusaival többen is foglalkoztak már a bizalom méréséhez kapcsolódó viták keretein belül (Bauer és Freitag 2018; Grünhut et al. 2019b). Uslaner (2002) szintén részletesen tárgyalja a három változó egymáshoz való viszonyát. Vizsgálatának megközelítése eltér az itt tárgyaltétól, ugyanakkor érvelésének logikáját hasznos figyelembe venni. Uslaner

a standard bizalomkérdést kívánja megvédeni a kritikáktól, meglátása szerint ugyanis ez a változó egymagában használva a legalkalmasabb a mások felé irányuló bizalom mérésére. Különböző adatbázisok (többek között: General Social Survey, American National Election Studies) elemzése után arra a megállapításra jut, hogy noha a három változó egyértelmű összefüggést mutat egymással, ám mégsem tekinthetők ugyanannak a jelenségnek. Érvelése szerint az a szubjektív vélekedés, miszerint az emberek tisztességesek vagy segítőkészek, még nem feltétlenül jelenti azt, a válaszadó úgy gondolja, a legtöbb emberben meg lehet bízni. Uslanerrel szemben a mi megközelítésünk normatív kiindulópontja azt állítja, hiába mutat bármit is a standard kérdés változója, az nem tekinthető „valós” bizalomnak, ha közben a válaszadónak a meggyőződése az, hogy az emberek általában nem tisztességesek, illetve nem segítőkészek. Amint láttuk, adataink alapján ennek a szigorúbb kritériumok szerinti bizalom-meghatározásnak jóval kevesebben felelnek meg annál, amit a standard kérdés önmagában mutat.

A magyarországi helyzet európai összehasonlítása a 4. ábrán látható. Az adatok az ESS 9. hullámából származnak.

4. ábra. A bizalomindex alapján bizalmat mutatók aránya a különböző országokban (%)

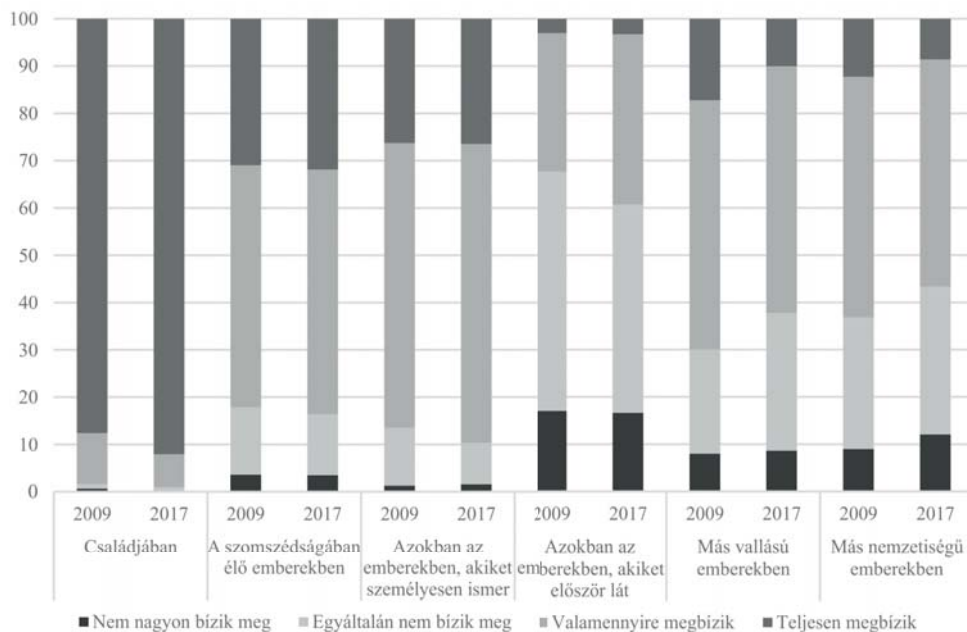
Forrás: ESS 9. hullám, saját szerkesztés

Az ábrán meglehetősen hasonló sorrend látható, mint amit korábban a standard kérdés alapján felvázoltunk. Jelentős sorrendcsere nem figyelhető meg, Magyarország ezúttal is a középmezőnyben foglal helyet. Minden országban jelentősen kisebb az index alapján bizalmat mutatók aránya ahhoz képest, mint amire korábban önmagában a standard változó alapján következtettünk.

Embertársakba vetett bizalom Magyarországon nemzetközi összehasonlításban a bizalomrádusra vonatkozó kérdésblokk alapján

A tanulmány utolsó részében a már korábban tárgyalt úgynevezett bizalomrádus kérdéssor eredményeit mutatjuk be. A hat tételből álló blokk Magyarországra vonatkozó adatokkal a WVS 5. hullámában (2009) és az EVS 2017-es felmérésében áll rendelkezésre. A kérdésekre mindkét felmérésben négyfokú skálán lehetett válaszolni, melyek értékei a következőket jelentik: 1) teljesen megbízik; 2) valamennyire megbízik; 3) nem nagyon bízik meg; 4) egyáltalán nem bízik meg. Az eredmények az 5. ábrán láthatók.

5. ábra. A bizalomrádus kérdéseire adott válaszok százalékos eloszlása a magyar mintákban (WVS, EVS) (%)

Forrás: WVS 2009, EVS 2017, saját szerkesztés

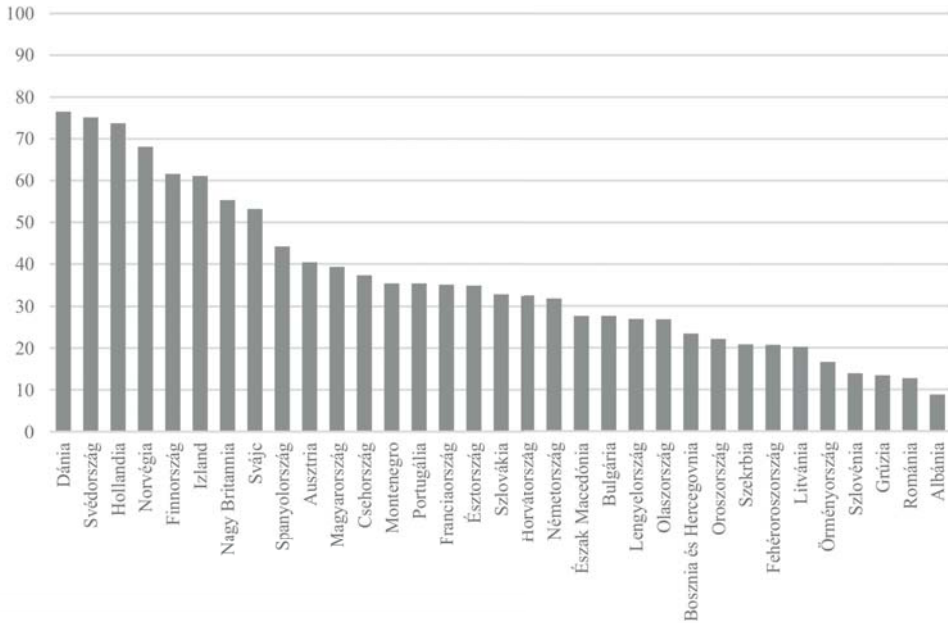
A kérdéssor első három tétele a családra, a szomszédokra, illetve a személyes ismerősökre vonatkozó bizalom szintjét tudakolja, mely viszonyulások a megkérdezett saját csoportjaként értelmezhetők. Ezekkel szemben az utolsó három itemhez tartozók külső csoportokként interpretálhatók, amennyiben olyanokra vonatkoznak, akik csoportthovatartozás tekintetében különböznek a megkérdezettől, illetve ismeretlenek számára. Tanulmányunk alapvető célját tekintve ez utóbbi kérdések az igazán érdekesek, hiszen sokkal inkább reflektálnak azokra a tartalmakra, amelyek az embertársakba vetett bizalom legszélesebben értelmezhető körére irányulnak.

Az adatok tükrében elsőként megállapítható, hogy a két felmérés alapvetően hasonló eredményeket mutat. Mindkettő esetében egyértelműen különböznek egymástól a partikuláris és a tágabb rádiuszú bizalomra vonatkozó itemek eloszlásai. A partikuláris jellegű viszonyokba (család, szomszédok, személyes ismerősök) vetett bizalom Magyarországon egyértelműen erősebb, mint a külső csoportok felé megnyilvánuló (akiket először lát az egyén, más vallású és más nemzetiségű emberek). Bár ez utóbbiak között is jelentős eltérések láthatók, hiszen míg a válaszadóknak „csak” 30–40%-a bizalmatlan a „más vallásúakkal”, illetve a „más nemzetiségűekkel” szemben („egyáltalán nem bízik meg” és „nem nagyon bízik meg” válaszok együttes aránya), addig a megkérdezettek gyanakvása az ismeretlenekkel kapcsolatban („akiket először lát”), jóval nagyobb, 60% körüli. Holott ez az utolsó item talán az, amelyik leginkább reflektál az embertársakba vetett bizalom legszélesebb körére, hiszen a másik kettő kultúra- és kontextus-kötöttsége miatt kevésbé tudja jól mérni a kívánt jelenséget, illetve nem egyértelmű a más vallású vagy nemzetiségű egyének kategóriája sem, hiszen ez utóbbi esetekben lehet személyes a kapcsolat. Mindenesetre az elmondható, hogy a bizalom (a „valamennyire megbízik” és „teljesen megbízik” válaszok együttes aránya) „azokban az emberekben, akiket először lát” nem több mint 30–40% a két magyar minta tükrében. A WVS 2009-es felmérésénél ez a szám egész pontosan 32,3%, ami nagyon közel van a standard kérdés esetében, ugyanezen adatfelvétel során mért azon válaszadók arányához (29,2%), akik bizalmat éreznek általában az emberek felé. A két mérés alapvetően konzisztens eredménynek tekinthető, hiszen elméletileg ugyanarra a jelenségre vonatkoznak. Az EVS 2017-es adatai már kevésbé egységesek, amennyiben ezen adatfelvétel esetében a standard szerint másokban megbízni képesek aránya mindössze 27,4%, miközben a válaszadók 39,1%-a mondta azt, bízik „azokban az emberekben, akiket először lát”. E különbség ellentmondásnak tekinthető, még akkor is, ha az eltérő skálák miatt a közvetlen összehasonlítás nem lehetséges.

Nemzetközi perspektívában az EVS 2017-es adatai alapján vizsgáljuk az ismeretlen emberekbe vetett bizalom kérdését. Az eredmények a 6. ábrán láthatók.

Az országok sorrendjét tekintve a korábban már látottak ismétlődését tapasztaljuk, vagyis a skandináv államok helyezkednek el legelől, majd a nyugat-európaiak. Magyarország itt közvetlenül az utóbbiakat követi, megelőzve a többi poszt-socialista országot, illetve a mediterrán térség államait.

6. ábra. Az „azokban az emberekben, akiket először lát” változón bizalmat mutatók aránya a különböző országokban, EVS 2017 (%)

Forrás: EVS 2017, saját szerkesztés

Összegzés

A tanulmány vállalt célja a bizalom kérdőíves mérési eszközeinek áttekintése, és ezek mentén a magyarországi helyzet európai kitekintésben való felvázolása volt. A legfontosabb kérdőíves eszközök között azonosítottuk mindenekelőtt a standard bizalomkérdést, ezen kívül a bizalomindexet, valamint a WVS és EVS által alkalmazott bizalomrádiusz kérdésblokkot. A standard kérdést több nemzetközi, összehasonlító felmérés adatai alapján elemeztük, illetve hasonlítottuk össze a kapott eredményeket. Ezek alapján annyit tudtunk egyértelműen megállapítani, hogy a magyar lakosság nagyobb része inkább bizalmatlannak tekinthető. Igyekeztünk a standard változón mért bizalom időbeli alakulásáról is megállapításokat tenni, de a többféle adatforrás által nyújtott információk ezt nem teszik lehetővé. A bizalomindex alakulását csak az ESS adatbázisán tudtuk vizsgálni, mivel ez az egyetlen felmérés, ahol az indexet alkotó változók mindegyikéről rendelkezésre állnak magyar adatok. Elemzésünk során a bizalom elméleti koncepciójához illeszkedő válaszkombinációnak csak azt tekintettük, amelyben mindegyik item magas skálaértékű.

E feltételek mellett azt kellett megállapítanunk, hogy a bizalom aránya tovább csökken a standard változóval mérthez képest. Utolsóként a standard kérdés alternatívájaként megalkotott bizalomrádiusz kérdésblokkot elemeztük. Itt a legfontosabb megállapításunk az volt, hogy a rádiuszra vonatkozó kérdések különböző típusai közül a legalacsonyabb bizalom az ismeretlen mások („azokban az emberekben, akiket először lát”) felé nyilvánul meg. A nemzetközi összehasonlítás tekintetében mindhárom mérőeszköz esetében azt láthattuk, hogy a magyar adatok valamivel rosszabbak a nyugat-, de különösen az észak-európaiakhoz képest, ugyanakkor számos posztszocialista és dél-európai országénál kedvezőbbek.

Lezárásként mindenképpen meg kell említeni, hogy az itt bemutatott, egyszerű leíró elemzések során felszínre került néhány olyan ellentmondás, ami felveti annak kérdését: a vizsgált eszközök képesek-e megfelelően mérni az embertársakba vetett bizalom jelenlétét? Az elemzések keretében szó volt a különféle skálák válaszadást befolyásoló hatásának vitatott témájáról, az időben egymáshoz nagyon közeli lekérdezések jelentősen eltérő eredményeinek problémájáról, a bizalomindex itemjeinek egymáshoz való viszonyában tapasztalt számottevő bizonytalanságokról, illetve ehhez hasonlóan a standard kérdés és a bizalomrádiusz-blokk kapcsolódó tartalmú itemjének kritikusan interpretálható viszonyáról. E felmerült problémák egyik része a *megbízhatóság*, míg másik része az *érvényesség* kérdéskörébe tartozik. A blokk következő két tanulmányában ezeket a témákat bontjuk ki részletesebben.

Bodor Ákos munkája az NKFIH által támogatott „Mennyire általános az általánosított bizalom” című kutatás része (az FK143163 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK22 pályázati program finanszírozásában valósult meg). Hegedűs Márk munkája a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. Grünhut Zoltán munkája az NKFIH által támogatott „Magyar fiatalok percepciói Európáról és európaiságról” című kutatás része (az FK134893 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK20 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

Hivatkozott irodalom

- Algan, Yann és Pierre Cahuc (2013): Trust and Growth. *Annual Review of Economics* 5(1): 521–549. DOI: <https://doi.org/10.1111/eoj.12278>
- Bauer, Paul C. és Markus Freitag (2018): Measuring Trust. In *Oxford Handbook of Social and Political Trust*. Eric M. Uslaner (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 15–36. DOI: <https://doi.org/10.1093/9780190274801.013.1>
- Boda Zsolt és Medve-Bálint Gergő (2012): Intézményi bizalom. A régi és az új demokráciákban. *Politikatudományi Szemle* 21(2): 27–51.
- Bodor Ákos, Grünhut Zoltán és Horeczki Réka (2014): Socio-cultural Cleavages in Europe. *Regional Statistics* 4(2): 106–125. DOI: <https://doi.org/10.15196/RS04207>
- Buskens, Vincent, Frey Vincenz és Raub Werner (2018): Trust Games. Game-Theoretic Approaches to Embedded Trust. In *Oxford Handbook of Social and Political Trust*. Eric M. Uslaner (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 15–36. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190274801.013.38>

- Cook, Karen. S. és Robin Cooper M. (2003): Experimental Studies of Cooperation. Trust, and Social Exchange. In *Trust and Reciprocity: Interdisciplinary Lessons for Experimental Research*. Elinor Ostrom (szerk.). New York: Russell Sage Foundation, 209–244.
- Csité András (2009): *Boldogtalan kapitalizmus? A mai magyarországi társadalom értékpreferenciáinak néhány jellemzője*. Budapest: Közjő és Kapitalizmus Intézet Műhelytanulmány, No. 10.
- Csizmadia Zoltán (2014): Lokális társas kapcsolatok – a kapcsolati tőke bizonyos formáinak alakulása és meghatározottsága Győrben. *Szociológiai Szemle* 24(3): 113–137.
- Csukás Csongor és Kovács Tamás (2003): *A társadalmi bizalom mérésének lehetőségei*. Miskolc: PSAK VI.
- Delhey, Jan, Kenneth Newton és Christian Welzel (2011): How General is Trust in “Most People”? Solving the Radius of Trust Problem. *American Sociological Review* 76(5): 786–806.
- Dinesen, Peter T. (2013): Where You Come from or Where You Live? Examining the Cultural and Institutional Explanation of Generalized Trust Using Migration as a Natural Experiment. *European Sociological Review* 29: 114–28.
- Dinesen, Peter T. és Marc Hooghe (2010): When in Rome, Do as the Romans Do: The Acculturation of Generalized Trust among Immigrants in Western Europe. *International Migration Review* 44(3): 697–727. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2010.00822.x>
- Dupcsik Csaba és Tóth Olga (2008): Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia* 51(4): 307–328.
- Fukuyama, Francis (1997): *Bizalom*. Budapest: Európa.
- Gerő Márton és Hajdu Gábor (2015): Az egyéni kapcsolathálók nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon. *Socio.hu* 2015(4): 12–33. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.12>
- Giczi Jolán és Sik Endre (2009): *Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés*. Budapest: TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés.
- Glaeser, Edward, David Laibson, Jose Scheinkman és Christine Soutter (2000): Measuring Trust. *Quarterly Journal of Economics* 115(3): 811–846. DOI: <https://doi.org/10.1162/003355300554926>
- Grünhut Zoltán és Bodor Ákos (2019): „Megbízhatok bennem, hisz’ ismersz!” Kistélepolési polgármesterek az informalitások hálójában. *Új Magyar Közigazgatás* 12(2): 12–20.
- Grünhut Zoltán és Bodor Ákos (2020): A bizalom kultúrájának próbatétele. A fizikai és lelki egészség, továbbá a társas kapcsolatok és a szubjektív jólét összefüggései a bizalommal járványidőszakban. *Tér és Társadalom* 34(3): 26–45.
- Grünhut Zoltán, Bodor Ákos és Hegedüs Márk (2019a): A bizalom morális-emocionális és racionális igazolásainak empirikus vizsgálati lehetőségei. *Replika* 113: 25–43. DOI: <https://doi.org/10.32564/113.3>
- Grünhut Zoltán, Kömüves Dániel és Bodor Ákos (2019b): A bizalomelmélet kritikai újragondolása az eldologiasodás szempontjából. *Replika* 113: 11–24. DOI: <https://doi.org/10.32564/113.2>
- Grünhut Zoltán, Bodor Ákos és Pirmajer Attila (2019c): A bizalom és az alapvető emberi értékek összefüggése. *Replika* 113: 45–60. DOI: <https://doi.org/10.32564/113.4>
- Győri Ágnes, Lengyel György és Perpék Éva (2020): Preferált vezetési stílus, vezetői és vállalkozói hajlandóság az egyetemi hallgatók körében. *Metszetek – Társadalomtudományi Folyóirat* 9(1): 3–26. DOI: <https://doi.org/10.18392/metsz/2020/1/1>
- Hajdu Gábor és Megyesi Boldizsár (2017): A társadalmi tőke, társadalmi struktúra és társadalmi integráció. In *Társadalmi integráció. MTA TK Szociológiai Intézet*. Kovács Imre (szerk.). Szeged: Belvedere Meridionale, 155–182.
- Hajdu Gábor (2012): Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Kovács Imre, Dupcsik Csaba, P. Tóth Tamás és Takács Judit (szerk.). Budapest: Argumentum, 45–63.
- Hardin, Russel (2002): *Trust and Trustworthiness*. New York: Russell Sage Foundation.
- Hooghe, Marc, Tim Reeskens, Dietlind Stolle és Ann Trappers (2009): Ethnic Diversity and Generalized Trust in Europe. *Comparative Political Studies* 42: 198–223.
- Keller Tamás (2009): *Magyarország helye a világ értékterképén*. Budapest: TÁRKI.
- Kopasz Marianna (2005): Jó szándék és kompetencia – Avagy a bizalom két összetevője egy magyarországi vállalati felmérés tükrében. *Erdélyi Társadalom* 3(2): 71–89.
- Krosnick, Jon A. és Stanley Presser (2010): Question and questionnaire design. In *Handbook of Survey Research*, vol. 2. Peter V. Marsden és James Wright D. (szerk.). Bingley: Emerald Group Publishing, 263–313.
- Levi, Margaret és Laura Stoker (2000): Political Trust and Trustworthiness. *Annual Review of Political Science* 3: 475–507. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.3.1.475>
- Lolle, Henrik és Lars Torpe (2011): Growing Ethnic Diversity and Social Trust in European Societies. *Comparative European Politics* 9(2): 191–216. DOI: <https://doi.org/10.1057/cep.2009.16>
- Lyon, Fergus, Guido Möllering és Mark Saunders (szerk.). (2012): *Handbook of Research Methods on Trust*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

- Nannestad, Peter (2008): What Have We Learned about Generalized Trust, if Anything? *Annual Review of Political Science* 11(1): 413–436. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.11.060606.135412>.
- Nooteboom, Bart (2002): *Trust: Forms, Foundations, Functions, Failures and Figures*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Pusztai Gabriella (2018): Haelvésza bizalom. *Educatio* 27(4): 623–639. DOI: <https://doi.org/10.1556/2063.27.2018.4.6>
- Rick, Wilson K. (2018): Trust Experiments, Trust Games, and Surveys. In *Oxford Handbook of Social and Political Trust*. Eric M. Uslaner (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 279–304.
- Rosenberg, Morris (1956): Misanthropy and Political Ideology. *American Sociological Review* 21(6): 690–695. DOI: <https://doi.org/10.2307/2088419>
- Rotter, Julian B. (1967): A New Scale for the Measurement of Interpersonal Trust. *Journal of Personality* 35(4): 651–665. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1967.tb01454.x>
- Seligman, Adam és Füzér Katalin (1994): The Problem of Trust and the Transition from State Socialism. *Comparative Social Research*, 14: 193–221.
- Sonderskov, Kim M. és Peter T. Dinesen (2016): Trusting the State, Trusting Each Other? The Effect of Institutional Trust on Social Trust. *Political Behavior* 38: 179–202. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11109-015-9322-8>
- Stolle, Dietlind (2002): Trusting Strangers: The Concept of Generalized Trust in Perspective. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 31(4): 397–412.
- Sztompka, Piotr (1999): *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.2307/3089802
- Tóth I. György (2005): Bizalomszint, kötelezettségi hálók és társadalmi tőke: Előtanulmány In *Kockázat, bizalom és részvétel a magyar gazdaságban és társadalomban*. Tóth I. György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 13–23.
- Tóth I. György (2009): *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom érték-szerkezetében. A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése*. Budapest: TÁRKI.
- Uslaner, Eric M. (2002): *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511614934>
- Uslaner, Eric M. (2012): Measuring Generalized Trust: In Defense of the 'Standard' Question. In *Handbook of Research Methods on Trust*. Ferguson Lyon, Guido Möllering és Mark Saunders (szerk.). Cheltenham: Edward Elgar, 72–83. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781781009246.00017>
- Vincent, Buskens, Vincenz Frey és Werner Raub (2018): Trust Games: Game-Theoretic Approaches to Embedded Trust. In *Oxford Handbook of Social and Political Trust*. Eric M. Uslaner (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 305–334.
- Vit Eszter (2018): Jóléti rezsimek és a bizalom kapcsolata. *Socio.hu* 2018(2): 45–71. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.2.45>
- Welzel, Christian (2010): How Selfish Are Self-Expression Values? A Civicness Test. *Journal of Cross Cultural Psychology* 41: 1–23. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022022109354378>
- Wilson, James Q. (1993): *The Moral Sense*. New York: Free Press.
- Yamagishi, Toshio és Midori Yamagishi (1994): Trust and Commitment in the United States and Japan. *Motivation and Emotion* 18(2): 129–166.
- Zmerli, Sonja és Kenneth Newton (2008): Social Trust and Attitudes Toward Democracy. *Public Opinion Quarterly* 72(4): 706–724. DOI: <https://doi.org/10.1093/poq/nfn054>

Bodor Ákos

tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Budapest)

Hegedüs Márk

tudományos segédmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Budapest); doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem Demográfia és Szociológia Doktori Iskola (Pécs)

Grünhut Zoltán

tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Budapest)

Bodor Ákos, Hegedüs Márk és Grünhut Zoltán

A bizalom hagyományos kérdőíves mérésének tartalmi érvényessége

Absztrakt: A tanulmány az úgynevezett standard bizalomkérdést teszi átfogó kritikai vizsgálat tárgyává, amelyet a bizalom kérdőíves mérésének leggyakrabban alkalmazott eszközeként tartanak számon. A kritikai fókusz a tartalmi érvényesség szempontjait követi, mégpedig olyan módon, hogy a standardon mért adatokat – a teljes mintára vonatkozóan és egyéni szinten is – összeveti egyéb, jól ismert kérdőíves eszközök, köztük a bizalomrádiusz, az ANES-kérdéssor és a bizalomindex eredményeivel. A tartalmi érvényesség e rendkívül átfogó, a bizalomkutatásban mindenképpen hiánypótlónak számító vizsgálatát saját felmérésből származó adatok teszik lehetővé. Az írás legfontosabb következtetése, hogy a standard bizalomkérdés túlságosan nagyvonalúan azonosítja be az ismeretlen mások felé – saját elmondásuk szerint – bizalmat érző válaszadókat, ugyanis a többi eszközzel összevetve rendre az derül ki, hogy ezek az elvileg magas bizalmú egyének jelentős arányban mégsem éreznek bizalmat az ismeretlenek irányába.

Kulcsszavak: standard bizalomkérdés, bizalomrádiusz, ANES, bizalomindex, tartalmi érvényesség

Bevezetés

A tanulmányblokk előző írásának legvégén már megfogalmaztuk azt a bizonytalanságot, miszerint kétséges, hogy az ismeretlen mások felé érzett bizalom kérdőíves méréséhez leggyakrabban használt eszköz, az úgynevezett standard bizalomkérdés valóban alkalmas a beazonosítani szándékolt jelenség megragadására. E felvetésünk persze nem előzmények nélküli, hiszen a tématerület kritikai irodalmában többféle megközelítésben tárgyalják e problémát. Egyes szerzők azt kérdőjelezzik meg, hogy a kérdőíves módszerrel mért bizalomnak van-e relevanciája a tényleges viselkedés előrejelzésével kapcsolatban (Fehr et al. 2002; Glaeser et al. 2000; Naef and Schupp 2009; Uslaner 2012). Mások a konceptualizálás, illetve az arra visszavezetett operacionalizálás esetében fogalmazznak meg kritikai észrevételeket, amelyek a mérés tekintetében főként az alkalmazott kérdőív-itekek tartalma, száma, sorrendje szempontjából relevánsak. E vitatott aspektusok kapcsán megfogalmazott érvek alapvetően a standard bizalomkérdés egyetlen ítemes mérési módjának, illetve az úgynevezett bizalomindex háromváltozós eszközének előnyeiről és hátrányairól szólnak (e témával is foglalkoztunk jelen tanulmányblokk második írásában; a szakirodalom legfontosabb műveiből lásd még: Bauer és Freitag 2018; Brehm és Rahn 1997; Zmerli és Newton 2008). További, szintén egyre meghatározóbb, inkább módszertani jellegű vitapont a kritikai irodalomban a standard bizalomkérdéshez használandó skálák megfelelő hosszúsága (Lundmark et al. 2015; Uslaner 2009, 2012). Mindezen szempontokhoz képest jelentősen más témafókusszal fogalmazznak meg észrevételeket azok a szerzők, akik a standard bizalomkérdés (de egyáltalában a kérdőíves technika) esetében az eredmények összehasonlíthatóságát vitatják, mondván a feltett kérdést vagy kérdéseket a válaszadók különféleképpen interpretálhatják, hovatovább a válaszadáshoz használt skálákat sem koherensen értelmezik (André 2013; Davidov 2009; Delhey et al. 2011; Freitag és Bauer 2013; Hertzberg 1988; Lo Iacono és Testori 2021; Miller és Mitamura 2003; Reeskens és Hooghe 2008; Poznyak et al. 2014; Robbins 2022; Sturgis és Smith 2010; Uslaner 2002; Torpe és Lolle 2011; Van der Veld és Saris 2011; Van Hoorn 2014; Wuthnow 1998). Utóbbi művek tehát *ab ovo* megkérdőjelezzik, mérhető-e egyáltalán az ismeretlen mások felé érzett bizalom kérdőíves eszközökkel.

Jelen tanulmányban e kritikai irodalmakra és azok belátásaira építünk, ám a bizalom mérése kapcsán mégis egy eddig talán kevésbé kutatott területre kívánjuk felhívni a figyelmet. E terület pedig a *tartalmi érvényesség* problémája, tehát annak a kérdése, hogy a legelterjedtebb kérdőíves eszközzel, a standard bizalomkérdéssel vajon ténylegesen az embertársak lehető legszélesebb csoportja felé irányuló bizalmat mérjük-e, vagy esetleg egy ennél szűkebb bizalomrádiuszra vonatkoztatható jelenséget.

Hogy ezt a problémát a legsokoldalúbb módon megválaszolhassuk a bizalomkutatás, illetve az ahhoz kapcsolódó kérdőíves technikák tükrében, saját felmérést végeztünk, amelynek során egyrészt a legismertebb kérdőíves mérőeszközöket alkalmaztuk, másrészt a vizsgálatba a kevésbé elterjedt kérdésformulákat is bevontuk. A felmérés elsődleges kiderítése tehát nem a célcsoport bizalommintázatának feltárása volt, hanem annak kiderítése, hogy a standard bizalomkérdés milyen összefüggésben van más, szintén a bizalom megragadására hivatott kérdőíves eszközökkel. E szándék hiánypótlónak tekinthető a

szakirodalomban, a legtöbb méréskritikai munka ugyanis csak bizonyos aspektusokra és egyes eszközök összehasonlítására szorítkozik.

Saját adatfelvételünk 2021. november 8-11. és november 15-18. között valósult meg a Pécsi Tudományegyetemen. Összesen 250 főt kérdeztünk meg, nem valószínűségi mintavétellel, a PTE valamennyi karának hallgatóit érintve. A lekérdezés személyes formában történt, kérdezőbiztosok közreműködésével. A kérdőív két nagyobb tematikus blokk szerint strukturálódott, amelyek közül a második tartalmazta a bizalom témakörét.

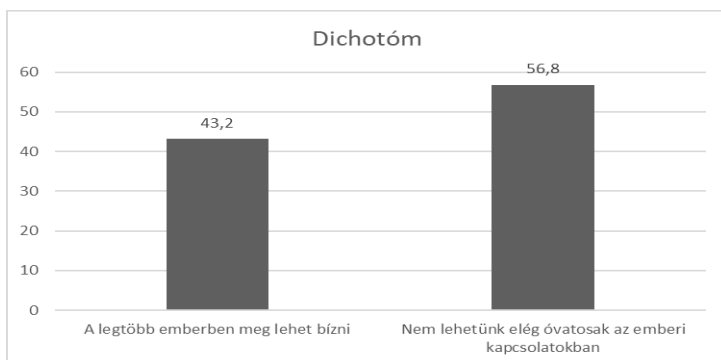
A standard bizalomkérdés

Tanulmányunk legfőbb eleme az ismeretlen mások felé irányuló bizalom méréséhez leggyakrabban használt kérdőíves eszköz, a standard bizalomkérdés, ezért felmérésünk eredményei alapján (1. ábra) elsőként ennek rövid leíró elemzését mutatjuk be.¹ A kérdést saját lekérdezésünkben hagyományos módon szövegezve tettük fel:

Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?

Ám eltérően a megszokottaktól, a standard bizalomváltozóra kétszer is rákérdeztük, mégpedig egymást követően, azonos szövegezéssel, de különböző válaszlehetőségeket felkínálva. Elsőként a European Social Survey (ESS) által alkalmazott, 0-tól 10-ig terjedő skálát adtuk meg válaszlehetőségként, ahol a 0 azt jelenti, hogy „nem lehetünk elég óvatosak”, a 10 pedig azt, hogy „a legtöbb ember megbízható”. Másodjára aztán a standard bizalomkérdés eredeti verziójának tekinthető dichotóm formulát alkalmaztuk, ahol az egyik válaszlehetőség „a legtöbb emberben meg lehet bízni”, míg a másik a „nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban”.

1. ábra. A standard kérdés két változatának gyakorisági megoszlása (%) (N=250)

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján

¹ A standard bizalomkérdés fejlesztésével, alkalmazásával kapcsolatos áttekintést lásd e tanulmányblokk második írásában.

A két változó százalékos megoszlása alapján hasonló következtetéseket vonhatunk le. A dichotóm formula esetében a válaszadók 43%-a vélekedett úgy, hogy „a legtöbb emberben meg lehet bízni”. A másik kérdésnél a 11 fokú skála miatt ezt nem lehet ilyen egyértelműen meghatározni, mindenesetre a bizalom felé hajlók, tehát a legalább 6-os értéket választók aránya nagyon hasonló: 46%. A pontos összehasonlítást nehezíti, hogy a 11 fokú skála rendelkezik középső értékkel, amely nagy valószínűséggel a bizonytalan véleményeket takarja (ráadásul meglehetősen sokan választották ezt: a megkérdezettek 16,8%-a). Az efféle esetleges bizonytalanság kifejezésére a dichotóm változó semmiképpen nem ad lehetőséget, ugyanakkor itt viszont felmerül annak a problémája, hogy a válaszadó belekényszerül valamelyik határozott álláspont felvállalásába (ezzel a módszertani dilemmával természetesen a szakirodalom is foglalkozik, lásd Uslaner 2002).² Mindezek-től függetlenül kijelenthetjük, hogy a két változó igen hasonló arányban méri a mások felé bizalmat érzők számát a mintán belül.

Az igazán izgalmas kérdés azonban inkább az, hogy az iménti összefüggés a két item között vajon csak a minta egészét tekintve mutatható ki, vagy egyéni szinten is működik? Konzisztensnek azt tekinthetjük, ha a dichotóm változón a „legtöbb emberben meg lehet bízni” kategória a 11 fokú skálán a magas (tehát a legalább 6 vagy afölötti) értékkel jár együtt. Ugyanígy persze konzisztens az is, ha a „nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban” a másik változón az alacsony (legfeljebb 4 vagy annál kisebb) értékekkel alkot párt. Az eredmények azt mutatják, hogy ez az elvárás a válaszadók nagyobb részénél teljesül, ugyanakkor figyelemreméltó inkonzisztencia figyelhető meg. A dichotóm változó esetében a bizalom felé hajló válaszadók 79,6%-a tekinthető következetesnek: e megkérdezettek a 11 fokú skálán is magas értéket választottak; 14,8% a 11 fokú skálán 5-ös értéket jelölt, míg 5,6% – inkonzisztens módon – alacsony értéket adott meg az ESS-féle skálán. Ha a dichotóm változó másik, bizalmatlanságra reflektáló kategóriáját vizsgáljuk, akkor még ellentmondásosabb képet látunk. Az ezt az opciót jelölők 61,3%-a következetes maradt, hiszen a 11 fokú skálán is alacsony értéket adott meg, 18,3% választotta az 5-öst, míg 20,4% – valamilyen oknál fogva – magas értéket húzott be. Azt persze nem tudjuk eldönteni, hogy melyik skála mér pontosabban; tanulmányunk célja alapvetően nem is erre irányul. A tartalmi érvényesség vizsgálatához nem elégséges csupán e kérdéseket elemezni, további változókra is szükség van a kérdőívből. A következőkben eszerint a standard bizalomkérdés kétféle verziójának összefüggését vizsgáljuk más, a bizalom megragadására hivatott, jól ismert kérdésformulákkal.

A standard bizalomkérdés és a bizalomrádiusz összefüggése

Jelen tanulmányblokk második írásában már érintettük a World Values Survey (WVS) ötödik hullámában bevezetett, úgynevezett bizalomrádiusz kérdésblokkot, amelynek megalkotását elsősorban az indokolta, hogy a bizalom egymástól markánsan különböző dimenziói (típusai) precízebben beazonosíthatók, illetve mérhetőek legyenek (Welzel 2010). A bizalomrádiusz mint kérdőíves eszköz azt próbálja feltárni, hogy a válaszadó milyen

² Fontos megjegyezni, hogy egyik változó esetében sem volt „nem tudom” válasz, vagy válaszmegtagadás.

bizalommal van a saját és külső csoportjaihoz (*in-group* vs. *out-group*), illetve annak tagjaihoz. Az eredeti WVS-es kérdéssorhoz tartozó hat item a következő csoportokra kérdez rá: „család”; „szomszédságában élő emberek”; „azok az emberek, akiket személyesen ismer”; „azok az emberek, akiket először lát”; „más vallású emberek”; „más nemzetiségű emberek”. Saját kérdőívünkben e kérdéssort tekintettük kiindulási alapnak, azonban némileg átalakítva használtuk fel, a következők szerint:

Mennyire bízol meg a különböző csoportokhoz tartozó emberekben? A „0” azt jelenti, hogy egyáltalán nem bízol meg az adott emberekben, a „10” pedig azt jelenti, hogy teljesen megbízol bennük. Te mennyire bízol meg...

- a családban
- a barátaidban
- a hallgatótársaidban
- azokban az emberekben, akiket személyesen ismersz
- azokban az emberekben, akiket személyesen nem, de látásból ismersz
- azokban az emberekben, akiket először látsz

A módosításainkat sorra véve egyrészt az látható, hogy a partikuláris bizalmat mérő, szorosabb kapcsolatokra utaló kérdéseknél a család mellett a barátokat, illetve az egyetemi lét miatt a „hallgatótársakat” tartottuk releváns kategóriáknak. Változatlan formában megtartottuk a szintén partikuláris bizalmat mérő, „személyes ismerősökre” vonatkozó kérdést, illetve a lehető legtágabb bizalomra utaló „azokban az emberekben, akiket először látsz” itemet, viszont közéjük tettünk egy köztes jellegű kategóriát: „azokban az emberekben, akiket személyesen nem, de látásból ismersz”. Végül megváltunk a WVS-kérdéssor két utolsó változójától („más vallású emberekben”; „más nemzetiségű emberekben”), mivel ezek – meglátásunk szerint – nem használhatók univerzálisan. A módosított bizalomrádiusz-blokk egyes itemjeinek leíró eredményei az 1. táblázatban láthatók.

1. táblázat. A bizalomrádiusz kérdéssorozat leíró statisztikai eredményei (N=250)

Mennyire bízol meg...	átlag	szórás
a családban	9,2	1,4
a barátaidban	8,7	1,4
a hallgatótársaidban	6,4	1,8
azokban az emberekben, akiket személyesen ismersz	6,7	1,8
azokban az emberekben, akiket személyesen nem, de látásból ismersz	4,1	1,9
azokban az emberekben, akiket először látsz	2,9	2,1
Standard bizalomkérdés (0–10)	5,0	2,0

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján

Az 1. táblázat adatai alapján elmondható, hogy a hallgatók körében a bizalomrádiusz meglehetősen szűk. Kiemelkedően magas átlagértéket láthatunk a család, illetve a barátok felé irányuló bizalom esetén. Ebben alapvetően semmi meglepő nincs, mint ahogy abban sem, hogy a személyes kapcsolatrendszer kevésbé közeli, intim része („hallgatótársak”,

„személyes ismerősök”) tekintetében valamivel alacsonyabb fokú bizalmat éreznek a válaszadók. Így a táblázatban a 6,4-es, illetve a 6,7-es átlagértékek semmiképpen nem utalnak bizalmatlan légkörre. Ugyanakkor, a két utolsó rádiuszcsoporthoz tartozó esetekben, amelyek egyértelműen a személyes ismeretségen túlmutató viszonyulásokra reflektálnak, kifejezetten alacsony értékeket látunk, különösen a legutolsó itemnél, ami éppen a lehető legtágabb bizalomrádiuszra kérdez rá. Az összehasonlítás végett a táblázatban feltüntettük a standard bizalomkérdés szintén 11 fokú skálán mért átlagértékét is. Mint látjuk, a standardon mért érték jóval magasabb (5,0), mint amit a két utolsó rádiuszcsoporthoz kaptunk. Ez alapján úgy tűnik, mintha a standard bizalomkérdés nem feltétlenül a lehető legtágabb rádiuszú bizalmat ragadná meg, hiszen ez esetben az átlagának közelebb kellene esnie a legtágabb rádiuszhoz tartozó változókéhoz. Ugyanakkor, mindezt pusztán a teljes minta egészét vizsgálva felelőtlenség lenne kijelenteni. Ezért a következőkben arra keressük a választ, hogy egyéni szinten milyen összefüggés mutatható ki a bizalomrádiusz-blokk egyes itemjei és a standard bizalomváltozó között.

Az elméleti elgondolás, illetve az arra alapozott operacionalizációs érvrendszer tükrében azt várjuk, hogy a legtágabb rádiuszhoz kapcsolódó item (*azokban az emberekben, akiket először látsz*) és a standard bizalomváltozó között nemcsak szoros összefüggés mutatkozik, de valójában a legerősebb kapcsolat is a rádiuszokat tekintve. Egész pontosan olyan kapcsolatot várunk, hogy a standard bizalomkérdésre adott egyre nagyobb értékű válaszok a 0–10-es skálán (tehát az egyre szilárdabb bizalomérzés kifejezése), a legtágabb bizalomrádiusz (vagyis az *azokban az emberekben, akiket először látsz* kategória) esetén is egyre nagyobb értékekkel járnak együtt. A többi rádiusz-item kapcsán, amelyek mind ennél szűkebb csoportokra, illetve szorosabb személyes relációkra vonatkoznak, már nincs ilyen egyértelmű feltételezésünk. Az persze elvárt, hogy aki a standard bizalomváltozó alapján magas (de legalábbis magasabb) bizalmúnak tekinthető, az valamennyi bizalomrádiusz vonatkozásában szintén bizalommal legyen az érintett csoportok felé. Az az eset nem tekinthető ellentmondásosnak, ha a válaszadó a standard bizalomváltozón alacsony értéket jelölt, a szűkebb rádiuszokra vonatkozó itemeknél azonban szilárd bizalomérzésének ad hangot. Mivel a rádiusz kérdéssort 0-tól 10-ig terjedő skálaformátummal kérdeztük le, az összefüggések keresését elsőként az ugyancsak ezzel a skálával alkalmazott standard bizalomváltozóval végezzük el.

A következőkben ezeket a feltevéseket ellenőrizzük egyszerű korrelációs együtthatók vizsgálatával; az eredmények a 2. táblázatban láthatók.

2. táblázat. A standard és a bizalomrádiusz itemek közötti összefüggés (N=250)

Mennyire bízol meg...	r
<i>a családotban x standard 0-10</i>	0,97
<i>a barátaidban x standard 0-10</i>	0,36**
<i>a hallgatótársaidban x standard 0-10</i>	0,36**
<i>azokban az emberekben, akiket személyesen ismersz x standard 0-10</i>	0,36**
<i>azokban az emberekben, akiket személyesen nem, de látásból ismersz x standard 0-10</i>	0,43**
<i>azokban az emberekben, akiket először látsz x standard 0-10</i>	0,48**

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján

A 2. táblázatban közölt eredmények csak részben vágnak egybe az előzetes elvárásainkkal. Egyfelől egyértelmű összefüggés van az ismeretlen mások felé mutatott bizalom és a standard változó között (0,48**), ami alapvetően jó hír, ám csaknem ugyanilyen erősségű kapcsolatot láthatunk a szűkebb rádiuszra reflektáló itemek és a standard bizalomváltozó viszonylatában is. Vagyis a legtágabb rádiuszt mérő változó és a standard bizalomkérdés közötti összefüggés, előzetes elvárásunkkal szemben, nem emelkedik ki a többi közül. Ezek az eredmények tovább erősítik azt a gyanút, miszerint a standard bizalomkérdés nem a szándékolt céljának megfelelő tartalmat méri, vagyis nem az embertársak legszélesebb körére vonatkozó bizalmat ragadja meg.

A korrelációs együtthatóknál talán valamivel kézzelfoghatóbb, ha a változókat kevesebb kategóriába sűrítve egyszerűen azt vizsgáljuk meg, hogy a válaszadók mekkora része mutat bizalmat a standardon, illetve a rádiuszblokk utolsó itemje esetében. Az elvárásunk most is nyilvánvalóan a fentebbivel azonos. A két változó kézenfekvő összevetését némileg megnehezíti a használt skála, mivel nincs egyértelmű választóvonal, ami alapján ketté lehetne osztani a válaszadókat azokra, akik inkább bizalmat, illetve akik inkább bizalmatlanságot éreznek. A 0–10-es skálán ennek ellenére alkalmazható okvetlen kategorizálás, amennyiben a 6-os és afölötti értékek mindenképpen inkább a bizalomra reflektálnak, míg a 4-es és annál alacsonyabb értékek pedig inkább a bizalmatlanságra, miközben az 5-ös érték (mint középérték) talán a bizonytalanság kifejezésére szolgál. A változók ilyesféle átalakításával, leegyszerűsítésével tehát, részben megoldható a fenti probléma. Sőt, a standard bizalomkérdés esetében rendelkezünk dichotóm változóval, így ezt is használhatjuk az összevetésnél. Az eredményeket a 3. táblázat tartalmazza.

3. táblázat. A standard alapján magas bizalmúak megoszlása a „bizalom azokban az emberekben, akiket először lát” változó három kategóriájában (%)

Bizalom a standard alapján	Bizalom azokban az emberekben, akiket először lát			
	alacsony (0–4)	bizonytalan (5)	magas (6–10)	Összesen
(0–10-es változat) magas bizalom (6–10)	57,4	21,7	20,9	100
(dichotóm) „A legtöbb emberben meg lehet bízni”	56,5	22,2	21,3	100

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján

A 3. táblázatban szereplő százalékos megoszlások, az eddig ismertetett eredményekhez képest, konkrétan hívják fel a figyelmet az általunk vizsgált ellentmondásra. Látható, hogy a két eltérő válaszlehetőséggel használt standard bizalomkérdés nagyon hasonló képet mutat, és mindkettő alapján a megkérdezetteknek mindössze egyötöde (20,9% és 21,3%) adott konzekvensnek tekinthető válaszokat, vagyis fejezett ki bizalmat mind a standardon, mind a legtágabb csoportra (ismeretlenekre) reflektáló rádiuszváltozón. Ez az eredmény azt sugallja, hogy a standard bizalomkérdés tükrében mások felé bizalmat érző válaszadók jelentős aránya nem tekinthető valójában magas bizalmúnak, hiszen a válaszadók több mint fele (57,4%, illetve 56,5%) nem bíz meg azokban az emberekben, akiket először lát.

A standard bizalomkérdés és az ANES kérdésblokk összefüggései

Elemzésünk következő részében egy másik, szintén a személyközi bizalom precízebb mérésére kifejlesztett, külföldön – főként az Egyesült Államokban – régóta alkalmazott kérdéssort használunk, azzal a céllal, hogy ennek eredményeit is összevethessük a standard bizalomváltozóval. Az American National Election Studies (ANES)³ 1972-es felmérésében szerepelt egy összesen 16 itemből álló kérdésblokk, amelynek keretében a válaszadók egyetértésüket fejezhették ki különféle, az interperszonális bizalomra reflektáló állításokkal kapcsolatban. Számunkra az ANES azért bizonyul különösen hasznosnak, mert az abban szereplő változók többsége, tartalmát tekintve, összhangban van az ismeretlen mások felé irányuló bizalommal (avagy éppen annak hiányával). A vizsgált itemek között tehát mindenképpen vannak olyanok, melyek esetében feltétlenül elvárható, hogy a mások felé bizalmat érző válaszadók egyetértsenek azokkal. Ezek a következők:

- A legtöbb emberre számítani lehet, hogy tényleg azt fogja tenni, amit mond.
- Az emberek nemcsak magukkal foglalkoznak, hanem valóban törődnek egymással.
- A legtöbb kereskedő őszintén beszél arról az árurol, amit el akar adni.
- A legtöbb ember nem az elismerésért segít másokon.
- A legtöbb ember alapvetően becsületes.
- Még ha lehetőségük is nyílna rá, a legtöbben nem használnák ki embertársaikat.

A következő állításokkal kapcsolatban pedig azt várjuk, hogy a mások felé bizalmat érző válaszadók ne értsenek ezekkel egyet:

- A legtöbb ember csak kevéssé bízik meg másokban.
- A legtöbb ember nem mondana igazat, ha abból előnye származna.
- Gyakran megesik, hogy emberek csak valamilyen hátsó szándékból tesznek jót másokkal.
- Az emberekbe vetett bizalomnak nagyon gyakran csalódás a vége.
- Idegenekkel jobb óvatosnak lenni mindaddig, amíg azok be nem bizonyítják a megbízhatóságukat.
- Érdemes mögöttes jelentéseket tulajdonítani az emberek szavainak.

Felmérésünkben az ANES e magyar adaptációjú kérdésblokkját az eredetivel megegyező módon, ötfokú skálával kérdeztük le a következők szerint: 1) *egyáltalán nem ért egyet*; 2) *nem ért egyet*; 3) *egyet is ért meg nem is*; 4) *egyetért*; 5) *teljesen egyetért*. Az ötfokú skálát az elemzés áttekinthetősége miatt átkódoltuk három kategóriára a következőképpen: 1) *nem ért egyet*; 2) *bizonytalan*; 3) *egyetért*. A kérdésblokk elemzésünkben használt itemjeinek leíró eredményei az 4. táblázatban láthatók.

3 Bővebben: ANES 2022. A magyar adaptáció fordítását a szerzők végezték el.

4. táblázat. Az ANES-kérdésközpont leíró statisztikai eredményei (%) (N=250)

	nem ért egyet	bizonytalan	egyetért	összesen
A legtöbb emberre számítani lehet, hogy tényleg azt fogja tenni, amit mond.	17,6	45,6	36,8	100
Az emberek nemcsak magukkal foglalkoznak, hanem valóban törődnek egymással.	18,8	50,8	30,4	100
A legtöbb kereskedő őszintén beszél arról az árurol, amit el akar adni.	72,8	21,2	6,0	100
A legtöbb ember nem az elismerésért segít másokon.	15,2	47,2	37,6	100
A legtöbb ember alapvetően becsületes.	20,4	41,2	38,4	100
Még ha lehetőségük is nyílna rá, a legtöbben nem használnák ki embertársaikat.	32,4	44,4	23,2	100
A legtöbb ember csak kevésbé bízik meg másokban.	4,4	18,1	77,5	100
A legtöbb ember nem mondana igazat, ha abból előnye származna.	13,2	32,4	54,4	100
Gyakran megesik, hogy emberek csak valamilyen hátsó szándékból tesznek jót másoknak.	12,4	36,8	50,8	100
Az emberekbe vetett bizalomnak nagyon gyakran csalódás a vége.	30,8	34,8	34,4	100
Idegenekkel jobb óvatosnak lenni mindaddig, amíg azok be nem bizonyítják a megbízhatóságukat.	6,4	16,5	77,1	100
Érdemes mögöttes jelentéseket tulajdonítani az emberek szavainak.	25,2	31,6	43,2	100

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján

A teljes minta eredményei alapján meglehetősen bizalomhiányos légkör rajzolódik ki. A megkérdezett hallgatóknak csak kisebb része ért egyet a táblázat első hat állításával. Csúpan három kijelentés esetében 35% feletti az egyetértők aránya („a legtöbb ember alapvetően becsületes” – 38,4%; „a legtöbb ember nem az elismerésért segít másokon” – 37,6%; „a legtöbb emberre számítani lehet, hogy tényleg azt fogja tenni, amit mond” – 36,8%). A másik három, szintén a bizalomra reflektáló item esetében ennél is kisebb az egyetértés aránya, sőt van egy változó, amely kapcsán hetven százalék feletti az állítás tartalmát elutasítók hányada („a legtöbb kereskedő őszintén beszél arról az áruról, amit el akar adni” – 72,8% nem ért egyet e kijelentéssel). A hallgatók ezzel párhuzamosan, a táblázat alsó részében szereplő, kifejezetten a bizalmatlanságot megjelenítő itemek tartalmával többnyire azonosulni tudtak: a hatból mindössze két állítás esetében 50% alatti az egyetértés aránya. Két kijelentés esetében egészen magas az egyetértés: „a legtöbb ember csak kevésbé bízik meg másokban” – 77,5%; „idegenekkel jobb óvatosnak lenni mindaddig, amíg azok be nem bizonyítják a megbízhatóságukat” – 77,1%. Szintén jelentős mértékű (a válaszadók több mint felét felölelő) az egyetértő azonosulás „a legtöbb ember nem mondana igazat, ha abból előnye származna”, illetve a „gyakran megesik, hogy emberek csak valamilyen hátsó szándékból tesznek jót másoknak” állítások esetében is. Feltűnő továbbá, hogy a viszonylag magas arányú bizonytalan válaszadók mellett meglehetősen kevesen utasították el egyértelműen az utóbbi hat kijelentés tartalmát.

Tanulmányunk célját tekintve azonban a teljes mintára vonatkozó megállapítások kevésbé relevánsak. Ismét inkább arra vagyunk kíváncsiak, hogy a standard bizalomkérdéssel milyen összefüggést mutatnak az ANES változói. Elméleti elvárásainkat korábban már kifejtettük, ezek teljesülésének empirikus ellenőrzését az 5. és a 6. táblázat tartalmazza. Az 5. táblázat a standard bizalomváltozó és az ANES-kérdésblokk azon kérdései közötti összefüggést mutatja, amelyekről azt állapítottuk meg, hogy a bizalmat érző válaszadók esetében egyetértést várhatunk. A 6. táblázatban pedig az ezekkel ellentétes tartalmú itemeknek vizsgáljuk a standard bizalomkérdéssel való kapcsolatát. Jelen vizsgálatnál a standard bizalomkérdést mindkét általunk feltett változatában használjuk. A 11 fokú skálát három kategóriára alakítottuk át, a már korábban bemutatottak szerint: alacsony bizalmúak (0–4 között), bizonytalanok (5), magas bizalmúak (6–10). Az 5. és a 6. táblázatok ugyanakkor, a könnyebb átláthatóság végett, a két standard változó esetében csak a mások felé bizalmat érzők válaszait tartalmazzák.

5. táblázat. A standard alapján bizalmat érző válaszadók megoszlása a bizalomra reflektáló ANES-itelek kategóriáiban (%)

	standard bizalomkérdés	A bizalomra reflektáló ANES-itelek			
		nem ért egyet	bizonytalan	egyért	Összesen
A legtöbb emberre számítani lehet, hogy tényleg azt fogja tenni, amit mond.	dichotóm	5,6	33,3	61,1	100
	0-10	5,2	39,1	55,7	100
Az emberek nemcsak magukkal foglalkoznak, hanem valóban törődnek egymással.	dichotóm	8,3	43,5	48,1	100
	0-10	6,1	47,0	47,0	100
A legtöbb kereskedő őszintén beszél arról az árurol, amit el akar adni.	dichotóm	67,6	25,9	6,5	100
	0-10	68,7	24,3	7,0	100
A legtöbb ember nem az elismerésért segít másokon.	dichotóm	6,5	47,2	46,3	100
	0-10	7,0	43,5	49,6	100
A legtöbb ember alapvetően becsületes.	dichotóm	5,6	32,4	62,0	100
	0-10	10,4	33,0	56,5	100
Még ha lehetőségük is nyílna rá, a legtöbben nem használnák ki embertársikat.	dichotóm	18,5	47,2	34,3	100
	0-10	20,9	44,3	34,8	100

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján

Amennyiben csak a standard változó tükrében mások felé bizalmat érző válaszadók viszonyulásait vizsgáljuk az ANES-itekekkel összefüggésben, akkor is meglehetősen ambivalens képet láthatunk. Egyrészt, a várakozásunkkal összhangban, mindegyik kijelentés esetében a fenti, teljes mintára vonatkozó arányszámoknál nagyobb egyetértést láthatunk (egy kivételével), másrészt azonban még ezek az arányok sem igazán megnyugtatók. A legkomolyabb különbség „a legtöbb ember alapvetően becsületes”, illetve „a legtöbb emberre számítani lehet, hogy tényleg azt fogja tenni, amit mond” itemeknél figyelhető meg; a standardon bizalomra hajló válaszadók körülbelül 60%-a nyilatkozott egyetértően ezekről az állításokról, miközben a teljes mintán 40% alatti eredmények voltak. Ez mindenképpen számottevő különbség, ugyanakkor joggal merülhet fel a kérdés: vajon a standard szerint mások felé bizalmat érzők körében mégis miként lehet 40% körüli az ezekkel az állításokkal egyértelműen azonosulni nem tudók aránya. Mindezt csak kevésbé árnyalja az, hogy meglehetősen sokan bizonytalanok (30% körül), mintsem teljesen elutasítók (5–10%). A többi itemmel kapcsolatban még ennél is ambivalensebb képet láthatunk. A standard szerint magas bizalmúaknak kevesebb mint a fele ért egyet azzal, hogy „az emberek nemcsak magukkal foglalkoznak, hanem valóban törődnek egymással”; alig egyharmaduk szerint igaz az, hogy „még ha lehetőségük is nyílna rá, a legtöbben nem használnák ki embertársaikat”; s még ennél is alacsonyabb arányban vannak azok, akik szerint „a legtöbb kereskedő őszintén beszél arról az áruról, amit el akar adni”. E legutolsó item egyébiránt kivétel abban a tekintetben, hogy a standard szerint magas bizalmúak körében gyakorlatilag nem magasabb az egyetértés aránya, mint a teljes mintában (6,5%, illetve 7% vs. 6%).

A bizalomra reflektáló ANES-itekek után a bizalmatlansághoz kapcsolódó állítások és a standardra adott válaszok kapcsolatát vizsgáljuk. Itt az előzőekkel ellentétben az várjuk, hogy a standardon bizalomra hajló válaszadók egyértelműen elutasítsák ezeket az állításokat. A kapott eredményeket az 6. táblázat tartalmazza.

6. táblázat. A standard alapján bizalmat érző válaszadók megoszlása a bizalmatlanságra reflektáló ANES-itekek kategóriáiban (%)

	standard bizalomkérdés	A bizalmatlanságra reflektáló ANES-itekek			
		nem ért egyet	bizonytalan	egyetért	Összesen
A legtöbb ember csak kevésbé bízik meg másokban.	dichotóm	7,5	21,5	71,0	100
	0–10	7,8	20,9	71,3	100
A legtöbb ember nem mondana igazat, ha abból előnye származna.	dichotóm	14,8	42,6	42,6	100
	0–10	16,5	38,3	45,2	100
Gyakran megesik, hogy emberek csak valamilyen hátsó szándékból tesznek jót másoknak.	dichotóm	19,4	35,2	45,4	100
	0–10	19,1	33,0	47,8	100
Az emberekbe vetett bizalomnak nagyon gyakran csalódás a vége.	dichotóm	41,7	38,9	19,4	100
	0–10	44,3	36,5	19,1	100
Idegenekkel jobb óvatosnak lenni mindaddig, amíg azok be nem bizonyítják a megbízhatóságukat.	dichotóm	10,2	28,7	61,1	100
	0–10	10,4	27,8	61,7	100
Érdeemes mögöttes jelentéseket tulajdonítani az emberek szavainak.	dichotóm	32,4	31,5	36,1	100
	0–10	33,0	31,3	35,7	100

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján

A 6. táblázatban látható százalékos megoszlások alapján kijelenthetjük, hogy az előzetes várakozásunk nem teljesül. A legkomolyabb elutasítást az „emberekbe vetett bizalomnak nagyon gyakran csalódás a vége” kijelentéssel szemben láthatjuk, de még ez is csak a standard szerint magas bizalmúaknak a közel felét jelenti (41,7% illetve 44,3%). Ezt követi az „érdeemes mögöttes jelentéseket tulajdonítani az emberek szavainak” állítás alig egyharmados egyet nem értéssel (32,4% illetve 33,0%). Az elutasítás kategóriájában a többi változó esetében még ezeknél is alacsonyabb arányszámokat találunk. Meglátásunk szerint ezek érdemi problémára utalnak a standard bizalomváltozó tartalmával kapcsolatban, még akkor is, ha tulajdonképpen itt is teljesül az elvárásunk, és a teljes mintához képest valamivel növekszik az egyet nem értők aránya.

A standard és a bizalomindex két további itemének összefüggései

Elemzésünk végén a tanulmányblokk előző írásában már tárgyalt bizalomindex változóival foglalkozunk. A bizalomindexben a standard bizalomkérdés mellett, a tisztességességre és a segítőkészségre vonatkozó egy-egy item szerepel még a következő kérdések formájában:

- Gondolja, hogy a legtöbb ember megpróbálná kihasználni Önt, ha alkalma nyílna rá, vagy igyekeznének tisztességesek lenni?
- Ön szerint az emberek inkább csak magukkal törődnek, vagy általában segítőkészek?

Saját kérdőívünkben ezt a két kérdést, a standardhoz hasonlóan, kétszer tettük fel: először 0-tól 10-ig terjedő skálát alkalmazva, majd másodszor dichotóm válaszlehetőségekkel ellátva.

Ebben az elemzésben célunk továbbra is az, hogy a standard bizalomkérdés tartalmi érvényességét vizsgáljuk. Ennek érdekében, az előző tanulmányban bemutatottaktól eltérően, az indexet alkotó három változót a továbbiakban nem egy összetett indikátorként használjuk, hanem azt vizsgáljuk meg, hogy az indexet elemire bontva a standard és a két további item miképpen viszonyulnak egymáshoz. Az ismeretlen mások felé érzett bizalomnak magától értetődő része, hogy az egyén általában alapvetően tisztességesnek és segítőkésznek véli embertársait. Ezt elfogadva, azt állítjuk tehát: hiába mutat bármit is a standard bizalomkérdés, az nem tekinthető az összetartozáson alapuló tényleges bizalomnak, ha közben a válaszadó szerint az emberek általában nem tisztességesek, illetve nem segítőkészek.⁴ A következőkben ezt az elméleti elvárást teszteljük empirikusan, saját adataink segítségével. Mindezek előtt azonban, röviden bemutatjuk az indexet alkotó változók legfontosabb mintabéli leíró jellemzőit, amit a 7. táblázat közöl. A 11 fokú skálát a már megszokott három kategóriába sűrített formában használjuk: alacsony bizalmúak (0–4 között), bizonytalanok (5), magas bizalmúak (6–10).

7. táblázat. A bizalomindex itemjeinek leíró statisztikai eredményei (N=250)

		alacsony	bizonytalan	magas	Összesen
standard	0–10	37,2	16,8	46,0	100
	dichotóm	56,8	-	43,2	100
tisztességesség	0–10	34,9	24,1	41,0	100
	dichotóm	51,0	-	49,0	100
segítőkészség	0–10	39,8	20,9	39,4	100
	dichotóm	57,8	-	42,2	100

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján

⁴ Az ezzel kapcsolatos elméleti okfejtésünket a jelen tanulmányblokk első írásában bontjuk ki részletesen.

A standardot mérő változókat már a tanulmány elején bemutattuk; újdonságként itt azt állapíthatjuk meg, hogy a két másik item megoszlása alapvető hasonlóságot mutat. Ez még akkor is igaz, ha a tisztességesség és a segítőkészség esetében a 11 fokú skálás verzió valamivel kisebb arányban mutat a bizalomra reflektáló válaszokat a dichotómhoz képest (a standard bizalomkérdés esetén mint látjuk, a skálás mér valamivel több magas bizalmút a mintában). Akárhogyan is, mind a hat változó esetében megközelítőleg hasonló arányszámok mutatják a mások felé bizalmat érzők mintabeli hányadát.

Rátérve a korábban megfogalmazott problémafelvetésünkre, a továbbiakban már csak a standard szerint mások felé bizalmat érző válaszadókkal, illetve a másik két itemmel kapcsolatban is hasonló értelemben nyilatkozókkal foglalkozunk (vagyis azokkal, akik szerint mások tisztességesek és segítőkészek), azt vizsgálva, milyen összhang van e mintabeli csoportok válaszai között. Az eredményeket a 8. és a 9. táblázat tartalmazza.

8. táblázat. A standard alapján magas bizalmúak megoszlása a „tisztességesség” változó három kategóriájában (%)

	tisztességesség (0–10)			
	alacsony (0–4)	bizonytalan (5)	magas (6–10)	Összesen
magas standard (0–10)	14,8	23,5	61,7	100
tisztesség (dichotóm)				
	„a legtöbb ember megpróbálná kihasználni”		„igyekeznének tisztességesek lenni”	Összesen
„A legtöbb emberben meg lehet bízni.” (dichotóm)	24,1		75,9	100

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján

9. táblázat. A standard alapján magas bizalmúak megoszlása a „segítőkészség” változó három kategóriájában (%)

	segítőkészség (0–10)			
	alacsony (0–4)	bizonytalan (5)	magas (6–10)	Összesen
magas standard (0–10)	28,1	22,8	49,1	100
segítőkészség (dichotóm)				
	„az emberek csak magukkal törődnek”		„a legtöbb ember általában segítőkész”	Összesen
„A legtöbb emberben meg lehet bízni.” (dichotóm)	39,8		60,2	100

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján

A 8. és 9. táblázat adatai alapján, ismét a már a fenti elemzési szakaszokban látott, ellentmondásos kép rajzolódik ki. A tisztességesség esetében láthatjuk, hogy várakozásainknak megfelelően a standard alapján magas bizalmúak legnagyobb része úgy véli, hogy a „legtöbb ember igyekszik tisztességesnek lenni”. Viszonylag meggyőző a dichotóm verziónál látható 75,9%, ugyanakkor a 0–10-es változókat tekintve már csak 61,7% a konzisztens válaszok aránya. A 9. táblázat még világosabbá teszi a problémát, és arra hívja fel a figyelmet, hogy a standard tükrében bizalomra hajlóknak már csak alig a fele (49,1%-a) látja úgy, hogy „a legtöbb ember általában segítőkész”, s bár a dichotóm verziónál valamivel magasabb az ilyen értelemben válaszolók hányada, még így is csak 60,2% véli ugyanezt. Ezen eredmények is megerősítik állításunkat, hogy a standard bizalomkérdés alapján magas bizalmúnak tekinthető válaszadók jelentős hányada tulajdonképpen mégsem az.

Összegzés

Tanulmányunkban egy, a bizalomkutatásban eddig hiánypótlónak tekinthető feladat elvégzésére vállalkoztunk, nevezetesen arra, hogy az ismeretlen másokba vetett bizalom legismertebb és legerjedtebb kérdőíves mérési eszközét, a standard bizalomkérdést a tartalmi érvényesség szempontjából vegyük górcső alá. E célkitűzés érdekében az embertársak iránt érzett bizalom operacionalizálási kísérleteinek többféle megközelítési módját vettük számba. Mivel nincs olyan adatbázis, amely egyszerre tartalmazná e különféle mérési eszközöket, így saját felmérést készítettünk, s vizsgálatunkat ezen adatfelvétel alapján végeztük el. A standard bizalomkérdés skálás és dichotóm verzióját egyaránt elemeztük, mégpedig a bizalomrádiusszal, az ANES-kérdéssor bizalom- és bizalmatlanság-blokkjával, továbbá a bizalomindex típusú kérdőíves eszközökkel összehasonlítva azokat. Egyetlen alapvető aspektus megvizsgálása volt kutatásunk célja: egész konkrétan az, hogy azok a megkérdezettek, akik a standard kérdésre válaszolva úgy nyilatkoztak, általában megbíznak embertársaikban, azok a másik eszközökön mérve is ezt képviselték-e. Eredményeinket röviden összefoglalva azt mondhatjuk: a saját elmondásuk szerint mások felé bizalmat érzők jelentős hányada, (amennyiben a standard mellett egyéb eszközök szerint is vizsgáljuk őket) valójában nem tekinthető magas bizalmúnak. Mindebből okvetlenül következik az a konklúzió, hogy a standard bizalomkérdés túlságosan elnagyolt módon méri a bizalmat; a lehető legtágabb embercsoport iránti egyéni viszonyulás bizalomtartalmát igyekszik megragadni, de számos esetben ennél véltetően szűkebb bizalomkörre reflektál. Az e tanulmányblokk első írásában kifejtett elméleti érvelést követve, a standard bizalomkérdés nem képes világosan elhatárolni egymástól az azonosság alapú együvé tartozásból táplálkozó bizalmat, a másság iránti elismerésből merítő, összetartozás-jellegű bizalomtól. Egyszerűbben megfogalmazva, bár a standard változó általában az embertársak iránti bizalomra próbál rákérdezni, mégis sok esetben annál szűkebb embercsoportokhoz fűződő bizalmat mér csupán.

Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt az aspektust, hogy a standard bizalomkérdés egyváltozós eszköz, míg a többi mind komplexebb és összetettebb mérési megközelítést követ. Nyilván, a megkérdezettek sok kérdésre válaszolva mást mondanak, mintha csak egyetlen kérdésben tudakolnak tőlük valamit. Ennek ellenére, eredményeink

világosan jelzik azt a tendenciát, hogy a standard változó rendre túlméri a magas bizalmúak mintán belüli hányadát a többi mérési eszközhöz képest. Nemcsak az igaz tehát, hogy az egyváltozós és a többváltozós eszközök mást mérnek, ami egy bizonyos szintig talán kérdőívtechnikai okok miatt elfogadható, de közben az szintén kiviláglik, hogy a többváltozós eszközök mind alacsonyabb bizalmat mérnek, mint a standard változó. Mindezen megállapítások miatt, indokoltnak tűnik a standard bizalomváltozó helyett vagy mellett összetettebb mérési megközelítést alkalmazni az embertársakba vetett bizalom pontosabb, precízebb, adekvátabb, esetleg egyszerűen csak szigorúbb feltételekhez kötött beazonosítása végett. A következő tanulmányunkban erre teszünk kísérletet.

Bodor Ákos munkája az NKFIH által támogatott „Mennyire általános az általánosított bizalom” című kutatás része (az FK143163 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK22 pályázati program finanszírozásában valósult meg). Hegedüs Márk munkája a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. Grünhut Zoltán munkája az NKFIH által támogatott „Magyar fiatalok percepciói Európáról és európaiságról” című kutatás része (az FK134893 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK20 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

Hivatkozott irodalom

- André, Stéfanie (2013): Does Trust Mean the Same for Migrants and Natives? Testing Measurement Models of Political Trust with Multi-group Confirmatory Factor Analysis. *Social Indicators Research* 115(3): 963–982. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-013-0246-6>
- ANES (2022): *American National Election Studies*. Interneten: <https://electionstudies.org/> (letöltve: 2022. december 15.).
- Bauer, Paul C. és Markus Freitag (2018): Measuring Trust. In *Social and Political Trust*. Eric M. Uslaner (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 15–36.
- Brehm, John és Wendy Rahn (1997): Individual-level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital. *American Journal of Political Science* 41(3): 999–1023. DOI: <https://doi.org/10.2307/2111684>
- Davidov, Eldad (2009): Measurement Equivalence of Nationalism and Constructive Patriotism in the ISSP: 34 Countries in a Comparative Perspective. *Political Analysis* 17(1): 64–82. DOI: <https://doi.org/10.1093/pan/mpn014>
- Delhey, Jan, Kenneth Newton és Christian Welzel (2011): How General is Trust in ‘Most People’? Solving the Radius of Trust Problem. *American Sociological Review* 76(5): 786–807. DOI: <https://doi.org/10.1177/0003122411420817>
- Fehr, Ernst, Urs Fischbacher, Bernhard von Rosenblatt, Jürgen Schupp és Gert G. Wagner (2002): A Nation-Wide Laboratory. Examining Trust and Trustworthiness by Integrating Behavioral Experiments into Representative Surveys. *Journal of Applied Social Science Studies* 122(4): 519–542.
- Freitag, Markus és Paul C. Bauer (2013): Testing for Measurement Equivalence in Surveys. Dimensions of Social Trust across Cultural Contexts. *Public Opinion Quarterly* 77(1): 24–44. DOI: <https://doi.org/10.1093/poq/nfs064>
- Glaeser, Edward, David Laibson, Jose Scheinkman és Christine Soutter (2000): Measuring Trust. *Quarterly Journal of Economics* 115(3): 811–846. DOI: <https://doi.org/10.1162/003355300554926>
- Hertzberg, Lars (1988): On the Attitude of Trust. *Inquiry* 31(3): 307–322. DOI: <https://doi.org/10.1080/00201748808602157>
- Lo Iacono, Sergio és Martina Testori (2021): Who are We Trusting? A Category-Based Formalisation of Trust. In *Trust Matters: Cross-disciplinary Essays*. Raquel Barradas de Freitas és Sergio Lo Iacono (szerk.). London: Bloomsbury Academic, 35–53.
- Lundmark, Sebastian, Mikael Gilljam és Stefan Dahlberg (2015): Measuring Generalized Trust. An Examination of Question Wording and the Number of Scale Points. *Public Opinion Quarterly* 80(1): 26–43. DOI: <https://doi.org/10.1093/poq/nfv042>

- Miller, Allan S. és Tomoko Mitamura (2003): Are Surveys on Trust Trustworthy? *Social Psychology Quarterly* 66(1): 62–70. DOI: <https://doi.org/10.2307/3090141>
- Naef, Michael és Jürgen Schupp (2009): Measuring Trust. Experiments and Surveys in Contrast and Combination. IZA Discussion Paper (4087): 1–44. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.1367375>
- Poznyak, Dimitriy, Bart Meuleman, Koen Abts és George F. Bishop (2014): Trust in American Government. Longitudinal Measurement Equivalence in the ANES, 1964–2008. *Social Indicators Research* 118(2): 741–758. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-013-0441-5>
- Reeskens, Tim és Marc Hooghe (2008): Cross-cultural Measurement Equivalence of Generalized Trust. Evidence from the European Social Survey. *Social Indicators Research* 85(3): 515–532. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-007-9100-z>
- Robbins, G. Blaine (2022): Measuring Generalized Trust: Two New Approaches. *Sociological Methods & Research* 51(1): 1–52. DOI: <https://doi.org/10.1177/0049124119852371>
- Sturgis, Patrick és Patten Smith (2010): Assessing the Validity of Generalized Trust Questions. What Kind of Trust are We Measuring? *International Journal of Public Opinion Research* 22(1): 74–92. DOI: <https://doi.org/10.1093/ijpor/edq003>
- Torpe, Lars és Henrik Lolle (2010): Identifying Social Trust in Cross-country Analysis: Do We Really Measure the Same? *Social Indicators Research* 103(3): 481–500. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-010-9713-5>
- Uslaner, Eric M. (2002): *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Uslaner, Eric M. (2009): Is Eleven Really a Lucky Number? Kézirat. Interneten: https://www.researchgate.net/publication/237313013_Is_Eleven_Really_a_Lucky_Number_Measuring_Trust_and_the_Problem_of_Clumping (letöltve: 2022. december 1.).
- Uslaner, Eric M. (2012): Measuring Generalized Trust: In Defense of the ‘Standard’ Question. In *Handbook of Research Methods on Trust*. Ferguson Lyon, Guido Möllering és Mark Saunders (szerk.). Cheltenham: Edward Elgar, 72–83. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781781009246.00017>
- Van der Veld, William és Willem E. Saris (2011): Causes of Generalized Social Trust. An Innovative Cross-National Evaluation. In *Cross-Cultural Analysis. Methods and Applications*. Eldad Davidov, Peter Schmidt, Jaak Billiet és Bart Meuleman (szerk.). New York, London: Routledge, 207–247.
- Van Hoorn, André (2014): Trust Radius versus Trust Level. *American Sociological Review* 79(6): 1256–1259. DOI: <https://doi.org/10.1177/0003122414555398>
- Welzel, Christian (2010): How Selfish Are Self-Expression Values? A Civicness Test. *Journal of Cross Cultural Psychology* 41: 1–23. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022022109354378>
- Wuthnow, Robert (1998): Morality, Spirituality, and Democracy. *Society* 35: 37–43. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF02686134>
- Zmerli, Sonja és Kenneth Newton (2008): Social Trust and Attitudes Toward Democracy. *Public Opinion Quarterly* 72(4): 706–724. DOI: <https://doi.org/10.1093/poq/nfn054>

Bodor Ákos

tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Budapest)

Hegedüs Márk

tudományos segédmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Budapest); doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem Demográfia és Szociológia Doktori Iskola (Pécs)

Grünhut Zoltán

tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Budapest)

Bodor Ákos, Grünhut Zoltán és Erát Dávid

A bizalom és a bizalomfunkciók összefüggése

Új megközelítés az embertársakba vetett bizalom méréséhez

Absztrakt: A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy új kérdőíves megközelítést ajánljon az embertársakba vetett bizalom jelenségének mérése kapcsán. A szakirodalomban számos kritika merül fel az ismeretlenek irányában érzett bizalom empirikus megragadása tekintetében. Ezekre az észrevételekre reflektáló, finomhangolási törekvések többsége pusztán kérdezéstechnikai, operacionalizálási, valamint statisztikai-módszertani válaszokra szorítkozik. Jelen tanulmány elméleti alapokból indul ki, amikor alternatív mérési megközelítést kínál. Teoretikus háttérként Piotr Sztompkának (1999) a bizalom kultúrájával kapcsolatban kifejtett érvrendszeréhez nyúl vissza. A felvázolt gondolatmenet a bizalom és a bizalomfunkciók összevont vizsgálatára koncentrálna, vagyis a bizalomérzést, illetve annak különféle, mikro- és makroszinten értelmezhető megnyilvánulási formáit együttesen kívánja elemezni. Az írás első része Sztompka koncepciójára támaszkodva elméletileg tárgyalja, miért előremutató bizonyos bizalomfunkciók számbavétele az embertársakba vetett bizalom megértése szempontjából. A továbbiakban pedig a tanulmány egy empirikus, meglévő ESS adatbázisokra épülő, összehasonlító statisztikai elemzést mutat be arról, hogyan lehetséges a bizalom ilyesféle komplexebb mérését megvalósítani.

Kulcsszavak: bizalom, bizalomfunkciók, Sztompka, bizalom kultúrája, ESS

Bevezetés

Jelen írás célja, hogy új megközelítést ajánljon az embertársakba vetett bizalom (más elnevezések szerint: az általánosított, *társadalmi* vagy *morális bizalom*) méréséhez.¹ Az érvelés teoretikus előzményként Piotr Sztompka (1999) bizalomelméleti monográfiájához nyúl vissza, amely előremutató problémafelvetéssel igyekezett megragadhatóvá tenni az ismeretlen, arctalan, névtelen mások iránti bizalom jelenségét. Sztompka abból indult ki, hogy a bizalom mint koncepció intenzionális, azaz önmeghatározó komponenseit összefüggésbe hozta különféle extenzionális, vagyis más egyéni személyiségvonásokat és társadalmi jelenségeket definiáló elemekkel. Ez utóbbiakat bizalomfunkciókként azonosította. Tehát nem csupán azt állította, hogy a bizalom – mint egyfajta generatív forrás, ok-okozati relációban – kedvezően hat bizonyos személyiségvonásokra és társadalmi jelenségekre, hanem levezetni is igyekezett azt; maga a bizalom inherensen része ez utóbbiaknak. Sztompka azt a nézetet képviselte, hogy a társadalmivá váló bizalomnak, azaz a *bizalom kultúrájának* sokrétű strukturális, valamint szerteágazó egyéni/kollektív összetevői vannak.² Ezek együttesen teremtik meg a bizalmat mint individuális érzést és társadalmi kedélyállapotot (közhangulatot), amely viszont a mindennapi élet során leginkább a bizalom mikro- és makrofunkcióiban testesül meg. Utóbbiak ugyanakkor nem pusztán hatások, mivel egyúttal kulturális kontextust, egyfajta emocionális-morális talapzatot is biztosítanak az imént említett strukturális és egyéni/kollektív összetevőkhöz, illetve azok alakításához, formálásához. (Innen származtatható a bizalomfunkció elnevezés: ezek ugyanis nemcsak hatások, hanem egyúttal *visszahatások* is magára a bizalomra.) Így a bizalom valamennyi eleme tulajdonképpen egyetlen, megbonthatatlan ok-okozati körforgásba záródik.

Sztompka szintetizáló elmélete a bizalomkutatás valamennyi aspektusára igyekezett reflektálni. Talán ezért nem válhatott igazán meghatározóvá az egymással rivalizáló irányzatok légkörében. Bár teoretikus támpontként ma is gyakran hivatkozott (lásd például Bauer 2021; Tamilina 2018), a témakörben módszertani vizsgálatokat nem indukált, pedig problémafelvetése (az ismeretlen mások irányában érzett bizalom fogalmának definiálása és megragadása szempontjából) úttörő volt. Rámutatott ugyanis, hogy a bizalom mint társadalmi kedélyállapot valójában azokban a makroszintű jelenségekben ölt testet, amelyek egyúttal – reprodukzív módon – éppen a bizalom megalapozását szolgálják. Ezzel Sztompka arra is rávilágított, hogy – a makroszintről visszalépve – az egyének esetében ugyanez a körkörös érvényesül: a bizalom mint diszpozíciós természetű, egyéni érzésvilág és gondolkodásmód alapvetően határozza meg az egyén személyiségét, annak normaválasztásait, percepcióit, magatartásformáit, attitűdjeit és cselekedeteit; ezek pedig visszahatnak a szubjektum bizalom-diszpozíciójára, „újratemtik” tehát annak ön-definiáló, konstitutív bizalomérzését (vagy éppen annak hiányát). Másként fogalmazva: Sztompka nagyon helyesen felismerte, hogy az egyének (illetőleg az egyénekből álló társadalmak) a bizalmukra alapozott megismeréseik és praxisaik által erősítik meg önnön bizalomérzésüket; ezért állítható, hogy a bizalom és a bizalomfunkciók elválaszthatatlanként egymástól.

1 Az embertársakba vetett bizalom általános elméletét e tanulmányblokk első írása igyekezett körvonalazni.

2 Bizalomhiányos helyzetben mindez nyilvánvalóan a *bizalmatlanság kultúrájába* torkollik.

A jelentőségteljes elméleti állásfoglalás mellett, e megközelítés újszerű módszertani-mérési lehetőségeket egyaránt megnyitott. Hiszen a bizalom sokoldalúbb megragadása érdekében túllépett a fogalom intenzionális komponenseinek azonosításán, s a fókuszát áthelyezte az intenzionális és extenzionális elemek összefüggésére, vagyis a bizalom és bizalomfunkciók összevont vizsgálatára. Jelen tanulmány tárgyát tekintve ez azért különösen előremutató, mert képes reflektálni arra az eshetőségre, amikor a bizalom alapja (a bármi-féle megkülönböztetéstől mentes összetartozás helyett) valamilyen distinktív azonosságra támaszkodó együvé tartozás. Az együvé tartozás – mint az már a blokk legelső tanulmányában szóba került – a mások másságával szemben fogalmazódik meg, s így korlátozza, akadályozza az embertársak lehető legszélesebb csoportja felé irányuló bizalmat. Minél erősebb tehát az egyénben az együvé tartozás azonosságigénye, az illető általában annál bizalmatlanabb embertársaival szemben. Teljesen természetes persze, ha az egyén mélyebb bizalmat érez családtagjai, hozzátartozói, rokonai, barátai, közvetlen kollégái felé, mint jellemzően mások irányába. A partikuláris bizalom e formája egyáltalán nem káros – társadalmi szinten sem. A problémák ott kezdődnek, ha az egyén elsődleges kapcsolatainak és szoros kötésein (vagyis az legszűkebb személyes ismeretségek rádiuszán) túl, a másokkal, idegenekkel-ismeretlenekkel érintkezve is nagyon határozott azonosságigényeket támaszt a bizalma megalapozásához. Ez különböző formájú együvé tartozásokhoz vezet, amelyek ellehetlenítik a mássággal való összetartozást.

Sztompka problémafelvetése azért úttörő jelentőségű tehát, mert a bizalom és a bizalomfunkciók összevont vizsgálata érzékenyen képes rámutatni, hogy a bizalomérzés együvé tartozáson vagy összetartozáson alapszik. Tanulmányunkban először a sztompkai elmélet főbb kontúráit mutatjuk be, érzékeltetve, miért alkalmas e teoretikus megközelítés az ismeretlen másokhoz való viszonyulás bizalomtartalmának megragadására. Az írás második részében pedig olyan extenzionális dimenziókat (azaz bizalomfunkciókat) azonosítunk, amelyek adekvátak az embertársakba vetett bizalom pontosabb méréséhez, illetve e perspektívából nézve, összehasonlító elemzés keretében vizsgáljuk az európai társadalmak bizalomszintjét.

Bizalom és bizalomfunkciók – problémafelvetés

A bizalomkutatásnak – nagyon leegyszerűsítve – két fő irányzatát mindenképpen elkülöníthetjük. Az egyik magát a bizalmat akarja – elméleti szinten – minél alaposabban megérteni és leírni, illetve ennek megfelelően az empirikus megragadhatóság pontosítását, a mérés tökéletesítését szorgalmazza. A másik irányzat elfogadja a bizalom koncepcionális tartalmait, valamint a bevett mérési eszközöket, s sokkal inkább arra fókuszál, hogy a bizalom milyen egyéni és társadalmi szintű jelenségekre van hatással. Ez utóbbi tématerületen az összefüggés-keresés tárgyai meglehetősen tágra szabottak. Így például többen vizsgálták már a bizalom gazdasági teljesítőképességre (Algan és Cahuc 2010, 2013; Tabellini 2010), valamint a politikai intézmények demokratikus funkcionalitására (Bjørnskov 2007; Delhey és Newton 2005; Dinesen 2013; Freitag és Bühlmann 2009; Herreros 2004; Paxton 1999; Robbins 2022a, 2022b) gyakorolt hatását. Más munkák fókuszában a bizalom és a jóléti szektor működésének összefüggése áll. Általánosabban tekintve, ezek az írások

a bizalom és a társadalmi egyenlőség kapcsolatát tárgyalják (Bergh és Bjørnskov 2011, 2014; Daniele és Geys 2015; Rothstein és Uslaner 2005). Megint más kutatások a bizalom hatásait a politikai részvételi hajlandóság (Almond és Verba 1963; Inglehart és Norris 2003; Putnam 2000), valamint a civil társadalom szervezettsége és aktivizmusa (Brehm és Rahn 1997; Glanville et al. 2013; Paxton 2007) háttérben vizsgálják. Van példa azonban a bizalom és a multikulturális együttélés (Hooghe et al. 2009), illetve a bizalom és a tolerancia, el- és befogadás (Seligman 2011) kapcsolatának feltárására is.

Ezeknek az írásoknak két közös pontja mindenképpen detektálható. Egyrészt mind-egyik a bizalmat tekinti oknak, amely valamely más mikro- vagy makroszintű jelenségre (mint okozatra) hatással van. Másrészt valamennyi írás a bizalomnak abból a formájából indul ki, amely nem egy jól körülhatárolható csoportra szorítkozik, hanem – annál lényegesen átfogóbb módon – az ismeretlen mások felé fordul. A bizalomelméleti irodalomban tulajdonképpen mindmáig egyetlen kísérlet született, amely egységes érvrendszerbe próbálta foglalni e rendkívül szerteágazó összefüggések halmazát. A bevezetőben említett művében (*Trust: A Sociological Theory*, 1999) Piotr Sztompka teoretikusan azt igyekszik megragadni, hogy miként társadalmasodik a bizalom. Ehhez először részletesen (de nem operacionalizálva, annál azért absztraktabb formában) tárgyalja, milyen strukturális, továbbá egyéni/kollektív tényezők járulnak hozzá a bizalom kialakulásához. Másodszor kifejti, hogyan, milyen alakban testesül meg a bizalom különféle mikro- és makroszintű normaválasztások, megismerések, percepciók, ideák, attitűdök, magatartásformák, konvenciók, szokások, intenciók és praxisok vonatkozásában. Végül a lengyel szerző kitér rá, miként válnak ugyanezek a bizalomra alapozott egyéni személyiségvonások és társadalmi jelenségek – történeti kontextusban is meghatározó – emocionális-morális talapzatokká, kulturális közeget-léghőrt teremtő fundamentumokká egy társadalomban, újraerősítve a bizalmat, mégpedig a már említett strukturális keretek, illetve egyéni/kollektív tényezők révén. A bizalom következményei így tehát bizalomfunkciók is egyben: a bizalom még több bizalomhoz vezet. Sztompka érvelése – ahogy az már szóba került – nemcsak megbonthatatlan, körkörös, oksági logikát vázol fel, hanem arra is rámutat: a társadalmivá vált bizalom nem választható el a bizalomfunkcióktól, miként utóbbiak sem csupán hatások, hiszen bizalomébresztő visszahatással bírnak.

Bizalommodelljében a szerző öt csoportba sorolja a strukturális kereteket. Ezek: a (1) *normatív egység* (amely a jog, erkölcs, szokások terén érvényesül), a (2) *stabilitás* (intézményes rend, kiszámítható reformok), az (3) *átláthatóság* (intézményi szereplők működésének nyomon követhetősége, információk megismerhetősége, nyílt diskurzusok), az (4) *elszámoltathatóság* (intézményi szereplők felelősségre vonhatósága, változtathatósága), a (5) *megszokottság* (szélesen vett társadalmi közegben – építészet, divat, diskurzusrend, közlekedési stílus stb. – érvényesülő folytonosság) (Sztompka 1999: 122–125). Az egyéni/kollektív tényezők e strukturális renden belül különíthetők el, amelyek szintén hozzájárulnak a bizalom kialakulásához. Sztompka szerint e komponensek egyik része meglehetősen egzakt módon a társadalmi státusz, pozíció és szereppresztízs szempontjából releváns. Ezek olyan tényezők, mint az anyagi jólét, a biztos munkahely, a társadalmi szerepek pluralitása, a hatalom- és befolyásolási képesség, az iskolázottság, a kapcsolati háló vagy a családi közeg intimitása (Sztompka 1999: 126–132). Nagyon egyszerű érvelést követve: aki számára mindezek adottak, az könnyebben bízhat meg másokban,

mert a kockáztatás kevésbé nyomasztja (van ugyanis mire támaszkodnia, legyen az anyagi háttér, szaktudás és kompetencia, egyéni sokoldalúság, tekintély és kontroll mások felett, kiterjedt személyes ismerőségi kör stb.). A komponensek másik csoportja olyan pszichológiailag releváns egyéni személyiségvonásokat ölel fel, amelyek tulajdonképpen interiorizált társadalmi minták. Ezek legalább két okból kifolyólag lényegileg határozzák meg az egyén gondolkodásmódját és praxisválasztásait. Egyrészt, e személyiségvonások többnyire diszpozíciós természetűek, tehát csak lassan, nehézkesen változnak, de- és rekonstruálásuk kritikai és reflexív értelemben sokat követel az egyéntől. Másrészt, mint referenciák, e minták nehezen megkérdőjelezhetők, vagy figyelmen kívül hagyhatók, azaz a társadalmi jelentésadásban alapvető pilléreként működnek. Sztompka absztrakt ellentétpárokban adja meg e korlátok szabta személyiségvonásokat: optimizmus vs. peszsimizmus; jövőorientáció vs. hagyománykövetés; magas vs. alacsony aspirációs szint; aktivitáshajlam/ cselekvői készség vs. passzivitás/ alattvalói szemlélet; sikerorientáció vs. alkalmazkodás; újításkészség/ innováció vs. konformitás/ rutinkövetés (Sztompka 1999: 125–126). Természetesen a bizalmat minden esetben az ellentétpárok első elemei ösztönzik – egyéni személyiségjegyekként és társadalmi mintákként egyaránt.

Az imént röviden tárgyalt strukturális és egyéni/kollektív tényezők tehát – megfelelő kombinációban – együttesen teremtik meg a bizalmat, amely egyéni szinten érzés, társadalmi szinten pedig egyfajta kedélyállapot vagy közhangulat. Sztompka úgy véli, a bizalom megragadhatósága azonban nem feltétlenül eszerint az emocionális sík alapján lényeges, sokkal inkább aszerint, hogy milyen formában ölt alakot, miként érvényesül mikro- és makroperspektívából nézve. Sztompka a bizalom efféle megtestesüléseit nevezi bizalomfunkcióknak. Úgy érvel, hogy az egyén szintjén a bizalom felszabadítja a humán készségeket, kvalitásokat és kapacitásokat, vagyis ösztönzi a kreativitást, az innovativitást, a vállalkozási kedvet, illetve elősegíti a társas érintkezéseket, azok tartósságát és közvetlenségét, intimitásuk mélyülését, mindemellett pedig támogatja a kölcsönösséget, a részvételi kedvet, miközben fokozza a reflexivitást és a kritikai beállítódást. A bizalom társadalmi szinten szorgalmazza a közös gondolkodást és felelősségvállalást, a közéleti-politikai bevonást és aktív bevonódást, a hálózatok bővülését, az együttműködések különböző formáinak érvényesülését. Ezek mellett segíti a konstruktív vitát, az érdekképviseletet, a konszenzuskeresést, illetve serkenti a szolidaritást, a szociális érzékenységet, az empátiát, valamint az egyenlőtlenségek, igazságtalanságok és méltánytalanságok elleni fellépést. Képes továbbá előmozdítani az el- és befogadást, a pluralizmus minden formáját, a különbözőségek legitimitását, és ösztönzi a közösségért való áldozatvállalást és az önkéntességet.

E bizalomfunkciók tehát nemcsak kedvező következményei a bizalomnak, hanem – az adott társadalom emocionális-morális talapzataként, egyfajta kulturális közegeként, intézményesülő formában – forrásai is annak. Sztompka épp ezért állítja, hogy egy társadalom bizalomszintjét önmagában nehezen lehet felmérni vagy megállapítani; sokkal helyesebb a bizalom és a bizalomfunkciók összefüggését vizsgálni. Amit tehát a szakirodalomban sokan a bizalom „hatásaiként” kutatnak, az az említett szerző álláspontja szerint maga a bizalom, s a kutatók minél több potenciális hatást (azaz bizalomfunkciót) vonnak be a vizsgálatba, annál pontosabb képet kaphatnak a bizalom kultúrájáról az adott társadalomban.

Jelen tanulmány célja szempontjából nem lényeges, hogy a bizalom kultúráját módszerintelligens megragadhatóvá, dimenzióit tekintve operacionalizálttá tegyük. Számunkra az a fontos, hogy az embertársakba vetett bizalom mérését – a szakirodalomban bevett megközelítésekhez képest – új megközelítéssel egészítsük ki. Ehhez pedig – megítélésünk szerint – nem szükséges a Sztompka által említett valamennyi bizalomfunkciót vizsgálni; elég csupán azok közül néhányat bevonni a vizsgálatba, mégpedig azokat, amelyek egyértelműen rámutatnak arra, hogy a mért bizalom az azonosságigényen alapuló együvé tartozásból vagy a másik másságát tiszteletben tartó összetartozásból táplálkozik. A bizalomfunkcióknak azok a dimenziói relevánsak tehát, amelyek a lehető legszélesebb embercsoportra reflektálnak. Az írás következő részében ilyen típusú bizalomfunkciókat azonosítunk, illetve vizsgálunk.

A bizalom és a bizalomfunkciók empirikus összefüggése

Az előzőekben vázolt problémafelvetés vizsgálatához a European Social Survey (ESS) adatbázisát használjuk. Az ESS 2002-től kezdődően kétéves rendszerességgel széles áttekintést ad az európai társadalmak – köztük Magyarország – politikai és közéleti preferenciáiról, illetve a különféle társadalmi értékekről és attitűdökről. Vizsgálatunk szempontjából nagy jelentőségű, hogy az ESS már a kezdetektől tartalmazza az ismeretlen mások felé érzett bizalom mérésére használt úgynevezett standard bizalomváltozót.³ Ugyanakkor tanulmányunk problémafelvetéséből következően, az empirikus vizsgálat során mindenképpen szükséges a bizalom e hagyományosnak tekinthető mérését további változók bevonásával kiegészíteni, amelyeket bizalomfunkciókként értelmezhetünk. Az olyan nagymintás nemzetközi összehasonlító vizsgálatok, mint amilyen az ESS is, az egyéni attitűdöknek és értékeknek rendkívül széles, számunkra tartalmi szempontból releváns változókészletet tartalmaznak. Ezek az értékek és attitűdök között számos olyan típusú is megfigyelhető, amelyek jól illeszkednek a Sztompka által felvázolt elméleti keretbe, azaz a bizalom extenzionális elemeként értelmezhetők. Mégpedig abban a sajátos formában, hogy az ismeretlen mások másságához való viszonyulásra, s így az összetartozásra (esetleg annak hiányára) reflektálnak. Az elemzés során kifejezetten arra törekedtünk, hogy olyan bizalomfunkciókat válasszunk a sztompkai koncepcióból, amelyek – társadalmi, kulturális, politikai kontextustól függetlenül – a legvilágosabban jelenítik meg a mások másságához való viszonyulást. Két ilyen jellegű változó mellett döntöttünk, ezek – az ismeretlen másokba vetett bizalomhoz hasonlóan – már a legelső hullámtól az ESS állandó blokkjának részét képezik. Az egyik változó a *tolerancia* (elfogadás), a másik változó pedig a *szolidaritás* (befogadás). Egész pontosan, az előbbi a homoszexualitás elfogadására/elutasítására, míg a másik az Európán kívüli szegényebb országokból származó bevándorlók befogadására/elutasítására vonatkozik; az ESS-ben szereplő kérdések szövegeit tekintve a következőképpen megfogalmazva:⁴

„Kérem, mondja meg, hogy milyen mértékben ért vagy nem ért egyet a következő kijelentésekkel! Hagyni kell, hogy a meleg férfiak, és a lesbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és lesbikusként úgy, ahogy akarják.”

3 A standard bizalomváltozóról részletesen lásd e tanulmányblokk második írását.

4 Az ESS hivatalos, magyar nyelvű kérdőívei: ESS 2002–19.

(Válaszlehetőségek: 1: teljesen egyetérték; 2: egyetérték; 3: egyet is értek, meg nem is; 4: nem értek egyet; 5: egyáltalán nem értek egyet.)

„Az Európán kívüli szegényebb országokban élő emberek mekkora részének kellene megengedni, hogy [válaszadó saját országa] jöjjön élni?”

(Válaszlehetőségek: 1: sokuknak meg kellene engedni, hogy [válaszadó saját országa] jöjjenek élni; 2: jónéhányuknak meg kellene engedni; 3: keveseknek kellene megengedni; 4: senkinek nem kellene megengedni.)

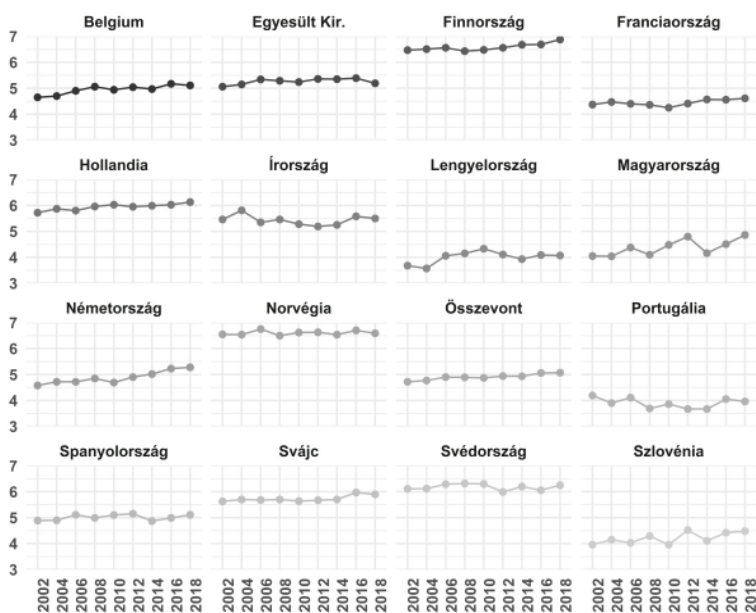
Az ismeretlen másokba vetett bizalom mérésére szolgáló standard bizalomkérdést az ESS 0-tól 10-ig terjedő 11 fokú skálát alkalmazva, az alábbiak szerint szerepelteti:

„Általánosságban Ön mit mondana, a legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban? Helyezze el véleményét egy skálán, ahol a 0 azt jelenti, hogy nem lehetünk elég óvatosak, a 10 pedig azt, hogy a legtöbb ember megbízható.”

A következő leíró elemzés során kizárólag azoknak az országoknak az adatait használtuk, amelyek 2002 és 2018 között az ESS mind a kilenc lekérdezési hullámában részt vettek. Ezek az országok a következők: Belgium, Finnország, Franciaország, Németország, Magyarország, Írország, Hollandia, Norvégia, Lengyelország, Portugália, Szlovénia, Spanyolország, Svédország, Svájc és az Egyesült Királyság.

Az 1. ábrán az ismeretlen másokba vetett bizalom változójának átlagértékei láthatók az egyes országok, illetve a kilenc ESS hullám alapján.

1. ábra. A bizalom átlagértékei a vizsgált országokban

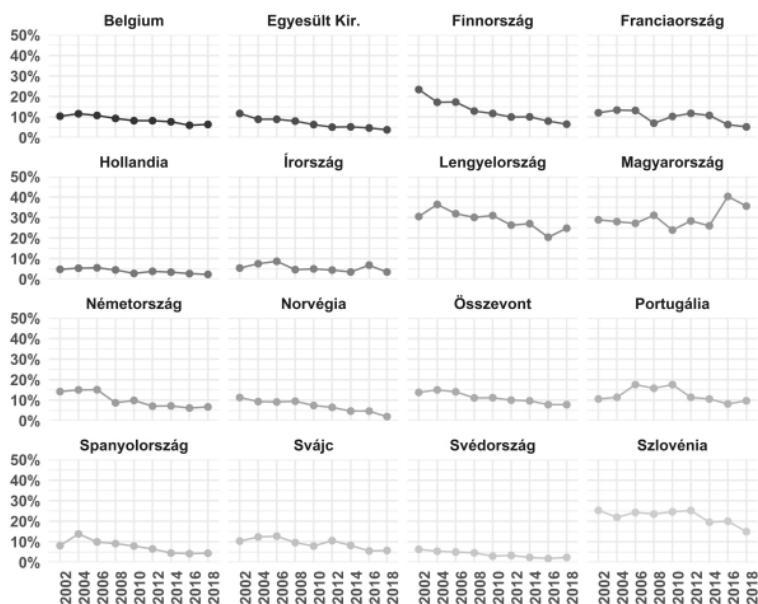
Forrás: saját szerkesztés az ESS 1–9. hullámai alapján

Megjegyzés: a számítások az egyes országok esetében *post-stratification* súlyok, míg az összes országot tartalmazó „összevont” változónál *analysis* súlyok használatával történtek.

A bizalom változóját makroszinten értelmezve, országonként aggregálva, az átlagértékek alapján az egyes társadalmak között jelentős különbségek tapasztalhatók. A kifejezetten magas bizalomszintű észak- és nyugat-európai országokban az adatsorok egyértelmű stabilitást mutatnak. Ezzel szemben az alacsonyabb bizalmú mediterrán és kelet-európai országokban az egyes lekérdezési időpontok eredményeiben komolyabb kilengések figyelhetők meg, illetve kis jóindulattal (egyes esetekben) trendszerű változások – mégpedig növekvő bizalom jelei – szintén kimutathatók (lásd: Szlovénia, Magyarország).

A meleg és a leszbikusok elfogadását, illetve elutasítását mérő változó alakulását a 2. ábra szemlélteti. Az ábra az egyes országokban és a különböző lekérdezési időpontokban az elutasító választ (4: *nem értek egyet* és 5: *egyáltalán nem értek egyet*) adók arányát mutatja.

2. ábra. Meleg és leszbikusok elutasítása a vizsgált országokban (%)

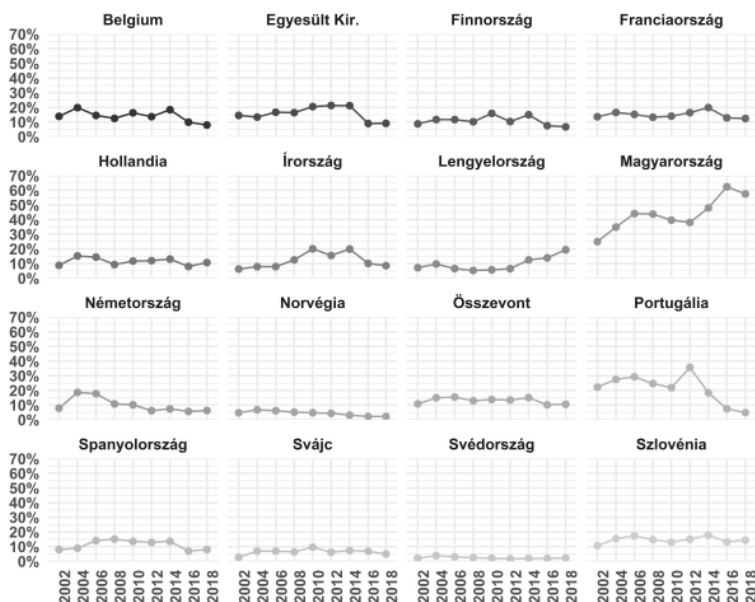
Forrás: saját szerkesztés az ESS 1–9. hullámai alapján

Megjegyzés: a számítások az egyes országok esetében *post-stratification* súlyok, míg az összes országot tartalmazó „összevont” változónál *analysis* súlyok használatával történtek.

A 2. ábrán az látható, hogy a vizsgált országok nagy részében az elutasítók aránya kifejezetten alacsony. Ez már a vizsgált periódus legelején is így volt, de ez a tendencia még inkább igaz a jelenhez időben közelebbi lekérdezésekre. A tizenöt vizsgált ország között lévő három kelet-európai társadalom azonban élesen elvállik a többitől, ugyanis ezeket egyértelmű elutasítás jellemzi a homoszexualitással kapcsolatban. Magyarországon a 2010-es évek második felétől az elutasítás kiugróan magas értékeket mutat.

A bizalomfunkcióként használt másik változónk az Európán kívüli szegényebb országokból érkező bevándorlók befogadásával kapcsolatos. Az egyes országokra jellemző teljes elutasítás (azaz a „*senkinek nem kellene megengedni*” válaszok aránya) a 3. ábrán látható.

3. ábra. Az Európán kívüli szegényebb országokból való bevándorlás teljes elutasítása a vizsgált országokban (%)

Forrás: saját szerkesztés az ESS 1–9. hullámai alapján

Megjegyzés: a számítások az egyes országok esetében *post-stratification* súlyok, míg az összes országot tartalmazó „összevont” változónál *analysis* súlyok használatával történtek.

Az imént tárgyalt bizalomfunkcióhoz hasonló jellegzetességeket figyelhetünk meg a 3. ábrán is. Az észak- és nyugat-európai társadalmakban az elutasítás aránya ezúttal szintén kifejezetten alacsony. A homoszexualitás megítélésétől eltérően, a bevándorlók befogadása esetében a poszt-szocialista országok közül kettő, Szlovénia és Lengyelország nem válik el élesen a többi társadalomtól. Egyedül Magyarország kapcsán láthatunk az európai trendektől jelentősen különböző, azoknál lényegesen nagyobb mértékű elutasítást, ami az előző bizalomfunkció esetében megfigyeltekhez hasonlóan, a 2010-es évektől még tovább fokozódott.

A standard bizalomkérdés, illetve a két bizalomfunkcióként értelmezett, el- és befogadással kapcsolatos változó – ESS-eredményei – alapján összegzésként megállapíthatjuk, hogy a vizsgált országok többségét meglehetősen alacsony arányú elutasítás jellemzi a homoszexuálisok és az Európán kívüli bevándorlók irányába; ez a toleráns és szolidáris társadalmi attitűd időben is stabilitást mutat. Az átlagos bizalomszint ugyancsak többnyire magas ezekben az országokban, amely szintén alig változott a 2002 és 2018 közötti periódusban. Ezek a makroszintű megfigyelések alapvetően összhangban vannak a sztopikai koncepcióval, miszerint a bizalom visszaerősítését szolgáló bizalomfunkciók magas bizalom mellett érvényesülnek. A leíró elemzés tükrében mindemellett láthattuk azt is, hogy egyes országok adatai (különösen igaz ez a magyar eredményekre) az európai fősodorhoz képest lényegesen eltérő képet mutatnak. Egyrészt a mért bizalom szintje

alacsonyabb, mint a kontinens nyugati és főként az északi részében, másrészt az elutasítás mértéke magasabb. Alapvetően ez is megerősíti az embertársakba vetett bizalommal, különösen annak az összetartozás-komponensével kapcsolatban fentebb megfogalmazott elméleti állításainkat. Ugyanakkor az időbeli változások a bizalom és a bizalomfunkciók összefüggésében nem illeszkednek a teoretikus okfejtéshez. A magyar példa kifejezetten ellentmondásos, mivel a vizsgált időszak második felében a mért bizalom lassú emelkedést mutat, ám a bizalomfunkciók ezzel ellentétes irányba mozdulnak.

Tanulmányunk elsődleges célkitűzése, hogy a sztoppkai elméleti alapokat felhasználva, újszerű módszertani úton ragadjuk meg az embertársakba vetett bizalmat, s így konkrétabb, pontosabb formában azonosíthatóvá tegyük a jelenséget. Némileg leegyszerűsítve, arra vagyunk kíváncsiak, hogy a bizalomfunkciók is az elméleti elvárások szerint alakulnak-e azoknak a válaszadóknak az esetében, akik a standard bizalomkérdés alapján az ismeretlen mások felé bizalmat éreznek, azaz úgy nyilatkoznak, képesek megbízni másokban. Vajon ők ténylegesen toleránsabbak és szolidárisabbak a bizalmatlan emberekkel összehasonlítva? E kérdést az imént felvázolt makroszintű, leíró megközelítés segítségével nem tudjuk megválaszolni, ezért a továbbiakban a bizalom és a bizalomfunkciók egyéni összefüggéseinek feltárására koncentrálunk.

Ennek keretében elsőként azt mutatjuk be, hogy a standard bizalomkérdés változójából képzett három csoportban mekkora a homoszexualitás, illetve a bevándorlás elutasítottsága (elutasítóknak tekintjük – mint ahogy fent láthattuk – azokat, akik az előbbi dimenzió esetében a „*nem értek egyet*” és „*egyáltalán nem értek egyet*” opciókat választották, míg a bevándorlás kapcsán azokat, akik a „*senkinek nem kellene megengedni*” választ adtak). E statisztikai lépés eredményeit az 1. táblázat mutatja be. Az alábbi elemzéseinkhez az ESS négy (6–9.) hullámának adataiból (2012–18) hoztunk létre összevont adatbázist. Ebbe csak azok az országok kerültek bele, amelyek már fentebb is szerepeltek, tehát ezúttal szintén 15 országra vonatkozó következtetéseket tudunk megfogalmazni. A minta végső, súlyozatlan elemszáma 110 947 fő lett, amelyet a mintavételi hibák kiküszöbölése érdekében az ESS ajánlásai alapján súlyoztunk.

A standard bizalomkérdés változóját ezúttal is a jelen tanulmányblokk második írásában alkalmazott módon használjuk, tehát a 11 fokú skálán a 6-os, illetve afölötti választókat a bizalom, míg a 4-es, illetve annál alacsonyabb értékeket pedig a bizalmatlanság kifejezésének tekintjük (a skála középső értékére, az 5-ösre adott válaszokat külön kezeljük).

1. táblázat. Az elutasítók aránya a standard bizalomkérdés alapján létrehozott csoportokban az egyes országok tekintetében (%)

Homoszexualitás elutasítása	0–4	5	6–10	Bevándorlás elutasítása	0–4	5	6–10
Svédország	4,3	3,9	1,6	Svédország	4,2	2,2	1,2
Hollandia	4,6	3,2	2,6	Norvégia	5,8	5,0	2,1
Spanyolország	6,7	5,2	3,3	Németország	11,0	6,1	2,9
Norvégia	7,5	6,6	3,5	Svájc	10,1	6,3	4,8
Egyesült Királyság	6,7	4,5	3,7	Spanyolország	16,4	9,3	6,5
Írország	5,1	4,2	4,6	Belgium	19,2	12,6	7,4
Belgium	9,4	7,5	5,0	Franciaország	21,5	13,7	7,8
Németország	8,8	6,6	5,4	Hollandia	18,1	15,0	8,2
Franciaország	10,5	7,8	6,1	Finnország	17,7	14,2	8,3
Svájc	10,4	7,6	6,2	Szlovénia	19,8	14,0	9,0
Finnország	13,1	12,4	7,6	Írország	21,4	12,3	9,4
Portugália	10,3	8,7	11,2	Egyesült Királyság	22,2	16,5	10,7
Szlovénia	23,7	18,3	15,1	Portugália	25,6	14,0	11,4
Lengyelország	26,7	22,5	21,9	Lengyelország	14,4	9,9	11,5
Magyarország	38,3	32,1	25,3	Magyarország	59,2	51,7	40,4

Forrás: ESS 6–9. hullám, saját szerkesztés

A korábban kifejtetteknek megfelelően, az embertársakba vetett bizalom koncepciójából levezetett elvárásunk szerint, a bizalom és a homoszexualitás/bevándorlás megítélése között szoros összefüggést kell találnunk. Ezt a várakozásunkat az 1. táblázat adatai alapvetően megerősítik, hiszen látható, hogy az országok döntő többségében az ismeretlen mások felé bizalmat érzők között sokkal kisebb az elutasítók aránya, mint a bizalmatlanok körében. Egyúttal azonban ugyanezen adatok komoly problémára hívják fel a figyelmet. Hiába kevesebb ugyanis az elutasító a standard bizalomkérdés szerint bizalmat érző emberek körében, mint a bizalmatlanok csoportjában, a táblázat legelső részén szereplő kelet-európai országokban ez az arány még így is kifejezetten magas. Különösen igaz ez Magyarországra, ahol az ismeretlen másokban megbízó válaszadók egynegyede elutasító a homoszexuálisokkal, miközben ugyanezen csoport több mint 40%-a kirekesztő a bevándorlókkal szemben. Miután az embertársakba vetett bizalom, az összetartozás miatt, ellentmondásban van az elutasítással, így nehezen magyarázható az, hogy néhány társadalomban – köztük Magyarországon – miként lehet ilyen mértékű az elutasítók aránya az ismeretlen mások felé elviekben bizalmat érzők között.

Tanulmányunk utolsó részében komplexebb módszerrel, regressziós eljárással teszteljük a bizalom és a bizalomfunkciók összefüggését. Az előzőekben használt, 15 országot felölelő, összevont adatbázissal dolgozunk. A modellekben a fő magyarázó változónk a standard kérdéssel megragadott bizalom; függő változóként pedig a homoszexualitáshoz,

illetve a bevándorláshoz kapcsolódó attitűdöket mérő kérdések szerepelnek. A függő változókat az elemzésünkhöz dichotomizáltuk, létrehozva egy elutasító és egy nem elutasító csoportot. A standard bizalomváltozót az eredeti, 11 fokú skálaformában használjuk.

Mivel az elfogadást/elutasítást a bizalmon kívül más egyéni tényezők is befolyásolhatják, így több kontrollváltozót is bevontunk a modellezési eljárásba. Ezek a következők:

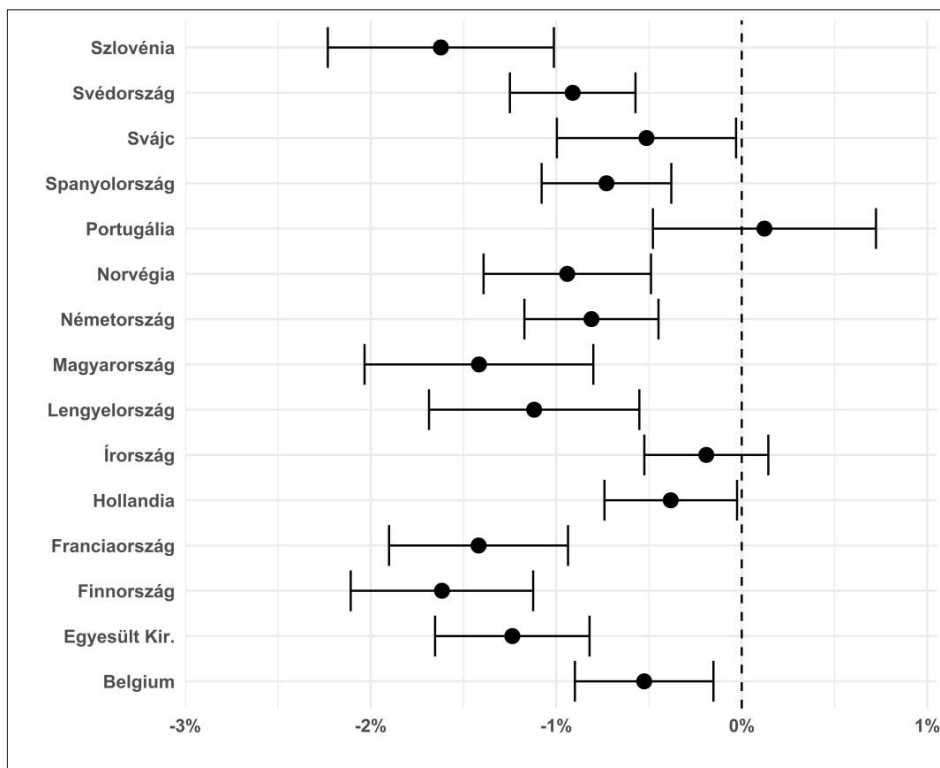
- az egyén életkora, életévben mért folytonos változóként;
- az egyén neme, megkülönböztetve a férfiakat és nőket;
- az egyén legmagasabb iskolai végzettsége, mely három csoportot tartalmaz: (1) általános iskolai vagy alacsonyabb, (2) középfokú, (3) felsőfokú;
- a háztartás jövedelmével való szubjektív elégedettség, ahol a válaszadók négy kategóriában jelezhették anyagi helyzetüket, a kényelmes megélhetéstől a nagyon nehéz helyzetig;
- az egyén politikai beállítódása 0-tól 10-ig terjedő skálán megragadva, ahol a 0 a teljesen baloldali, míg a 10 a teljesen jobboldali személyt jelöli;
- végezetül, mivel több évből származó mintát hoztunk létre, a lekérdezés évét is kontrolláltuk (2012, 2014, 2016, 2018).

A modellezési eljárás során országoként a korábban bemutatott változókkal logisztikus regressziós modelleket illesztettünk. Mivel a megfigyeléseink csoportokba ágyazottak (esetünkben 15 ország), így felmerülhet egy többszintű modellezést (*multilevel modeling*) alkalmazó eljárás használatának lehetősége. Ennek ellenére két okból döntöttünk⁵ az országoként illesztett modellek mellett: egyfelől a csoportok (országok) száma alacsony, míg az csoportonként megfigyelt személyek száma nagy, miközben a többszintű megközelítés alkalmazása több csoport és kevesebb csoportonként megfigyelt személy esetén megfelelőbb (lásd: Snijders és Bosker 1999). Ahogy korábbi elemzések rámutattak, alacsony csoportszám mellett a többszintű modellek becslései torzíthatnak, kifejezetten a csoportszintű változók esetében (vö. Bryan és Jenkins 2016; Ali et al. 2019). Másfelől, a kiválasztott 15 ország nem véletlen mintavétel eredménye (az összes európai országból), így a többszintű modellbe potenciálisan bevonható csoportszintű változók hatása nem általánosítható.

Mivel elemzésünk célja, hogy áttekintést nyújtson a standard bizalomváltozó országoként kifejtett hatásáról a két függő változó esetében, ezért a modellek interpretálása során az átlagos marginális hatásokra (AME) támaszkodunk. Ennek oka, hogy az AME használatával képesek vagyunk torzítás nélkül csoportközi, esetünkben országok közötti hatások összehasonlítására (vö. Mood 2010; Bartus et al. 2019). A modellek elemzésünk szempontjából legfontosabb eredményei a 4. és 5. ábrán láthatók.

⁵ A szerzők e ponton köszönetet szeretnének mondani Bartus Tamásnak az alkalmazott modellekkel kapcsolatos tanácsaiért.

4. ábra. A standard bizalomváltozó hatása a melegek és leszbikusok elutasításának valószínűségére a vizsgált országokban (AME)

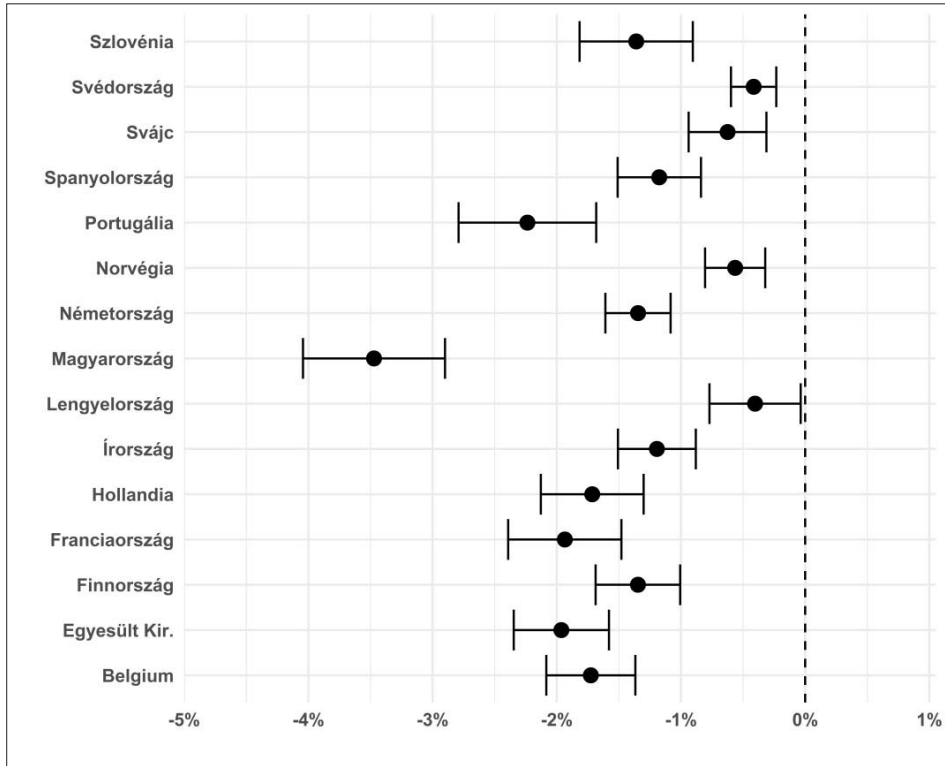

Forrás: saját szerkesztés az ESS 6–9. összevont hullámai alapján

Megjegyzés: az országspecifikus és az összevont elemzések súlyozása az ESS ajánlásai szerint történtek

A 4. ábra alapján kijelenthetjük, hogy – a kontrollváltozók hatását kiszűrve – az országok döntő részében a standard bizalomváltozó a melegek és leszbikusok elutasításával kapcsolatban szignifikáns hatást fejtett ki. Ez a hatás úgy számszerűsíthető, hogy a standard változónak egy skálaértékkel való emelkedése átlagosan 1% körüli mértékben csökkenti az elutasítás valószínűségét az egyes országokban. Portugáliára ez az általános tendencia nem érvényes, illetve a konfidencia intervallum terjedelme miatt biztonsággal mindezt Írország esetében sem jelenthetjük ki.

5. ábra. A standard bizalomváltozó hatása a bevándorlók elutasításának valószínűségére a vizsgált országokban (AME)

Forrás: saját szerkesztés az ESS 6–9. összevont hullámai alapján

Megjegyzés: az országspecifikus és az összevont elemzések súlyozása az ESS ajánlásai szerint történtek

Az 5. ábrán a standard bizalomkérdés és a bevándorlás elutasításának országokénti összefüggéseit láthatjuk. A kapott eredmények alapvetően hasonlítanak az előző ábrán láttakhoz. Annyi különbséget azonban mindenképp felfedezhetünk, hogy a függő változó hatásában az egyes országok között számottevőbb eltérés tapasztalható; legjelentősebb mértékben Magyarországon csökkenti a standard változón kifejezett bizalom egységnyi növekedése a bevándorlás elutasításának valószínűségét.

Összegzés

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy új megközelítést ajánljunk az embertársakba vetett bizalom jelenségének kérdőíves formájú empirikus megragadására. Mégpedig olyan mérési lehetőséget, amely használható a jól ismert és hozzáférhető nagymintás nemzetközi összehasonlító vizsgálatok adatbázisain, s a módszertani szempontokon túl, alaposan végiggondolt elméleti alapokra támaszkodik. E teoretikus hátteret Piotr Sztompkának (1999) a bizalom kultúrájáról szóló koncepciójában fedeztük fel. A lengyel

szerző monográfiájában amellelt érvelt, hogy az egyéni és társadalmi szintű bizalomérzést célszerű ugyanezen bizalom megjelenési formáival együtt vizsgálni, azaz olyan különböző mikro- és makrojelenések bevonásával (a normaválasztástól, az attitűdökön, percepciókon és magatartásformákon át, egészen a praxisalkalmazásokig), amelyekben megtestesül a bizalom érzése (vagy annak hiánya). Sztompka ez utóbbiakat bizalomfunkciókként írta le, hangsúlyozva, hogy ezek az egyéni és társadalmi jelenések nemcsak a bizalomra hagyatkoznak, de érvényesülésükkel (legyenek azok megismerési vagy gyakorlati szintűek) újra is teremtik a bizalmat – mind individuális, mind pedig kollektív léptékben. Miután a lengyel szerző könyvében – a teljesség igénye nélkül – igen sok bizalomfunkciót számba vesz, így saját témakeretünk tükrében kiválaszthattunk azok közül néhányat, amelyek az embertársakba vetett bizalom szempontjából relevánsak. Ezek olyan dimenziók, amelyek a mások másságával való összetartozásra reflektálnak, kulturális, társadalmi és politikai kontextustól függetlenül, explicit formában.

Tanulmányunk második részében összehasonlító statisztikai elemzés keretében az ESS adatbázisán mutattuk be, miként vizsgáltuk összevonva a bizalmat és a bizalomfunkciókat (utóbbiakat a tolerancia, azaz a melegek és a leszbikusok elfogadása, illetve a szolidaritás, vagyis a bevándorlók befogadása formájában azonosítva). Eredményeink rávilágítottak, hogy azok az emberek, akik úgy vélik, meg lehet bízni másokban, általában toleránsabbak és szolidárisabbak (s ez társadalmi szinten is igaz). A sztompkai elmélet tehát valóban működik, ugyanakkor, – s számunkra ez lényeges igazán – az ismeretlen mások felé saját elmondásuk szerint bizalmat érzők között jelentős arányban vannak olyanok, akik attitűdjeiket tekintve elutasítók. Ők tehát úgy hiszik, hogy bizalmat éreznek, de közben távolságtartók a mások másságával szemben, nincs meg bennük az összetartozás tudata és érzése. Bizalmuk éppen ezért bizonyosan nem felel meg az embertársakba vetett bizalom fogalomleírásának. Tanulmányunkban arra törekedtünk, hogy megtaláljuk az ismeretlen mások felé bizalmat érzők között azokat, akik az összetartozás fényébenben mondják, hogy bizalmat éreznek embertársaik felé.

Vizsgálódásunk érdekessége, hogy általában a kelet-európai társadalmak esetében (különösen Magyarország kapcsán) megállapított eredményeink szerint, kifejezetten jelentős azoknak a válaszadóknak az aránya, akik a bizalomérzésük dacára elutasítók (a jelen elemzéshez választott bizalomfunkciók szerint a homoszexuálisokkal és bevándorlókkal). Bár a regressziós modellek alapján azt láttuk, Magyarországon kifejezetten csökkenti az elutasítás valószínűségét a bizalomváltozón eggyel magasabb skálaérték választása (a bizalom hatása tehát erős), de a leírói elemzés mindeközben arra mutatott rá, hogy még így is rendkívül sokan elutasítók a mások másságával szemben azok közül, akik egyébként – megalapozatlanul – úgy hiszik, s úgy mondják, bizalommal vannak az ismeretlen embertársaik felé.

Grünhut Zoltán munkája az NKFIH által támogatott „Magyar fiatalok percepciói Európáról és európaiságról” című kutatás része (az FK134893 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK20 pályázati program finanszírozásában valósult meg). Bodor Ákos munkája az NKFIH által támogatott „Mennyire általános az általánosított bizalom” című kutatás része (az FK143163 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK22 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

Hivatkozott irodalom

- Algan, Yann és Pierre Cahuc (2010): Inherited Trust and Growth. *American Economic Review* 100(5): 2060–2092. DOI: <https://doi.org/10.1257/aer.100.5.2060>
- Algan, Yann és Pierre Cahuc (2013): Trust, Growth and Well-being: New Evidence and Policy Implications. *IZA Discussion Paper*, No. 7464.
- Ali, Amjad, Sabz Ali, Sajjad Ahmad Khan, Dost Muhammad Khan, Kamran Abbas, Alamgir Khalil, Sadaf Manzoor és Umair Khalil (2019): Sample Size Issues in Multilevel Logistic Regression Models. *Plos One* 14(11): e0225427. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0225427>
- Almond, Gabriel A. és Sidney Verba (1963): *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Bartus Tamás, Kisfalusi Dorottya és Koltai Júlia (2019): Logisztikus regressziós együtthatók összehasonlítása. *Statisztikai Szemle* 97(3): 221–240.
- Bauer, Paul C. (2021): Clearing the Jungle: Conceptualising Trust and Trustworthiness. In *Trust Matters: Cross-disciplinary Essays*. Raquel Barradas de Freitas és Sergio Lo Iacono (szerk.). London: Bloomsbury Academic, 17–34.
- Bergh, Andreas és Christian Bjørnskov (2011): Historical Trust Levels Predict the Current Size of the Welfare State. *Kyklos* 64(1): 1–19. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.2010.00492.x>
- Bergh, Andreas és Christian Bjørnskov (2014): Trust, Welfare States and Income Inequality: Sorting out the Causality. *European Journal of Political Economy* 35: 183–199. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2014.06.002>
- Bjørnskov, Christian (2007): Determinants of Generalized Trust: A Cross-country Comparison. *Public Choice* 130: 1–21. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11127-006-9069-1>
- Brehm, John és Wendy Rahn (1997): Individual-level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital. *American Journal of Political Science* 41(3): 999–1023. DOI: <https://doi.org/10.2307/2111684>
- Bryan, Mark L. és Stephen P. Jenkins (2015): Multilevel Modelling of Country Effects: A Cautionary Tale. *European Sociological Review* 32(1): 3–22. DOI: <https://doi.org/10.1093/esr/jcv059>
- Daniele, Gianmarco és Benny Geys (2015): Interpersonal Trust and Welfare State Support. *European Journal of Political Economy* 39: 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2015.03.005>
- Delhey, Jan és Kenneth Newton (2005): Predicting Cross-national Levels of Social Trust: Global Pattern or Nordic Exceptionalism? *European Sociological Review* 21(4): 311–327. DOI: <https://doi.org/10.1093/esr/jci022>
- Dinesen, Peter Thisted (2013): Where You Come from or Where You Live? Examining the Cultural and Institutional Explanation of Generalized Trust Using Migration as a Natural Experiment. *European Sociological Review* 29(1): 114–128. DOI: <https://doi.org/10.1093/esr/jcr044>
- ESS (2002–19): Kérdőívek és adatbázisok. *European Social Survey, Magyarország*. Interneten: <https://ess.tk.hu/kerdo> (letöltve: 2022. december 8.).
- Freitag, Markus és Marc Bühlmann (2009): Crafting Trust: The Role of Political Institutions in a Comparative Perspective. *Comparative Political Studies* 42(12): 1537–1566. DOI: <https://doi.org/10.1177/0010414009332151>
- Glanville, Jennifer L., Matthew A. Andersson és Pamela Paxton (2013): Do Social Connections Create Trust? An Examination Using New Longitudinal Data. *Social Forces* 92(2): 545–562. DOI: <https://doi.org/10.1093/sf/sot079>
- Herreros, Francisco (2004) *The Problems of Forming Social Capital. Why Trust?* New York: Palgrave.
- Hooghe, Marc, Tim Reeskens, Dietlind Stolle és Ann Trappers (2009): Ethnic Diversity and Generalized Trust in Europe. *Comparative Political Studies* 42(2): 198–223. DOI: <https://doi.org/10.1177/0010414008325286>
- Inglehart, Ronald és Pippa Norris (2003): *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mood, Carina (2010): Logistic Regression: Why We Cannot Do What We Think We Can Do, and What We Can Do About It. *European Sociological Review* 26(1): 67–82. DOI: <https://doi.org/10.1093/esr/jcp006>
- Paxton, Pamela (1999): Is Social Capital Declining in the United States? A Multiple Indicator Assessment. *American Journal of Sociology* 105(1): 88–127. DOI: <https://doi.org/10.1086/210268>
- Paxton, Pamela (2007): Association Memberships and Generalized Trust: A Multilevel Model across 31 Countries. *Social Forces* 86(1): 47–76. DOI: <https://doi.org/10.1353/sof.2007.0107>
- Putnam, Robert (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Free Press.
- Robbins, Blaine G. (2022a): Measuring Generalized Trust: Two New Approaches. *Sociological Methods & Research* 51(1): 305–356. DOI: <https://doi.org/10.1177/0049124119852371>
- Robbins, Blaine G. (2022b): *Valid and Reliable Measures of Generalized Trust: Evidence from a Nationally Representative Survey and Behavioral Experiment*. Working paper series of NYU. Abu Dhabi: New York University.

- Rothstein, Bo és Eric M. Uslaner (2005): All for All: Equality, Corruption, and Social Trust. *World Politics* 58(1): 41–72. DOI: <https://doi.org/10.1353/wp.2006.0022>
- Seligman, Adam B. (2011). Trust, Tolerance and the Challenge of Difference. *Comparative Sociology* 10(3): 337–357. DOI: <https://doi.org/10.1163/156913311X578181>
- Sztompka, Piotr (1999): *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tabellini, Guido (2010): Culture and Institutions: Economic Development in the Regions of Europe. *Journal of the European Economic Association* 8(4): 677–716. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1542-4774.2010.tb00537.x>
- Tamilina, Larisa (2018): *A Brief Overview of Approaches to Defining Social Trust*. MPRA Paper Archive, No. 96510.

Bodor Ákos

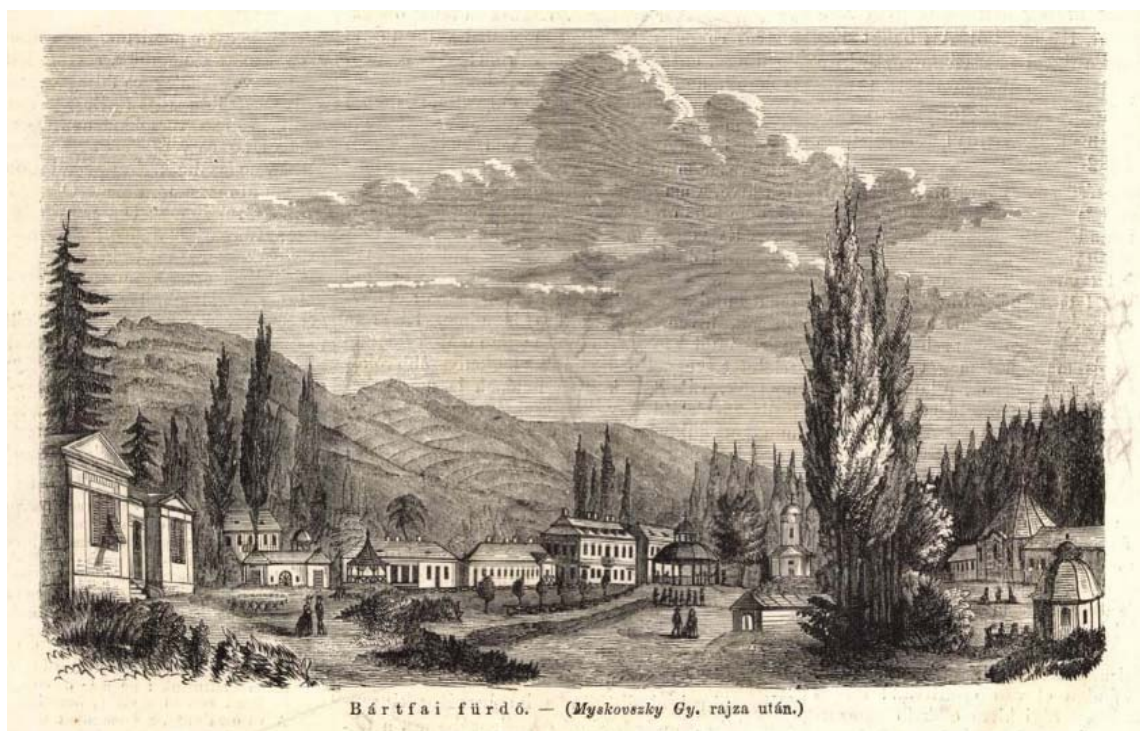
tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Budapest)

Grünhut Zoltán

tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Budapest)

Erát Dávid

egyetemi tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Társadalom- és Médiatudományi Intézet, Szociológia Tanszék (Pécs)

Fürdőcultúra, társadalomtörténet és irodalom

Bártfai fürdő (forrás: Vasárnapi Ujság 1863. jún. 14., 212.)

Radnai Dániel Szabolcs

A fürdőlevél poétikája és szociológiája a 18–19. századi magyar irodalomban

Absztrakt: Tanulmányomban egy jellegzetes monarchia kori szövegtípus, a *fürdői levél* műfajával foglalkozom a 19. századi magyar irodalom kontextusában. A birodalom határain belül kialakult jellegzetes fürdőélet társadalmi gyakorlattá válásával megjelenő szövegtípus a modernizálódó sajtó közegében élte virágkorát, de – az episztola műfajának leértékelődése mellett – épp emiatt, mediális megelőzöttsége okán nem válhatott nagy presztízsű irodalmi formává. Ugyanakkor beszédmódjának, nyelvhasználatának nyomai megjelennek a hosszú 19. század magyar prózairodalmában. A műfaj formai-tartalmi jellegzetességeinek és korai magyar klasszikusainak (Gvadányi József, gróf Dessewffy József) ismertetése mellett a 19. századi sajtóban megjelenő fürdőlevelek eszmetörténeti jelentőségére és mediális aspektusaira is kitérek, illetve Mikszáth Kálmán példáján a fürdőleveleket jellemző írásmód paródiáját is bemutatom.

Kulcsszavak: Osztrák–Magyar Monarchia, fürdői levél, sajtótörténet, utazási irodalom, 19. század

Én részemről kivált több esztendőekkel ezelőtt sok boldog századokat értem a bártfai, egykét nap bejárható bércen; most sem adok benne egy magános vagy barátságos sétálást akármennyi koczikázásért a Práterben. A gondolatok, érzemények, nem a rántott csirkék éltetik az embert. Szeressük annakokáért egymást, közöljük is ezután mindég egymással gondolatainkat, és noha külön-külön távol helyekre rendeltettünk a sors által, úgy éljünk, úgy vénüljünk, mint ugyanazon egy tájékra alkotott növények.

(Gróf Dessewffy József)

Bevezetés

A *fürdői levél* vagy *fürdőlevél* – azaz jellemzően periodikákban, sajtóközlésekben megjelenő, fürdőhelyeket bemutató, s az ott szerzett élményekről tudósító rövidpróza műforma – olyan jellegzetes műfaja a 18–19. századi irodalomnak, amelyet jól ismernek a korszak kutatói, ugyanakkor igen kevesen foglalkoznak vele. A műfaj periférikus helyzetének több oka is van. Egyfelől a fürdői levelek nem tartoznak azon műfajok közé, amelyeket – a 19. század során rögzült, modern műfajesztétika alapján – a szépirodalom/szép próza körébe sorolunk, hiszen egy olyan korábbi, tágabb irodalmiság, a *litterae* közegeben születtek meg s terjedtek el, amelyben a ma hagyományosan „irodalmiként” elgondolt szövegtípusok mellett számos tudásforma, diskurzus (politikai, történeti, orvosi, jogi stb.) egymás mellett volt jelen (Bene és Kecskeméti 2009: 207–210), s maga a műfaj is ezt a sokféleséget tükrözi. Másfelől az eleinte alkalmi jellegű magán- és nyilvános levelek igazi, autentikus közegévé az az egyre differenciálódó sajtónyilvánosság vált, amely a 19. században kiépülve már egy szélesebb, heterogénebb olvasóközönség, a művelt polgárság kulturális igényeit kívánta megteremteni és kielégíteni. Olyan műformáról beszélünk tehát, melynek leglényegesebb kontextusa az időszaki sajtó és a tárcairodalom (populáris és szeriális) nyilvánossága volt. Ebből következően maguk a szövegek – hasonlóan a napi- és hetilapokban megjelenő tárcaregényekhez és életképekhez, beszélyekhez – épp a mediális megelőzöttségük okán nem működhetnek (gadameri értelemben) „eminens textusként” (Hansági 2019: 125–127).¹ Ennek megfelelően a modern nézőpontú – az esztétikai érték megragadására irányuló, szövegimmanens, poétikai és retorikai dimenziókat vizsgáló – értelmezői gyakorlatok (azaz nem historikus olvasatok) mentén nehezen kezelhetők.² Ugyanakkor elsődleges közegükben való kontextualizálásuk nem csupán a régi Magyarország társadalom- és mentalitástörténetét³ egészítheti ki színes epizódokkal, szórakoztató részletekkel, hanem a 19. századi magyar prózahagyomány alakulástörténetét is árnyalhatja.

1 Hans-Georg Gadamer lényegében azon irodalmi műveket nevezi eminens szövegeknek, melyek – az irodalom cirkulációs rendszerébe, kanonizációs folyamataiba bekerülve – újra és újra alávethetők a hermeneutikai megértésnek, folyamatosan újabb jelentésrétegekkel gazdagodva az olvasás által. Lásd: Gadamer (1994).

2 Az sem véletlen, hogy egy, a fürdői levelekkel is foglalkozó (általam ismert egyetlen) magyarországi irodalomtudós – modernista fogalommal élve – „hibrid műfajként” utal a századforduló tárcairodalmára (Gules 2021).

3 Tanulmányomban a fürdőlevél műfaj megközelítése kacsán leginkább a mediális közeg és a poétikai sajátosságok összefüggéseire fókuszálok. Emellett azonban úgy vélem, a 19–20. századi fürdői levelek éppúgy lehetnek a mentalitástörténet – azaz a társadalmilag meghatározott, ugyanakkor dinamikusan változó viselkedésminták alakulásának – autentikus forrásai is, s mindez a történeti-szociológiai fókusz sem rekesztheti ki az irodalmi-retorikai eszköztár elemzését. Lásd Lengyel András (2020) e szellemiségű, átfogó igényű elemzését egy másik sajátos műfaj, a 20. század első felében elterjedt kabarédal (vagy kuplé) hazai története kapcsán.

Műfaj és társadalmi használat

Tartalmi és formai szempontból – az utazási irodalom tág, lazán szerveződő műfajhagyományában (Kovács 1988; Németh 2015: 23; Szász 2018: 174–176) elhelyezve a fürdői leveleket – a 18–19. század során elterjedő, tárcaformában megjelent fürdői levél előzményeit a reneszánsz irodalomban találhatjuk meg. Mint az *Világirodalmi lexikon* 16. kötetének „úti levél” szócikkében olvasható, már az olasz humanista Poggio Bracciolini (1380–1459) és a francia esszéíró, Michel de Montaigne (1533–1592) is írtak efféle leveleket, amelyeket különlegesen értékes erkölcstörténeti dokumentumokként tarthatunk számon (Balassa és Martinkó 1994: 241).⁴ Ugyanakkor a műfaj hazánkra (s tágabban: a Habsburg Birodalomra) lokalizált legfontosabb társadalmi kontextusait a 18. század során Európában elterjedt újfajta fürdőkultúra kiépülésében, intézményesülésében kell keresnünk.

Jóllehet a fürdőkultúra az emberiséggel egyidős társadalmi gyakorlat – az Osztrák–Magyar Monarchia területén található gyógyhatású forrásokat már a rómaiak is ismerték –, az a jellegzetes (eleinte rendies, majd egyre inkább a polgári közönség mentalitásához illeszkedő) fürdőélet, szokásrend, amely a modern fürdőlevelek társadalmi keretét adta, a 18. század újfajta, felvilágosult természettiszteletének és a természettudomány ekkori fejlődésének eredménye (Kósa 1999: 5–42). A 18. században alakul ki és a 19. században éli virágkorát Európában az ásványvízű források gyógyhatásaira és ezek kiaknázására, különböző alkalmazásaira (vízivás, savókúra, fürdőkúra, levegőkúra stb.) épülő, eleinte feudális keretek között, majd a modern turizmus révén intézményesen megszervezett, jellegzetes szokásrenddel bíró szezonális társadalmi gyakorlat, amely – balneológiai kiadványok, útikönyvek, szóróanyagok, szezonális üdülőhelyi sajtó és nem utolsósorban a fürdőlevelek révén – megkövetelte és meg is teremtette saját nyelvi-irodalmi reprezentációit. Az igen népszerű ausztriai és csehországi fürdőhelyek mellett (Graz, Gräfenberg, Gleichenberg, Ischl, Karlsbad, Marienbad stb.) a történelmi Magyarország is számos gyógyforrással – Bolemann István 1896-os összeírása alapján több mint 280-nal – bővelkedett (Kósa 1999: 42), így a 19. században már számos közkedvelt látogatott hazai gyógyhely létesült (a legnépszerűbbek: Herkulesfürdő, Parád, Szliács, Pöstyén, Bártfa, Balatonfüred). Ez utóbbiakhoz pedig a fürdőkultúra újszerű, modern formáiként rövidesen a tavi (Dél-Balaton, Palics, Vízakna), magaslati (Tátrafüred), nagyvárosi (Budapest) és tengerparti (Abbázia, Cirkvenica) üdülőhelyek is felzárkóztak (Kósa 1999: 43–60). A professzionális fürdőélet fokozatos kiépülése pedig természetesen jelentős társadalmi-kulturális változásokat hozott magával az érintett térségekben, mely folyamatok éppúgy leírhatók a (kulturális) *homogenizáció* és *differenciálódás*, mint a lokális/regionális közösségek, valamint az üdülőnépesség közti társas *konfliktusok* és *kooperáció* dinamikái mentén. Egy általam jobban ismert térség példájára utalva: az 1820-as évektől jelentős magyar gyógyturisztikai centrumként funkcionáló balatonfüredi fürdő – mint Katona Csaba kutatásaiból (2014, 2016, 2021) tudható – már önmagában a rendi és polgári normák ütközésének terepe volt a hosszú 19. század során. Ahogy a balatoni fürdőélet kiszélesedése, a nyaralóturizmus újabb és újabb tóparti településekre való áttérjedése szintén

4 „Ő [Bracciolini] az első fürdőlevélíró is: amit a 15. sz.-i német fürdőhelyek intim szokásairól ír, felülmúlják a mai strandélet legszélsőségeiből frivolitásait is” (Balassa és Martinkó 1994: 241). A humanista levélforma magyarországi műfajhagyományáról és alakulástörténetéről lásd: Hopp (1974).

számos lokális konfliktust, eltérő településfejlődési modellt és (vallási, etnikai és osztálykülönbségek mentén szerveződő) fürdőtípust hozott létre a század utolsó harmadában és a 20. század első évtizedeiben (Schleicher 2018).

Kósa László, a neves néprajztudós és művelődéstörténész a monarchia kori fürdőéletet bemutató idézett monográfiájában (Kósa 1999) a fürdőlevél műfajának meghatározására is kitér. Ráadásul nem csupán annak történeti forrásértéke, hanem *irodalmi* megformáltsága szempontjából is. Mint a fürdői szórakozást-művelődést tárgyaló fejezetben írja, a „[...] a fürdőülethez jellegzetesen hozzá tartozó prózai műfaj:”

[...] ritkán íródott azoknak, akik éppen az adott fürdőhelyen tartózkodtak, elsősorban a távoli városok, főleg Budapest újságolvasóit volt hivatva tudósítani. Tartalma nehezen meghatározható. Könnyed csevegés arról, mi történt a közelmúltban az illető fürdőhelyen, apró események leírása, beszámoló a vendégek érkezéséről, nagyobb figyelmet érdemlő személyekről, az emberi kapcsolatok alakulásáról, ki mit csinál, hogyan telik el egy nap, milyen a koszt, milyenek az árak, kedvező-e az időjárás vagy sem. [...] A levélformához igazodva keltezéssel ellátva, egyes szám első személyben fogalmazott a szerző. Ha kedve tartotta, a fürdőn látottakhoz, hallottakhoz kapcsolódva, általában is elmélkedhetett a világról, nyilatkozhatott az élet általa fontosnak vélt dolgairól (Kósa 1999: 241).⁵

Ugyanakkor a következőkben tett megjegyzése, miszerint a fürdői levél helyzete alapvetően „[...] a heti és napilapok megjelenésével” változott meg, s rövidesen „újságírói műfajjává vált” (Kósa 1999: 241), azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a műfaj egyrészt sokat változott a 19. század során, másrészt részévé vált a modernizálódó fürdőkultúra részben tudományos/ismeretterjesztő leírásában, illetve reklámozásában érdekelt diskurzusnak: a gyógyfürdőkről szóló turisztikai irodalom és a fürdőéletet népszerűsítő sajtó világának.

Nem vitatva a modern tömegsajtó és a tárcairodalom kialakulásának jelentőségét és a műformára tett komoly hatását (Gules 2021), érdemes megfontolni, hogy a fürdői levél – miképp az újkori utazási irodalom egésze (Kovács 1988: 96) – bizonyos értelemben *eredendően* is egy igen tág, a modern irodalomfogalomtól távoli, integratív irodalmiság, a *litterae* részeként jött létre. Így az a tény, hogy a fürdőlevelek felépítése, nyelvhasználata, nézőpontja egyként magában hordozza korai periodikákban megjelenő nép- és földisme leírások, tudományos igényű balneológia tájékoztatók, történelmi munkák, egy-egy tájegységet bemutató modern bedekkerok, aktualitásokról tudósító sajtószövegek és a kifejezetten irodalmias útirajzok beszédmódjait, épp a műfaj eredetével, társadalmi használatával függ össze. Emellett a fürdőlevél sajátos státuszának okait abban is kereshetjük, hogy az utazási irodalom alakulástörténetében épp a 18. század közepén-végén – az újszerű fürdőkultúra megjelenésének idejében – következett be fordulat: ekkor ágazott el a praktikus, gyakorlatias, útmutató jellegű utazási szövegek és az esztétikai ambíciókkal bíró „irodalmias” útleírások vonulata (Vaderna 2013: 175–181; Szász 2018: 178–195).⁶ A modern,

5 A fürdőhelyekhez kötődő régi és modern irodalmi szövegek számos érdekes típusát ismerteti („fürdőpoétika” cím alatt) Kovács Sándor Iván szórakoztató írása, megkülönböztetve többek között a katalógus- és prospektus-típusú fürdőleveleket (Kovács 1998).

6 Vaderna Gábor és Szász Géza voltaképpen ugyanazt a tendenciát azonosítja a 18. század közepi-végi utazási irodalomra nézvést – előbbi német, utóbbi pedig francia források alapján (Vaderna 2013: 175–181; Szász 2018).

19–20. századi útirajzok hagyományával szemben, melynek szövegvilága legtöbbször újszerű felismeréseket, addig ismeretlen léthelyzeteket, társadalmi gyakorlatokat rögzít, összességében a kulturális idegenséget és az utazás köztesség-tapasztalatát viszi színre, a 18. századi fürdőlevelek nem egyedi, megkülönböztetett jelentőségű utazásokról, hanem visszatérő, már megszokott (szezónális) üdülésekről tudósítanak, nyugodt szemlélődésre, eszmélkedésre adnak alkalmat, s éppen ebből adódóan nem idegenként, ismeretlenként, hanem sajátként mutatják föl az ábrázolt kulturális világokat (Vaderna 2013: 178).

Úgy vélem, a fürdői levél olyan műformája az utazási irodalomnak, mely a 18. században elterjedve magán viseli az utazási szövegek mindkét lényeges aspektusát: még a klaszikus útleírásokban is megjelenő hétköznapi megfigyelések, praktikus ismeretek, olykor tudományosan alátámasztott belátások leírását, de már a modern szubjektum, az egyéni látásmód, az érzékenység színrevitelét is. Annak azonban, hogy a fürdőlevél nem válhatott kiemelt presztízzsel bíró irodalmi műfajjá, éppúgy vannak formai, mint mediális okai. Túl azon, hogy a fürdőlevél sok esetben partikuláris tapasztalatokat közvetít, szórakoztató célokat is kielégít, kifejezetten szezonális, fontos tudni, hogy eleve egy marginálisabb (a 19. századra leértékelődött) műfaj, az irodalmi levél (episztola) képezi a formátumát. A modern tömegsajtó közegébe átkerül fürdőlevél alakulástörténete pedig azt mutatja, hogy a műforma – elsődleges kommunikációs funkciójából, ismeretközlő jellegéből adódóan – sokkal erőteljesebben ki van téve a mediális környezet változásának, mint például az útirajz-hagyomány. Míg a 20. század során a kommunikációs technológiák fejlődésével, az utazási lehetőségek bővülésével/demokratizálódásával és az újságolvasás visszaszorulásával a fürdőlevelek autenticitása és információértéke voltaképp teljességgel megszűnt, a középkori-kora újkori előzményekkel bíró modern útirajz-irodalom ma is igen népszerű, és jelentős könyvpiaci szegmenst képvisel is, illetve reflektáltabb irodalomtörténeti hagyományra támaszkodik.⁷

Miképp a következőkből kiderül, a magyar utazási irodalom hagyományképe is ezt a belátást támasztja alá, mindazonáltal érdemes fölvetni, hogyan és miképp válhatott – ahogy Kósa László említette – igen hamar népszerű „sajtóműfajjá” a fürdőlevél a 19. században, illetve a heti vagy napi tárcairodalom közegében megjelenő levelek milyen hatást gyakoroltak a század második felének magyar prózapoétikájára. A következőkben e kérdésekre igyekszem választ adni, elsőként röviden bemutatva a műfaj hazai alakulástörténetét, utána Mikszáth Kálmán példája kapcsán azt járom körül, hogy a fürdőlevelek miképp jelenthettek inspirációt a 19. század második felének elbeszélő prózája számára.

Magyar műfaj történet (18–19. század)

Az utazási irodalom rendkívüli formagazdagságát (Kovács 1988: 96) jelzi, hogy az első ismertebb, kifejezetten fürdői témájú magyar irodalmi mű Gvadányi József 1787-es versbe szedett *Pöstyéni fürödése* (Gvadányi 1787). A kötet két kezdőverse (*A' Tavasz, A' nyár*) még

7 Mint az utazási irodalom kutatói gyakran hangsúlyozzák, a középkori és újkori peregrinus-iratok, útleíró munkák, illetve a *grand tour* eszméjéből táplálkozó 17–18. századi útirajzok jelentősen inspirálták a legnagyobb presztízzsel rendelkező irodalmi műfajt, a modern regényt (Adams 1983; Németh 2015; Szirák 2016; Balajthy 2019).

nem is fürdőlevél, hanem – a 18–19. század fordulóján igen népszerű – jellegzetes természetdicsőítő, barokkos tájleíró költemény (Vörös 1991: 65–67). A továbbiakban viszont a lírai beszélő már rátér a fürdőzés jótékony hatásainak és a pöstyéni gyógyhely külsőségeinek, közönségének jellemzésére is, a verseskönyv legnagyobb részét pedig a fürdőn megesett mindennapos vagy épp szokatlan események mulattató elbeszélései töltik ki: egy beteges, félkarú pap felszarvazásának históriája, vagy épp egy gatyáját vesztett trencsényi paraszt meztelenkedése körüli perpatvar éppúgy megjelennek a költeményekben, mint a hadviselt szerző hiteles katonatörténetei. A műfaj kiemelkedő mintaművének azonban kétségkívül gróf Dessewffy József *Bártfai levelek* című 1818-ban megjelent munkáját tarthatjuk (Dessewffy 2004).

Dessewffy tizenkét levelet tartalmazó kötete egyszerre tűnik a fürdőlevelek atipikus és reprezentáns példájának. Atipikus, hiszen nem sajtóközlésekben, elkülönült levelek formájában, hanem kötetként jelent meg, s bár a mű minden kétséget kizáróan valós élményekre (az 1817-es nyár eseményeire és a szerző korábbi bártfai fürdőzéseire) támaszkodik, a keltezések fiktívek, s a levelek neves címzettjének, az akkor Hunyad vármegyei táblabíró és irodalomszervező Döbrentei Gábornak, az MTA későbbi titoknokának a feltüntetése sem hordoz különösebb praktikus kommunikatív funkciót, sokkal inkább szimbolikus jelentőségű választásról beszélhetünk (Kósa 2004: 137–146; Vaderna 2013: 167–175). Ugyanakkor reprezentatív jelentőségű, mivel Dessewffy művében mutatkozik meg a legplasztikusabban, a legmagasabb színvonalon a fürdőlevelek formahagyománya, poétikai csiszoltsága. Dessewffy, aki a levelek írásakor élénk levelezést folytatott Döbrentei Gáborral és az ez idő tájt épp *Erdélyi leveleinek* átdolgozásán munkálkodó Kazinczyval, nagyszerűen reprezentálja egy 19. század eleji (konzervatív) művelt főnemes irodalmi tájékozódását és stíluseszményét. Művében a nagyszámú klasszikus szerzőtől származó (Ovidius, Martialis, Catullus, Horatius, Vergilius stb.) és kortársinak mondható (Voltaire, Montesquieu, D’Alembert stb.) kulturális utalás, illetve terjedelmes idézet mellett számos (ma már nehezen olvasható) sajátos nyelvi leleményt, neologizmust találunk. Levelei, bár hosszadalmasak a mai szemnek, mégis kifejezetten szórakoztatóak és tanulságosak, illetve kitűnően reprezentálják egy kora 19. századi magyar fürdőhely társadalmi életét.

A *Bártfai levelek* élén álló „Foglatat” tömören közli a felsorakozó levelek tartalmát (Bártfa város történetének, föld- és néprajzának leírásától kezdve a vízivás rendes módján át egészen a szerző emlékezetes bártfai andalgásaiig), s mindez némiképp egy tudományos traktátushoz közelíti a művet, s nem is véletlenül. Hiszen a narrátor azonossága és kommunikációs gesztusai, önreflexiói, személyiségének színrevitele egyben tartják ugyan a koncepciót, felkínálva egyfajta regényszerű olvasást, Vaderna Gábor joggal figyelmeztet Dessewffy egyik Döbrenteihez írt levelére, melyben „valami psychologus darab medicinale”-ként határozza meg művét. „Test és lélek klasszikus összefüggését idézi meg ez a meghatározás, mely a korabeli érzékenységdiskurzusok alapvető problémája” (Vaderna 2013: 181). A levelek témája tehát a lelki és testi egyensúly, a mértékletes életvitel megtalálása, melyhez azért illeszkedik jól egy fürdőhely leírása, mert olyan sajátos színtérről van szó, ahol egyfelől újfajta antropológiai horizontok nyílhatnak meg a szemlélő előtt, ugyanakkor a huzamosabb ideig történő üdülés lehetőséget ad ezen ismeretek elmélyítésére, a tapasztalatok megérlelésére. Ahogy Dessewffy írja:

A nagyobb fürdőhelyek szintúgy az örömök, mint a nyomorúságok gyülekezetei. A szorgalmas szemlélkedő [...] sokat lát azokban, amit egybeüti hiába keresne. Sehol se üti ki magát úgy mind az *emberi lélek*, mind az *emberi test* gyengélkedése és gyarlósága, sehol se tetszik úgy ki a kettő között való függés. Úgy nézem én azokat mindenkor, mint valami mulatságos ispotályokat (Dessewffy 2004: 49, kiemelés tőlem – R. D. Sz.).

Test és lélek, mértéktartás és elragadtatottság, praktikus tanácsok és filozofikus eszmék, leíró igény és érzékenység sajátos dinamikáit előlegezi meg az első levél egyik megjegyzése: „Előre körülölelvén egész tárgyat, már most érzem, miképp fog akaratom ellenére is tollam hellyel-hellyel poétai kitételekre hajlani; tessék hát kitöréseimet a tárgy ihletésének tulajdonítani” (Dessewffy 2004: 13). S a kötet egészében ez a kettősség érvényesül: míg Bártfa leírása és a gyógyvíz összetételének taglalása az országstatistikák és -geográfiák vagy épp tudományos igényű balneológiai szakmunkák szikárságát, tárgyismeretét tükrözi, a fürdön szerzett élmények rendszerint kacajra, megütközésre indítják, elmélkedésre sarkallják a beszélőt (s azok elmesélése nyomán az olvasót is). Ez pedig egyúttal formai sokszínűséggel jár: a prózában írt levelekben éppúgy találkozhatunk dialógusos formával, mint hosszas versbetétekkel (Dessewffy 2004: 59–62, 63–80).⁸

Dessewffy, levelezése tanúsága szerint, őszintén nagy reményeket táplált műve sikerével kapcsolatban, de elképzeléseiben csalatkoznia kellett: a Sárospatakon kinyomott *Bártfai levelek* példányai nemigen keltek el, így a kiadás költségei után maradt bevétel, melyet nagyvonalúan kassai személyi titkárnak, Dulházy Mihálynak ajánlott fel (a titkár éves fizetésének megkurtításával), nem jelentett számottevő összeget (Kósa 2004: 146; Vaderna 2013: 167–175). S zavarba ejtő módon, hiába zajlott élénk levelezés a szerző, Kazinczy Ferenc és Döbrentei között a mű készülte közben a kéziratról és a *Bártfai levelek* esztétikai értékéről – a munkának érdemi nyilvános recepciója sem lett. E fájónak tűnő kudarcban minden bizonnyal közrejátszottak Dessewffy túlzó elvárásai, valamint a századeleji művészeti mecenatúra és irodalmi nyilvánosság kezdetleges, elégtelen volta, ugyanakkor a kötet sikertelensége összefüggésbe hozható a műfaj és a mediális forma meghatározó kapcsolatával is. Hiszen bármily csiszoltak és elmések is voltak gróf Dessewffy bártfai levelei, pusztán a szövegtípus autentikus kommunikációs funkciója és a hordozó médium, azaz a könyvformátum összeférhetlensége is sikertelenségre ítélte a művet.

Nem véletlen, hogy a fürdői levelek igazi, otthonos közege az 1840-es évektől kiépülő irodalmi és politikai sajtó lett, amely rendkívüli szövegehségével szabályosan megkövetelte a külföldi és magyarországi tájegységeket bemutató, azokról aktuális információkkal szolgáló rövidebb írásokat. A század közepétől a magyar irodalom számos kitűnő szerzője közölt hosszabb-rövidebb cikkeket a Habsburg Birodalom különböző fürdőhelyeiről – Tompa Mihálytól kezdve, Garay Jánoson át egészen Gárdonyi Gézáig és Mikszáth Kálmánig –, s e szövegek népszerűsége egyúttal a klasszikus *grand tour* típusú útleírások formahagyományának átalakulását-fellazulását, térvesztését is reprezentálták a lassacskán kiépülő modern turizmus felfedezésével kölcsönhatásban (T. Szabó 2008: 20–27;

⁸ Dessewffy a klasszikus idézetek mellett saját maga költ dicsőítő verszetet a bártfai forráshoz (Dessewffy 2004: 59–62), illetve az utolsó levél végén egy rövid, négystrófányi fordítást is közöl Torquato Tasso *A megszábadított Jeruzsálem* című művéből (Dessewffy 2004: 122–123).

Pusztai 2012). A különböző úti levelek éppúgy lehetőséget adtak a magyar vidék kultúrájának megismertetésére (ilyenek voltak a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain megjelent népszerű beszámolók vagy Erdélyi János alföldi levelei), mint irodalmi imázsépítésre (mint Petőfi úti jegyzetei vagy Vahot Imre és Lisznyai Kálmán ötvenes évekbeli fürdőlevelei), vagy épp aktuálpolitikai kérdések fölvetésére. Tudni érdemes például, hogy az egyik legszébb Balatonfüredről szóló reformkori fürdőlevelet Kossuth Lajos jegyzi, aki 1842 nyarán a *Pesti Hirlapban* – a Balaton-part megkapó, már-már költői igényű lefestése⁹ után – a tó kihasználatlanságát és a füredi gyógyfürdő feudális viszonyait kárhóztatta, ösztönözve egyúttal a balatoni gőzhajózás elindítását célzó közösségi mozgalmat (Kossuth 1842).

Jelentős fejlemény továbbá az 1850-es években kifejlődő és differenciálódó illusztrált sajtó megjelenése (Révész 2015), amely lehetőséget adott arra, hogy a fürdőlevelek már képekkel (kő- és fametszetekkel, majd a század utolsó harmadában fotográfiákkal) kiegészülve tudósíthassanak az adott fürdőhelyen zajló társadalmi élet fontosabb eseményeiről, aktualitásairól. A *Vasárnapi Ujság* Balatonfüredről tudósító névtelen szerzője például már fametszettel illusztrálva számolhatott be Kisfaludy Sándor első köztéri szobrának felavatásáról 1860. június 24-én ([Szerző nélkül] 1860). Kakas Márton (Jókai Mór irodalmi alteregója) pedig úgy fogalmazhatta meg humoros leírását a Züllich Rudolf által készített, meglehetősen sikerületlen Kisfaludy-szoborról („Hogy milyen időjárás volt ez ideig e helyen? azt majd mindjárt elképzelhetővé teszem. Kérem: akkora félszél fujt, hogy Kisfaludy Sándor szobra egészen előre hajlott bele...”), hogy az alkotást a lap olvasói már képről ismerhették ([Jókai] 1860).¹⁰ De itt, Kakas Márton leveleinél már el is érkeztünk a tanulmány utolsó egységének tárgyához, azaz a fürdőlevelek témáinak és beszédmódjának kreatív prózapoétikai kamatoztatásához. A magát oktalannak és együgyűnek álcázó Kakas Márton keresetlen megjegyzései, banális okfejtései – miképp első levelei a fennkölt színikritika szótárát forgatták ki – nem csupán a fürdői levelek témáit, hanem annak jellegzetes fordulatait, beszédmódját is felhasználják, tehát voltaképp egyfajta fürdőlevélparódiát olvashatunk. Függetlenül attól, hogy a fürdőlevél – napi fogyasztásra szabott közege, a sajtónyilvánosság okán – semmiképp sem vált és nem is válhatott presztízzsel rendelkező irodalmi műfajjá a 19. században, találunk példát a korszak prózairodalmából a mediális formában rejlő poétikai lehetőségek kiaknázására.

9 „Este van. Azon esték egyike, melyeknek szelíd nyugalmában a számoló ész elandalodik, minden gondolat a szívben terem, az emlékezet párákpei feltűnni szeretnek a tárgyaltan merengés előtt, s a jövőnek sejtelmivel gőzalakok kint egybeolvadnak. S mi mondhatlanul gyönyörű az illy gyönyörű este Füreden! Ablakom előtt suttogva terül el a Balaton, mintegy nagyszerű tükör, melyet önszemléletének alkotott a mindenható. Amott a távol láthatáron, a hol Somognak alacsony partját az esthomálynak leple fődözi, szelíd aranyfényben kél a teli hold, s keresztül az egész rezgő vízszínen egysugárcsomót lövell, leirhatlanul bájost, gyönyörűt. Szép ez a Balaton, szép mindenkoron; szép, midőn csendes s foltonkint színét változtatgatja; szép, midőn medre mélyéből az üvöltő szél sötét habokat paskolgat föl; szép, midőn a vihar közelgetését haragos zöld színt öltve jelenti (méltó tanulmány egy Daguerrenek); de legszebb, mondhatlanul szép, midőn a kelő nap az első sugárt, vagy a teli hold a bájós fénycsomót göndör vízszínen végiglövélli. Ki a mindenható mosolyát egy földi képben látni sóvárog, ezt nézze meg” (Kossuth 1842).

10 „Örömet lerajzoltam volna a scythia művészet e monumentumát, de nekem, mint Komárom vármegyei embernek, hátat fordít; szemközt csak a zalaiaknak szabad ránézni, kik úgy kívánták azt állíttatni, hogy könyökkel álljon a kikötő félé. Kár egyébiránt, hogy a szobor fejéhez képest kissé alacsony az alakja; efelől azonban azzal vigasztalnak, a kik jobban ismerősök vele, hogy majd ha arra a jobbik lábára feláll, a mit most a levegőbe emelve tart, (persze: fázik a talpa azon a hideg kövön), akkor mindjárt magasabb lesz vagy 12 hüvelykkel, a miben én kénytelen vagyok megnyugodni s várni magyar emberként a békés átalakulást” ([Jókai] 1860).

A levélforma megjelenése a századvég prózájában

Külön tárgytörténeti elemzést érdemelne annak taglalása, hogy miképp jelent meg a fürdő mint téma és helyszín a 19. század utolsó harmada és a századforduló magyar elbeszélő irodalmában.¹¹ Csupán néhány példát felvillantva, utalhatunk két közismert újságíró műveire: Porzolt Kálmán *Fürdői emlékek* (1887) című elbeszéléseire és Vértesi Arnold *Fürdőn* (1895) című regényére; az íróként kevésbé ismert füredi fürdőorvos, Engel Gyula *Művészet és szerelem* (1887) című kisregényére; illetve irodalomtörténetileg jelentősebb alkotóktól Gárdonyi Géza számos novellájára, vagy épp Csáth Géza titkos fürdőorvosi naplójára (Kósa 1999: 166–167; vö. Szajbély 2019: 241–420). Túl azon, hogy számos szépprózai alkotás témájává tette a fürdőre járást és a fürdőélet jellegzetes alakjait, motívumait, az alábbiakban azt szeretném bemutatni, hogy miképp válhat szövegszervező megoldássá a fürdőlevelekre jellemző beszédmód és perspektíva az elbeszélő szövegekben. Erre a legszemléletesebb példa Mikszáth Kálmán *Két választás Magyarországon* címen ismertté vált munkája, pontosabban az „első választás” történetét bemutató kisregény (*Nagyságos Katánghy Menyhért képviselő úr viszontagságos élete, kalandjai, szerencsétlensége, szerencséje*) egyik fejezete. Jóllehet az alább röviden tárgyalt Mikszáth-szöveg(ek) egyáltalán nem tükröznek valamiféle tendenciát a korszak prózairodalmára nézvést, remekül illusztrálják, hogy hogyan válhatnak poétikai eszközzé hétköznapi, alacsony-presztízsú vagy akár nem irodalmi szövegtípusok, nyelvhasználatok egy nagy formátumú alkotó írásaiban.

A két kisregény főszereplőjét, Katánghy Menyhértet Jókaihoz hasonló gesztussal (volta-képp Kakas Márton mintájára) a sajtóban léptette föl az 1890-es években már országgyűlési karcolataival (*A tisztelt ház*, 1886) széleskörű ismertséget szerzett Mikszáth. A *Pesti Hírlap* hasábjain ugyanis 1893 szeptemberében egy ismeretlen, magát Katánghy Menyhértnek nevező országgyűlési képviselő levele jelent meg feleségéhez, Klárához címezve, melyet további tíz levél követett az év végéig.¹² A vidéken tartózkodó asszonyhoz íródott – jó adag svihákságról,¹³ de legalább ennyi őszinte szeretetről tanúskodó – levelek egy csetlő-botló, az országos politika gépezetét még csak alig-alig ismerő képviselő nézőpontjából mutatták be rendkívül szórakoztatóan a napi politikai események kisszerű epizódjait: a hatásos szónoklatok, kortesbeszéddek, viták előtti és utáni ingerkedő párbeszéddek, adomákat; a kaszinóban időző képviselők és miniszterek karikatúra-szerű jellemrajzát; a s nem utolsó sorban a naplóbíráló bizottság tagjaként fáradozó, lakásgondokkal küzdő narrátor ténykedését. (A Katánghy-történetek külön érdekessége, hogy a levelek keletkezésének elsődleges politikai eszmetörténeti kontextusát a polgári anyakönyvezés és a polgári házasság körüli egyházpolitikai harc adta. Mikszáth mint szabadelvű képviselő és mint író az ország nyilvánosságát lázban tartó aktuális kérdésekre egyfelől a már-már biedermeierbe hajló hitvesi szerelmet karikírozó – de azt jóindulatú humorral bemutató

11 A témának erre az aspektusára a tanulmány legvégén visszatérek.

12 A Katánghy-írások (a levelek, a két regény és az egyéb, Katánghy alakjához köthető szövegek) filológiájáról lásd Eisemann György és Hajdu Péter tanulmányait (Eisemann 1998: 46–47; Hajdu 2010: 106–108).

13 Hajdu Péter megfogalmazásában: „Üresfejű, tájékozatlan, hiú ember, aki a feleségének írt levelekben arról panaszkodik, hogy nem tud lakást találni Pesten, ezért családját nem hozhatja magával a fővárosba – de ez elég átlátszó ürügy, hiszen mellesleg átmulatott éjszakákról és nőügyekről is szó esik” (Hajdu 2010: 107).

– Katángy-levelekkel, másfelől egy fürdőhelyen köttetett, éppúgy szerelmi, mint érdek-házasság történetével felelt.)¹⁴

A levélforma ezekben az írásokban hasonló kommunikációs funkciót tölt be, mint a fürdőlevelek esetében: egy sokak érdeklődésére számot tartó (bizonyos értelemben jól ismert) színteret, az országgyűlést mutatják be Katángy írásai, csakhogy épp a narrátor személye, békaperspektívája, figyelmének sajátos irányai teszik különösen felfedezésszerűvé a szövegeket. A levelek hírértéke így meglehetősen csekély; az elbeszélő nem tárgyyszerűen számol be az országgyűlésben zajló munkáról (inkább annak hiánya ütközik ki legtöbbször), hanem atmoszférát teremt, terveket szövöget, konspirál, könnyed vonásokkal felvázolt jellemrajzokat ad, s nem mellesleg léha életvitelét igyekszik kozmetikázni távollévő neje előtt. Ugyanakkor a kommunikációs folyamat iránya (legalábbis a fikció szerint) ellentétes: míg a fürdőlevelek, mint kitértünk rá, leginkább a fővárosi közönséget tudósították a különböző vidéki fürdőhelyek világáról, az ott zajló társas életről, Katángy az országgyűlést mutatja be effajta egzotikus helyszínként a vidéken tartózkodó feleségének (akinek nem győz szabadkozni, hogy még mindig nem jutott állandó lakáshoz Budapesten). Katángy, a maga együgyűségével, följegyzésre, megemlegetésre érdemes eseményekről, tapasztalatokról és tanulságos esetekről¹⁵ számol be szeretett feleségének, nem csupán a Tisztelt Ház, hanem általában a világ működését illetően. Leveleiben – mint a Mikszáth-kispróza számos darabjában – nemegyszer ismeretelméleti dilemmák is megjelennek (Hajdu 2010: 116–127). „Jaj, sok megfoghatatlan van a föld felett, édes Klárikám!” – mint írja egy büdzsé-vita kapcsán, mintegy elköszönésképp a kilencedik levele végén (Mikszáth 1988: 189).

Eisemann György mutatott rá, hogy a Katángy-történetek esetében is megfigyelhető Mikszáthnál az egyes témák (közélet/szerelem) és az azokhoz kötődő adekvát beszédrendek (publicisztika/fikció), stíluseszmények (romantika/realizmus) vitatkozó természete, felcserélhetősége, egymásba olvadása (Eisemann 1998: 40–47). Ehhez kapcsolódik a különböző szövegtípusok, poétikai eljárások vegyítése is: miképp a kicsivel későbbi, 1898-as

14 S e kontextushoz kötődik az 1900-ban megjelent *Különös házasság* is, melyben Mikszáth a nagyszabású realista regény igényével nyúlt voltaképp ugyanazon témához.

15 Egy jellegzetes példa:

„Ma én is feliratkoztam. Van egy ideám, amit el akarok mondani, de egy kicsit ellenzéki szagú. Hát még ingadozom vele.

Terólad jutott eszembe, szívem – látván, hogy a mi kormányaink mind azt a politikát csinálják az országgal, amit én veled. Komoly állami berendezés helyett apró részleteket és vívmányokat dobnak a közvélemény szájába, amikor már az nagyon ki van nyitva.

Éppen úgy, mint én, mikor te duzzogni kezdesz. Egy teppichet ígérek. Akkor elhallgatsz, sőt meg is csókolsz. Nemsokára türelmetlen leszel, hogy hol a teppich? Elhozom – megint elhallgatsz. Egy idő múlva azonban megint elkezded az apprehenzívus mormogásokat. Akkor egy fülbealót ígérek vagy karperecet a béke kedvéért.

Így teszik ezt, fiam, a kormányok is évtizedek óta, mintha tőlem tanulták volna.

Híszen most éppen afőlött van a türelmetlenség, hogy várjuk a *teppichet* (az egyházi jogi reformokat) Bécsből. Sajtó és képviselők idegesek, s a legbolondabb hírek kelnek egyre szárnyra.

Milyen lesz? Igazi szmirna lesz-e vagy csak fals? [...]

Ebből állna körülbelül a beszédanyagom, ez a platinám, ebből nyújtanám aztán a többit, megadván a tanácsokat a kormánynak, hogy hagyja abba ezt a »hozom-viszem« politikát, mert én sem boldogultam azzal, veled szemben. De mindegy, karácsonyra azért mégis megkapod a két ezüst girandolt ...

(Emlékszel-e még, lelkem, arra az idilli korra, mikor még egy ibolyacsokrocskával is megelégedtél?)” (Mikszáth 1988: 152–153, kiemelés az eredetiben).

Új Zrínyiász esetében a politikai publicisztika és a gyorsírásos parlamenti tudósítások nyelvi formái jelennek meg a regényszövegben, Katángy országgyűlési leveleiben a fürdőlevél-forma kreatív felhasználását vélhetjük felfedezni. Az 1893-ban és 1894-ben közzétett levelek folytatták *A tisztelt ház* karcolatainak poétikáját, mely a valós, historikus alakokkal benépesített országos politika fikcionalizálására épült (Hajdu 2010: 73–127), de a közéleti témájú írások egyszersmind lehetőséget adtak a személyesség, az érzékenység – Katángy esetében a hitvesi szerelem – színrevitelére, illetve ironizálására is (a klaszszikus fürdőlevelekre jellemző tárgyyszerűség/elragadtatás dinamikái mentén).

Mint Hajdu Péter írja a Katángy-levelek utóéletéről, a „feleségével levelező képviselő [...] annyira népszerű volt, maga az alak pedig annyira jól sikerült, karikaturisztikus célja ellenére annyira plasztikus lett, hogy nem lehetett csak úgy egyszerűen elfelejteni vagy lemondani róla” (Hajdu 2010: 107). Így Mikszáth – egyfajta önleplező gesztussal¹⁶ – a *Pesti Hírlap* 1896. évi naptárában közzétette Katángy első megválasztásának történetét. Az egyértelműen regényszerű olvasást felkínáló mű elbeszélője ugyanakkor ezúttal is egy másik, alternatív megszólalási módot és szerepet imitál: a biográfus, az életrajzíró nézőpontját (Mikszáth 1958: 9–11). Némi nyomozás és hevenyészett kutatómunka nyomán kiderül, hogy Katángy Menyhért sárosi születésű, elszegényedett nemesi család sarja, iskoláit Kassán és Budapesten végezte, s a korszellemnek megfelelően jövedelmezőnek tűnő polgári szakmát is tanult – szintén lustaságról híres mérnök és jogász bátyjai után orvosként szerzett diplomát. (Beszédtehetsége, mint a *Szónoki siker* című fejezetből kiderül, már orvostanhallgató korában megnyilvánult, hiszen a kórbonctani gyakorlaton sikerült egy holtnek hitt páciens életre keltenie szavaival az altatás nélküli műtét imitálása során.) Ugyanakkor Katángy nem kezd rögtön praktizálni, húzza-halasztja a munkába állást, melyre csak édesapja, Katángy János halála – és az „ősi birtok” pénzze tétele – után kerül sor. A legfiatalabb Katángy praxisa Kassán sehogyan sem akar beindulni, így – az atyai jóbarát, az egykor halottnak vélt kórbonctani „illusztráció”, Varga Mihály javallatára – Menyus végül fürdőorvosnak áll. Már Vargai Mihály fürdőorvosokkal kapcsolatos okfejtése is megidéri a korabeli elégedetlenkedő fürdői levelek atmoszféráját:

– De értesz-e legalább a betegségekhez? Lépést haladtál-e azóta otthon, falun az egyre fejlődő szaktudományokkal?

– Annyiban, hogy míg az egyet lépett előre, én kettőt léptem hátra. Ami keveset tudtam is, elfelejtettem.

– Hát biz az baj. Akkor csak azt tanácsolhatom, hogy vagy házasodj meg, vagy...

– A házasságra magam is gondoltam, de ahhoz kettő kell, én meg egy gazdag leány. A gazdag leányok azonban ritkák. Térjünk hát át a másik vagyra.

– Vagy pedig menj el fürdőorvosnak.

– Miért éppen fürdőorvosnak?

¹⁶ Azt, hogy a Katángy-levelek szerzője maga Mikszáth, már az első levélből sejteni lehetett, illetve abból is, hogy Mikszáth egyéb ekkori cikkeiben is felbukkan Katángy mint az országgyűlés tagja. Lásd:

„Az egész úton a te szavaidat dübörögték a vagonok kerekei, első dolgom volt tehát megérkezésemkor egy újságot keresni, mely hozzád írott leveleimből azokat, melyek a Ház üléseiről szólnak, felveszi és kinyomatja – hogy így mindennap meggazdálkodhassam az ötkrajcáros levélmárkot.

Rá is találtam a Pesti Hírlapra. A szerkesztő közli a leveleimet. Tudom, apprehendálni fog Mikszáth képviselőtársunk, aki eddig szintén ilyesfélét írkált-firkált, de nemigen sikerült neki. Am ezentúl én veszem a kezembe” (Mikszáth 1988: 137).

- Mert ahhoz megvan a teljes kvalifikációd.
- Hogy-hogy?
- A fürdőorvosnak semmit se kell tudnia. Még a »mutassa a nyelvét« se föltétlenül szükséges, a diagnózist, ami a legnehezebb, nem kell megállapítani, fürdőre már kitalált betegséggel megy a páciens, a fürdőorvosnak csak a mellét kell meghallgatnia (vagy hall valamit vagy nem), s aztán elrendelni, hogy melyik vízből igyék és mennyit, hány órát sétáljon naponkint stb.
- Bizony mondasz valamit.
- Azonfelül csinos legény vagy gentlemanlike-mázzal. Ha monoklit teszel fel a szemedre, bátran játszhat az attasét a Nemzeti Színházban. De minthogy nem attasét akarsz játszani, csak doktort, okvetlenül pápaszemet kell viselned. Ne félj, az asszonyok a pápaszem dacára is csinosnak fognak találni. S minthogy a fürdőközönség legnagyobb része asszony, lehetetlen, hogy jövőd ne legyen mint fürdőorvosnak (Mikszáth 1958: 25–26).

E rövidke párbeszédben benne rejlik a regény kifejezetten egyszerű narratív magja és a főhős minden motivációja: pénzhez kell jusson, ezt leggyorsabban azzal tudja kivitelezni, ha megházasodik, megfelelő menyecskére pedig (ha már orvos) leggyorsabban egy fürdőhelyen tehet szert. E nagyon is sematikus (de a műben ötletesen kibontott) alapszituációból indul ki Katánghy kalandos históriája, mely elvezet egészen országgyűlési képviselővé választásáig. A következőkben azonban csak fürdőorvosként való ténykedését bemutató *Száz Napóleon* című fejezetet tárgyalom röviden.

Katánghy a következő szöveg elején a PRIXDORF nevű (fiktív) – minden bizonnyal a stájerországi Gleichenberggel, a Mikszáth-család kedvelt fürdőhelyével azonosítható (Praznovszky 1998) – fürdőhelyen telepszik le, és kezdi meg praxisát mint fürdőorvos. Az önmagát biográfia-íróként pozicionáló elbeszélő megjegyzése azt a fajta (ön)reflexiót jeleníti meg, amely a modern fürdői levelek beszédmódját egyébként is jellemezte: azaz-hogy nehéz, egyben felesleges is tüzetesen kifejteni, hogy milyen egy vidéki fürdőhely, hiszen azt – vagy legalábbis annak sztereotipikus képeit, hangulatait¹⁷ – amúgy is mindenki el tudja képzelni.

Nem akarom a fürdő leírásával untatni a t. olvasót, mert bizonyosan olvasott már fürdőleírásokat és rájött magától is arra, hogy leírásban a világ minden fürdője egyforma. Ózondús levegő, szép, tiszta lakások, árnyékos sétahelyek, remek koszt, nevetségesen olcsó árak, fölséges kiszolgálás, üdítő ásvány- és gyógyvizek, gyönyörű kiránduló helyek, lawn tennis, tombola stb.

Egy-egy ilyen fürdői leírás valóban hasonlít ama lóhoz, mely a lóbetegségekről szóló tudományos könyv lapján vagyon lefestve, mindazon betegségek jelzésével, melyek az összes lovakon valaha előfordultak, de egyetlen lóban sohasem – csakhogya fürdőleírásoknál az előnyök vannak így berakva az összes fürdőkből egybe (Mikszáth 1958: 28–29).

Ezután persze mégiscsak bemutatja a prixdorfi fürdőt:

Az 1876-iki idény nagyon eleven volt PRIXDORFban. A kutak környékén ezren és ezren tolongtak, csinos asszonykák fekete viaszkos-vászon-táskákkal az oldalukon, melyben a poharat tartják, és az üvegcsövet, melyen keresztül isszák a szénsavas, vasas gyógyvizet,

¹⁷ Lásd például Milkó Izidor (1878) palicsi fürdőlevelét a *Pesti Hir* lapból.

hogy a foguk ne feketedjék tőle; sárgacipős uracsok, akik kalandot keresnek a tüdőhurutjuk mellé. Széltiben foly a fürdői traccs, mely egészen speciális. A fürdőn évtizedeket él át az ember két hónap alatt. A közönség jön és megy észrevétlenül, az átváltozás folytonos. A kép mindig ugyanaz, a kutaknál, a Kur-Salonban, a zenénél és mindenütt, de a személyek mindig mások. Az egy hónap előtti ismerősei úgy tűnnek fel az embernek, mint meszsze időkről ismert alakok, kiknek elmosódott képe megvillan ködösen az emlékezetben (Mikszáth 1958: 29).

Mikszáth a kifejezetten *magyarországi* üdülőhelyekkel kapcsolatos fürdőlevelek és be-dekkerek egyik jellegzetes, visszatérő toposzát (Kósa 1999: 83–89): a magyar közönség hiányát (és külföldi fürdőkre járó magyarok elítélendő mentalitását) is beépíti a leírásba – természetesen ironizálva azt:

Hát én bizony le sem próbálom írni PRIXDORFOT, pedig egészen csinos hely, és sok magyar látogatja. De hogyne! Magyar mindenütt sok van, csak otthon nincsen elegendő. Ha a külföldi fürdőkön ögyeleg az ember, azt kellene hinnie a magyarok mennyisége után, hogy otthon legalább ötven millió maradt még belőlük (Mikszáth 1958: 29).

A monarchia korabeli fürdői élet jellemzése¹⁸ természetesen lehetőséget ad általánosabb társadalom- és modernizáció-kritikai meglátások (játékos) megfogalmazására is,¹⁹ ahogy az imént következő, rendkívül szórakoztató leírás is mutatja.

S hogy megváltoznak ily helyt az emberek! A fürdőn s általában utazásban mindenki nagyobb úrnak szereti magát mutatni, mint aminő otthon volt. Kivévé az igazi nagy urakat, akik itt kisebbséggé teszik magukat – mert ők ezt tekintik pihenésnek: az úri állapotból kijut nekik a megcsömörlésig odahaza.

Ez a tömeg mind hazug. Egyik több, másik kevesebb. Biztos szem kell hozzá, mely redukálni tudjon. Mint ahogy biztos ítélet kell, egy lap közleményei nyomán meglátni valódi alakjukban az előfordult eseményeket. Nincsenek többé hazugságok, csak rossz szemmérték van és gyenge ítélő erő.

A prixdorfi fürdővendégeknek ezen a nyáron is megvoltak mindazon multságai, melyek más években. A céllövészet, a pisztránggalászat, kirándulások a csacsik hátán s egyéb ártatlan öröm, mely néhány ezer dologtalan embertől kitelik. Mennyi száz apróság tudja ezeket szórakoztatni, még a mosónők látása is, amint nagy kosarukban a fejük tetején viszik a villákba a szépen kimosott, kivasalt fehéreneműt.

Az ácsorgó uracsok rendre ráösmernek:

– Nini, a kis erdészné alsószoknyája!

– Igaz. Ez a másik meg a szőke konzulné holmiját viszi. Nézze csak, nem ösmer rá a lila batiszt blúzára, ott oldalt az ingek felett? Ah, istenem, a konzulné ingei!

18 Lásd ugyanerről Mikszáth egy másik, 1882-es írását, *Fürdőre kell menni!* címmel (Mikszáth 1969: 121–125).

19 Érdekes tapasztalata a Mikszáth-értelmezéstörténetnek, hogy a marxista irodalomtudomány leginkább a művek társadalomkritikai vonulatát tudta/kívánta értékelni – ez látszik Király István híres-hírhedt monográfiájából és a regény kapcsán Véber Károly elemzéséből is (Véber 1951; Király 1952) –, ugyanakkor a legújabb Mikszáth-szakirodalom eredményei azt a belátást erősítik meg, hogy a Mikszáth szövegeiben föllelhető „(társadalom)kritikai” megnyilvánulások általánosabb érvényűek, gyakran ismeretelméleti kételyeket fogalmaznak meg, s nem kizárólag és nem is kifejezetten a magyar társadalomról, hanem a modern emberről szólnak (Eisemann 1998; Hajdu 2005, 2010; T. Szabó 2007).

Csak a fürdőn látni, hogy milyen ostoba állat az ember – ha elveszük tőle a rendes foglalkozását, ha lerázta magáról a hámot, amelyben okosan tud járni.

Százával vannak itt, akik hónapokon át nem beszélnek egyébről, csak a gyomrukrol, és az alvásukról, folyton e két témát variálva:

- Ma egy kicsit jobban érzem magam, mint tegnap.
- Én is sokkal jobban aludtam. Éjfél előtt csak egyszer ébredtem fel.
- Én egy kis görcsfélét észleltem úgy 3 óra tájon a gyomromban.
- Nekem úgy rémlik, mintha reuma lenne tegnap óta a nyakamban.
- Tegnap igen jó étvágyam volt. Egy beefsteaket fogyasztottam. Megettem az egészet.

Pedig roppant darab volt.

- Nálam nyomást okoz a húsféle este.
 - Valóban, a múlt péntek esti rostélyostól magam is bikákkal álmodtam egész éjjel.
- S ez így megy az egész szezonon keresztül (Mikszáth 1958: 29–30).

Katánghynak – a történet szerint – eleinte igen lassan alakul ki kuncsafti köre, de Blandi bárónő és leánya, Blandi Klára megismerését követően valamelyest beindul az üzlet, hiszen jó vélemény alakul ki róla a fürdőközönség körében. A két fiatal természetesen szerelemre gyúl egymás iránt, ám mindkettőjük cselekvését hideg, érzelmentes számítások (is) irányítják: a fiatal Klára jó partinak találja a fürdőorvos Katánghyt, ő pedig meg van győződve, hogy özvegy Blandiné ugyancsak tehetős, arisztokrata asszonyság, Klára nagybátyja pedig gazdag gyáros. Katánghy és Klára megjelenítik a fürdőhelyek jellegzetes alakjaival kapcsolatos sztereotípiákat, hiszen az gyógykezelés ürügyén voltaképp mind a ketten egy-egy mobilizációs problémát igyekeznek megoldani.²⁰ Mikszáth e szituáció kibontakoztatásában úgyszólván csúcsra járhatja más műveiben is megfigyelhető dzsentri-poétikát: míg az egyes szereplőknek (Katánghynak, Klárának, Blandi bárónénak) és az elbeszélőnek is korlátozott a tudása a cselekvések háttéréről, motivációiról, az olvasó előtt idejekorán feltárulnak a lehetséges következmények és hamarost bekövetkező fordulatok.²¹ A szereplők az elleplezés/titokzatosság különböző furfangos módzataival késeltetik a cselekmény továbbgördülését – kifejezetten olvasmányossá, élvezetessé téve a szöveget –, ugyanakkor maga az elbeszélő is erősíti ezt a hatást a tudás fokozatos adagolásával és saját hiányos ismereteinek hangsúlyozásával. Mivel a narrátor, mint kitértünk rá, életrajzíróként határozza meg önmagát, gyakran jelzi az olvasó számára a megismerés korlátait, illetve a nézőpontváltásokkal ki is élezi a szereplők egymásról való tudásának hiányait:

Hősünk sohasem árult el kíváncsiságot a bárónő magánviszonyai iránt. Mi volt ennek oka, lehetetlennek látszott meghatározni. Egyszerű közömbösség-e, vagy finom modor? Nagyon ravasz volt-e, vagy absolute nem érdekelték Blandiék? *Százszor eltűnődött ezeken Klárrika.*

²⁰ Szintén a jellegzetes monarchia korabeli fürdői alakok kapcsán elemezte a művet Christiana Gules (Gules 2019).

²¹ Hasonló szövegszervező eljárások jellemzik *A gavallérok* című 1897-es elbeszélést (Eisemann 1998: 100–116; T. Szabó 2007: 107–120).

De mert a bárónó gyakran igen közlékeny volt, szükségképp meg kellett tudnia egyet-mást; némelykor ugyan maga is kérdezett, de mindig csak akkor, ha a társalgási téma magától hömpölygette a kérdéseket.

Így tudta meg, hogy Blandiék Klagenfurtban laknak (rossz jel; Klagenfurt vice-Grác, sokat mutató szegény emberek városa), hogy Blandi báró már egy pár év előtt szíves volt meghalni, ha ugyan élt valaha (fürdőben minden ember Tamás), hogy Blandiné gyakran fordul meg Magyarországon a fivérénel, aki gyermektelen, s úgy melleleg az is el volt mondva, hogy Klári a keresztleánya és kizárólagos örököse. Szegény Klári, milyen kár, hogy nem férfi (Mikszáth 1958: 39, kiemelés tőlem – R. D. Sz.).

A két fiatal kapcsolatát illetően külön komikus, hogy a gyengéd érzelmek ellenére Katánghy azzal tud leggyorsabban pénzhez jutni, ha *hazaküldi* Blandiékat (ti. hogy azok fizessenek az orvosi tanácsadásért). Azonban mikor Klára felgyógyultát bejelenti a bárónénak (a lány nagy szomorúságára) s rövidesen megkapja a száz darab Napóleon-aranyat, meg is bánja tettét, s a busás összegben felbuzdulva eszeveszett lépéseket tesz, hogy meghódítsa a jó partinak vélt Blandi-lányt. Innentől minden úgy történik, ahogy Klára szeretné; anyja kérdésére – aki kifigyelve Menyus és a lány enyelgését, felvilágosítást kér lányától – csak ennyit mond diadalmasan: „Feleségül vesz” (Mikszáth 1958: 50).

Ekkor még nem tudják egymásról, hogy mindkettőjüket komoly anyagi érdekeltség is fűzte az igen hamar megkötött frigyhez (Menyus még nem sejtí, hogy „svinderek kezébe került”, Klára pedig nincs tisztában azzal, hogy a nevezetes prixdorfi fürdőorvosnak alig volt kuncsaftja, magyarul „országcsaló”), de hagyjuk is meg őket ebbéli hitükben, s így még inkább úgy olvasható az esküvőjükrol szóló híradás, mint egy autentikus fürdőlevél részlete a 19. század közepéről:

Egy hétig sem tartott a *flört*, és megkérte Klári kezét az orvos. Megkapta. Két hét múlva meglett az esküvő a prixdorfi kis templomban, melynek árnyékos kertjében a franciskánus barátok kártyáztatnak.

Az esküvőre eljött a Katánghy Menyhért két bátyja, a mérnök és az ügyvéd, Blandiék részéről pedig Bodrogszeghy Kristóf, Klára testvérbátyja, aki mint dzsidás-hadnagy Innsbruckban feküdt, és Király János, Blandinének édes testvére – mert Blandiné székely volt származására nézve, s nem ok nélkül hitták fénykorában „szép király-leánynak” – Király Áron dullónak volt a legkisebbik leánya. [...]

A nászpár úti ruhát viselt, ámbár nem szándékoztak elutazni, inkább azt óhajtották kifejezni a ruhájokkal, hogy voltaképpen úton esküsznek, egyik sincs otthon, az öregúr mindamellott felölté díszmagyarját, ha már elhozta; a kócsagtollas kalpag és a rezes fringia nagy hatást tett a bámész külföldi csőcselék előtt. (Fürdővendég már igen gyéren volt Prixdorfban.)

– A perzsa sah! – suttozták. (Valóban hasonlított hozzá valamennyire.)

A bizalmas diner után, mely az esküvőt követte az »Arany alma« egyik külön szobájában, az összes rokonok elutaztak, maga Blandiné asszony is – ott hagyva leányát a férjénél. Éppen a rendes esküvői program – de megfordítva. Ott az új házások hagyják faképnél a mulató násznépet, utazván Velencébe vagy isten tudja hova, emitt pedig a násznép kotródik el, hogy ne legyen alkalmatlan (Mikszáth 1958: 53–54, kiemelés az eredetiben).

Kitekintés

A fentiekben arra vállalkoztam, hogy bemutassam a fürdői levél műfajának jellegzetességeit és helyét az utazási irodalom műfajhagyományán belül. Jóllehet a fürdőlevelek jelen vannak a magyar irodalom történetében is, kifejezetten marginális és erős hagyományfolytonosság nélküli műformáról beszélhetünk, mely a 19. században leginkább már mediális környezete, a heti- és napisajtó okán ítéltetett feledésre és találatott esztétikai szempontból kevésbé értelmezhető szövegtípusnak. Ugyanakkor a műforma 19. század végi prózára tett hatásáról szóló – s Mikszáth Kálmán írásain keresztül bemutatott – értelmezés azt a gondolatot volt hivatott illusztrálni, miszerint a *litterae* irodalomfogalmának lebomlásával a „vallás, a tudomány, a politika nagy rendszerei ugyan mind jobban elkülönülnek az irodalmi diskurzustértől, azonban a század egészén át – sőt, természetesen, napjainkban is – át is hatják, meg is termékenyítik azt a maguk szemléleti formáival” (Kecskeméti 2014: 777). További lehetséges kutatási iránynak tűnik annak vizsgálata, hogy miképp illeszkedik a fürdői levél műfaja a 19. század közepétől sajtóközlésben megjelent, már igen differenciált, nagyszámú és nehezen klasszifikálható utazási szövegekhez, illetve milyen alakváltozatai alakultak ki a fürdői leveleknek az esztétikai modernségben, a második világháborúig bezárólag. Kétséges, hogy e vizsgáldások bármiben is módosítanának a fürdői levél műfajának státuszán, vagy az e kategóriába sorolható szövegek kanonikus rangján, de erre nincs is szükség, hisz, mint kifejtettem, az efféle – a mai modern irodalomfogalmunktól távolinak érzett – művek adekvát megközelítése csakis a történeti interpretáció lehet. Ezt pedig azért fontos még egyszer tudatosítani, mert a mából nézve nem csupán az az irodalomfelfogás, esztétikai gondolkodás és mediális környezet tűnik távolinak, amely a fürdőlevelek genezisést leginkább meghatározta. Az a világ, amelyről ezek a szövegek tudósítanak, amely a levelekben feltáruló egyéni és társas tapasztalatok magától értetődő keretét, háttérét adta – az Osztrák–Magyar Monarchia világa és annak jellegzetes fürdőélete –, mint nyelvi és társadalmi valóság, végérvényesen szertefoszlott; egykori szereplői már csupán ködalakokként tűnnek fel előttünk, egy már nehezen elképzelhető korból beszélve hozzánk.

Épp ezzel kapcsolatos a kutatás egy másik releváns, eszmetörténeti és kultúrhistoriái iránya, amely már kevésbé kötődik a fürdőlevél-műfaj karrierjéhez, sokkal inkább a fürdő mint metaforikus jelentőségű helyszín és irodalmi-művészeti toposz alakulástörténetéhez. Már Kósa László is megjegyzi idézett könyve végén, hogy a monarchia kori jellegzetes fürdőélet átalakulásához, majd lassú eltűnéséhez jelentősen hozzájárult a vesztes háború és a Habsburg Birodalom széthullása okozta gazdasági környezet (szegénység, csökkenő kereslet, az utazási lehetőségek beszűkülése) – párhuzamosan az egyre népszerűsödő egyszerűbb üdülési forma: a strandolás tömeges elterjedésével (Kósa 1999: 253–255). Nem véletlen, hogy míg Mikszáth korában, az első Katángthy-regény idején (1896) a fürdő mint helyszín a rendi és polgári mentalitásformák találkozásaként, újfajta felfedezésre váró modernség-tapasztalatok színtereként – Orvar Löfgren kifejezésével: a kultúra „laboratóriumaként” (Löfgren 2004: 216) – tűnik fel, a 20. század tízes-húszas éveiben már a nosztalgia tárgyává válik.

Ha ugyan vázlatos módon, de megragadható egy olyan tendencia, mely azt mutatja, hogy az esztétikai modernség e szakaszában (példaképp: Krúdy Gyula, Szerb Antal,

Márai Sándor, vagy tőlünk nyugatabbra Thomas Mann²² írásaiban) az üdülőhely – s ennek jellegzetes színterei: a hegyvidék, a fürdő, a szanatórium stb. – már egy letűnt, anakronisztikus világ képében, a kisiklott polgárosodás szimbólumaként jelennek meg, s egzisztenciális mélységű (a művészlét és -személyiség problematikáit is fölvető), önelemző lelki utazásoknak válnak a keretévé.²³ E jellegzetes irodalmi toposz, ha nem is látványosan, de folytonosságot mutat a magyar irodalomban is,²⁴ az 1945 utáni korszakban pedig – a szovjet kommunista blokk megszilárdulása nyomán – kiegészül egy olyan sajátos kelet-közép-európai kontextussal,²⁵ melyben a fürdő kultúrtörténete újabb jelentésárnyalattal bővül. Az egyéni és nyilvános életet abszolutizáló módon szabályozni törekvő hatalmi ideológiával és a kommunizmus sematikus társadalmi víziójával szemben (a pártállami rendszer alatt/mellett) a különböző fürdőhelyek, uszodák, strandok (is) jelenthették a „szabadság kis köreit” (egyben egy letűnt polgári világ emlékét), a betonszürke és inger-szegény népi demokráciában nem megtapasztalható, ki nem élhető, fel nem fedezhető lelki és testi tapasztalatok alternatív világát.²⁶ Ahogy Hajnóczy Péter egyik hagyatékban maradt írásában olvasható: „Az ötvenes években némelyek kocsmába és uszodába szorultak: ott vertek tanyát a szabadság morzsái is” (Hajnóczy 1993: 235). E helyütt csak jelezni kívántam e kultúrtörténeti vonulat jelenlétét a fürdőhely toposza kapcsán, ugyanakkor a téma bővebb kifejtése már egy másik tanulmány tárgya kell legyen.

Hivatkozott irodalom

Források

- Dessewffy József (2004): *Bárfai levelek*. Miskolc: Felsőmagyarország.
- Gvadányi József (1787): *Pöstyényi fürdés*. Pozsony: Nyomtatott Tsömbörtsökön. Interneten: <https://archive.org/details/pstnyif00gvad/page/n7/mode/2up?view=theater> [letöltve: 2022. január 4.].
- Hajnóczy Péter (1993): *Összegyűjtött munkái. Kisregények és más írások*. Budapest: Századvég.
- [Jókai Mór] (1860): Kakas Márton levelei Balaton-Füredről (CXXVII. Levél). *Vasárnapi Ujság*, 1860. július 22., 363.
- [Kossuth Lajos] (1842): Caleidoscop V. Balaton-Füred. *Pesti Hírlap*, 1842. augusztus 7., 557–558.
- Mikszáth Kálmán (1958): *Regények és nagyobb elbeszélések IX. Két választás Magyarországon*. S. a. r. Bisztray Gyula. Budapest: Akadémiai.
- Mikszáth Kálmán (1969): *Elbeszélések VII*. S. a. r. Bisztray Gyula. Budapest: Akadémiai.

22 Thomas Mann műveiben ez a tematika már korábban is jelen volt (*Tonio Kröger*, 1903; *Halál Velencében*, 1912), de leggrandiózusabb kifejtését *A varázshegy* című 1924-es regényében találjuk. Hans Castorpnak a davosi tüdőszanatóriumban töltött hét éve, s mesterien megkomponált lelki utazása inspirálón hatott többek között a modern művészfilmre (Federico Fellini: *8 és fél*, 1963; Paolo Sorrentino: *Ifjúság*, 2015).

23 Példaképp lásd: Krúdy Gyula: „*Balaton szívalászat*” (*Nyári romantika*) (1931), *Rezeda Kázmér szép élete* (1933/44); Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai* (1934), *Szindbád hazamegy* (1940); Szerb Antal: *Utazás és holdvilág* (1937). A kortárs magyar irodalomból Tompa Andrea *Fejtől s lábtól* (2015) című regénye is ide kapcsolható.

24 Néhány példa: Ottlik Géza: *Iskola a határon* (1959); Mándy Iván: *Strandok, uszodák* (1984); Rubin Szilárd: *Római egyes* (1985).

25 Az egykori Csehszlovákia vonatkozásában példaképp említhető itt Milan Kundera *Búcsúkeringő* (1972) című regénye.

26 Kifejezetten a Balaton kapcsán Schleicher Vera és György Péter is írt az turisztikai tér „menedék”-jellegéről (György 2018; Schleicher 2018, 32–34). A Balaton (és egy elképzelt-archaizált balatoni polgári világ) nosztalgiajakként olvasható Ungváry Rudolf *Balaton nyaraló* (2019) című regénye.

Mikszáth Kálmán (1988): *Cikkek, tárcák XXXII.* S. a. r. Garai Judit és Rejtő István. Budapest: Akadémiai.
Milkó Izidor (1878): A fürdőből (Palics, aug. 5.). *Pesti Hírlap*, 1878. augusztus 7., 3–4.
[Szerző nélkül] (1860): Költők ünnepei Fűreden és Niklán. *Vasárnapi Ujság*, 1860. június 24., 311–313.

Szakirodalmi munkák

- Adams, Percy G. (1983): *Travel Literature and the Evolution of the Novel*. Lexington: University Press of Kentucky.
- Balajthy Ágnes (2019): „Egy eredendő Máshol”: Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában. Debrecen, Egyetemi Kiadó.
- Balassa Péter és Martinkó András (1994): Úti levél. In *Világirodalmi lexikon 16. U–Vidz*. Szerdahelyi István (szerk.). Budapest: Akadémiai, 240–241.
- Bene Sándor és Kecskeméti Gábor (2009): Javaslatok egy új irodalomtörténet elvi alapvetéséhez és régi magyar irodalomtörténeti részének felépítéséhez. *Helikon: Irodalom- és Kultúratudományi Szemle* 55 (1–2): 201–225.
- Eisemann György. 1998. *Mikszáth Kálmán*. Budapest: Korona.
- Gadamer, Hans-Georg (1994): Az „eminesz” szöveg és igazsága. In *A szép aktualitása*, Budapest: T-Twins, 188–202.
- Gules, Christiana (2019): Nyári „aranyásók” a századfordulón. Egy jellegzetes polgári fürdőhelyi figura bemutatása kiválasztott irodalmi tárcák és Mikszáth Kálmán „Két választás Magyarországon” c. regénye alapján. In *VIII. Eötvözet Konferencia – A szegedi Eötvös Loránd Kollégium és a budapesti Eötvös József Collegium közös konferenciáján elhangzott előadások*. Varga Anikó–Virág Nándor (szerk.). Szeged: SZTE Eötvös Loránd Kollégium, 7–19.
- Gules, Christiana (2021): Módszertani kérdések egy hibrid műfaj feltáráshoz. Gondolatok a századfordulón elterjedt tárcairodalom irodalmi és kulturális értékének tudományos megragadásához. In *Perspektívák: Irodalom, nyelv, kultúra*. Kazsimér Soma Balázs és Kerti Anna Emese (szerk.). Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 81–94.
- György Péter (2018): Balatoni nyár/(Téli szerelem). *Élet és Irodalom*, 2018. augusztus 17. Interneten: <https://www.es.hu/cikk/2018-08-17/gyorgy-peter/balatoni-nyar-teli-szerelem-.html> [letöltve: 2022. január 11.].
- Hajdu Péter (2005): *Csak egyet, de kétszer. A Mikszáth-próza kérdései*. Budapest: Osiris-Pompeji.
- Hajdu Péter (2010): *Tudás és elbeszélés. A Mikszáth-kispróza rejtelmei*. Budapest: Argumentum.
- Hansági Ágnes (2019): *Irodalmi kommunikáció és műfajviszonyok: A Jókai-próza narrációs eljárása a romantikától a korai modernségig*, akadémiai doktori értekezés, 2019. Interneten: http://real-d.mtak.hu/1225/7/dc_1641_19_doktori_mu.pdf [letöltve: 2022. január 2.].
- Hopp Lajos (1974): A magyar levélműfaj történetéből. In *Irodalom és felvilágosodás*. Szauder József és Tarnai Andor (szerk.). Budapest: Akadémiai, 501–566.
- Katona Csaba (2014): *Professionatus spielerek – Arcok és történetek Balatonfüred múltjából*. Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány.
- Katona Csaba (2016): *A magyar beau monde – Esszék és tanulmányok Balatonfüred múltjáról*. Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány.
- Katona Csaba (2021): A füredi Savanyúvíz. Rendi és polgári normák ütközése a 19. századi Balatonfüreden. *Korall* 84 (Fürdőzők és Turisták): 24–54.
- Kecskeméti Gábor (2014): Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása. *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (6): 747–783.
- Király István (1952): *Mikszáth Kálmán*. Budapest: Művelt Nép.
- Kovács Sándor Iván (1988): A régi magyar irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében In *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi: Két tanulmány*. Budapest: Szépirodalmi, 93–200, 212–241.
- Kovács Sándor Iván (1998): Hét magyar költészettörténeti bagatell. *Pannon Tükör* (1998/3): 31–38.
- Kósa László (1999): *Fürdőélet a monarchiában*. Budapest: Holnap.
- Kósa László (2004): Tizenharmadik levél a tizenkét bártfai levélről. In *Bártfai levelek*. Miskolc: Felsőmagyarország, 137–154.
- Németh Ákos (2015): „Vigasztalásul útnak indulunk...”: A „vándorévek” nemzedéke és a két világháború közötti magyar útirajz-hagyomány, doktori disszertáció, Pécs, PTE BTK IDI. Interneten: <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/14763/nemeth-akos-phd-2005.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [letöltve: 2022. 01. 04.].
- Lengyel András (2020): „Mert a Berta, mert a Berta nagy liba”. A kabarédal/kuplé szociológiája és poétikája. *Jelenkor* 63 (6): 614–628.
- Löfgren, Orvar (2004): Máshol föld. *Aetas* (2004/3–4): 214–219.
- Praznovszky Mihály (1998): Fürdőre kell menni! (Mikszáth kúrái). *Pannon Tükör* (1998/3): 41–43.

- Pusztai Bertalan (2012): Isten nem kellemes alkotása vagy a művelt emberiség nemes hajtása? – Turisták a *Vasárnapi Újság* hasábjain. In *Médiумok, történetek, használatok – Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*. Pusztai Bertalan (szerk.). Szeged: SZTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 366–380.
- Révész Emese (2015): *Kép, sajtó, történelem: Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között*. Budapest: Argumentum–OSzK.
- Schleicher Vera (2018): *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1822–1960 között*. Budapest: L'Harmattan.
- Szajbély Mihály (2019): *Csáth Géza élete és munkái. Régimódi monográfia*. Budapest: Magvető.
- Szász Géza (2018): Határtalan utazás, avagy követ-e normát az útleíró? *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 34 (Új folyam: 3): 173–197.
- Szirák Péter (2016): *Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzról*. Budapest: Ráció.
- T. Szabó Levente (2007): *Mikszáth, a kételkedő modern. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*. Budapest: L'Harmattan.
- T. Szabó Levente (2008): Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén. In *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. Kolozsvár: Komp-Press, 13–99.
- Vaderna Gábor (2013): *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*. Budapest: Ráció.
- Véber Károly (1951): Mikszáth Kálmán: Két választás Magyarországon. *Irodalomtörténet* (1951/2): 246–255.
- Vörös Imre (1991): *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. Budapest: Akadémiai.

Radnai Dániel Szabolcs

doktorandusz hallgató, PTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola (Pécs); tudományos segédmunkatárs, ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet (Budapest)

TANULMÁNYOK A BUDAPESTI BESZÉDRŐL

a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján

Szerkesztette

KONTRA MIKLÓS • BORBÉLY ANNA

GONDOLAT

Recenzió

Szabó Gergely

Tanulságok és dilemmák a magyar főváros nyelvének vizsgálatában

Kontra Miklós és Borbély Anna (szerk.) (2021): *Tanulmányok a budapesti beszédről: a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján*. Budapest: Gondolat.

Absztrakt: Hogyan is beszélnek Budapesten? Ez a kérdés foglalkoztatott pár kutatót a Nyelvtudomány Intézetben az 1980-as évek derekán. Közös gondolkodásukból született a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú című kutatás, amelyről 2021-ben készült összefoglaló igényű tanulmánykötet. Ebben a recenzióban azt mutatom be, hogy kinek is szól ez a kötet és milyen jelentősége van. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú interdiszciplináris vállalkozás volt, amely más tudományterületi elődökhöz hasonlóan a városi dialektológia ihlettségében Budapest beszélt nyelvének szociológiai tényezők mentén történő leírását tűzte ki célul. A recenzált mű az ebből a nagyívű kutatásból készült beszélt nyelvi korpusz eddigi felhasználásait rögzíti a nyelv különböző szintjein, így helyet kaptak hangtani, alaktani, mondattani, lexikai, stilisztikai és diskurzuselemző tanulmányok is a kötetben. A tartalom azonban ezeken a nyelvészeti elemzéseken bőven túlmutat, így módszertani és kutatásetikai kérdések tárgyalására egyaránt sor kerül a kötetben. Recenziómban emellett érvelek, hogy hiánypótló művet foghat az olvasó a kezébe, amely egyaránt tarthat számot a nyelvész, valamint a más humán- és társadalomtudományok képviselőinek érdeklődésére. Azonban mégis vannak hiányosságai, és ezen hiányosságok egyike annak reflektálatlansága, hogy az eltelt három és fél évtizedben miképpen változtak meg a politikai, társadalmi és tudományos kontextusok, amelyek lehetővé tennék a kutatás reprodukálását.

Kulcsszavak: budapesti beszéd, Budapesti Szociolingvisztikai Interjú, Kontra Miklós, nyelvi változatosság, szociolingvisztika, városi dialektológia

A nyelvtudomány számos alterületet foglal magába. Vannak köztük olyan elméleti kiindulópontúak, amely szerint a nyelv teljes mértékben leválasztható és leválasztandó az őt körülvevő társas közegről. Ezzel szemben olyan nyelvészeti irányzatok is léteznek, amelyek szemléletmódja szerint a nyelv és a kommunikáció csak és kizárólag a társas és társadalmi kontextussal együtt értelmezhető. A *Replika* olvasói érdeklődésére értelemszerűen utóbbi megközelítés tarthat igazán számot, így nem véletlen az sem, hogy korábban a folyóirat 45–46. száma a nyelv és nem kutatási területének szentelt külön blokkot (Reményi 2001), míg újabban a nyelvészeti etnográfia és antropológia kutatási paradigmái kaptak figyelmet a 119–120. számban (Bodó 2021).

Az e recenzióban tárgyalt tanulmánykötet egy olyan kutatásról számol be, amely még a városi dialektológia ihletettségében fogant, és a variacionista szociolingvisztika kutatási programjába illeszkedett. Ez az 1960-as években indult irányzat azokat a szisztematikusan tétélezett összefüggéseket vizsgálja, amelyek nyelvi és társadalmi struktúrák között mutatkoznak meg. Más szavakkal az áll a vizsgálat középpontjában, hogy milyen szabályszerűségek figyelhetők meg egyes társadalmi csoportok nyelvhasználatában (lásd még Kontra 2019, Sándor 2016). A Kontra Miklós és Borbély Anna szerkesztésében tavaly megjelent *Tanulmányok a budapesti beszédről* a variacionista szociolingvisztika egyik első és azóta is meghatározónak számító magyarországi kutatásáról, a Budapesti Szociolingvisztikai Interjúról ad számot. Amellett, hogy úttörőnek számított a magyar nyelv- és társadalomtudományban, a magyar nyelvészek körében csak BUSZI-ként emlegetett kutatás a legnagyobb tudományterületi elődökhöz kívánt fölőni, mintájául olyan más angolszász nagyvárosok szociolingvisztikai tárgyú (és angolszász szempontú) leírásai szolgáltak, mint New York (Labov 2006), Norwich (Trudgill 1974), Reading (Cheshire 1978), Detroit (Wolfram 1969), Glasgow (Macaulay 1977) vagy Belfast (Milroy és Milroy 1978).

A szociolingvisztika per definitionem interdiszciplináris vállalkozás, nem véletlen, hogy a tudományág magyarországi beindulására tett visszaemlékezések rendre emlegetik – e kötetben például a 20. oldalon – Tardos Róbert, Angelusz Róbert vagy épp Pléh Csaba nevét, mint akik más diszciplínák képviselőiként aktívan közreműködtek a kutatások megtervezésében és kivitelezésében. Ezen kollaborációk eredménye a honi szociolingvisztikában és élőnyelvi kutatások felütése a 20. század utolsó két évtizedében. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú megkezdett munkálatai mellett *Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat* (MNSZV) címmel 1988-ban egy reprezentatív mintás nyelvhasználati felmérés készült (lásd Kontra 2003), *A határon túli magyar nyelvváltozatok vizsgálata* című kutatás pedig a geopolitikai változások eredményeként ezt követően indulhatott el az 1990-es évek elején, amelyről *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című könyvsorozat ad számot. Ennek utolsó kötete, *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)* 2020-ban látott napvilágot (Péntek és Benő 2020). Vitathatatlan, hogy a most recenzált kötet első szerkesztője, Kontra Miklós ezen vizsgálatoknak nemcsak elindítója, hanem motorja is volt. És e kötetek kiadásában jól látszik a lezárás vagy a szálak elvarrásának szerzői-szerkesztői szándéka, amelyről a fülszöveg is vall: Kontra és munkatársai célja az, hogy „megóvják a feledés homályától azt a sok kutatási információt és eredményt, amit ebben a kötetben összegyűjtöttek” (Kontra és Borbély 2021: fülszöveg).

A BUSZI-kutatás hivatalosan 1985-ben kezdődött, és egészen 2010-ig folyt a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében (ma Nyelvtudományi Kutatóközpont). Az évszámok ugyanakkor némiképp félrevezetőek lehetnek, ugyanis a kutatás alapjául szolgáló első 50 kvótamintás interjú az elővizsgálatokat követően 1987-ben készült (ez az anyag a BUSZI-2 nevet viseli), ezután pedig újabb 200 interjút rögzítettek 1988–89-ben a budapesti lakosság reprezentatív mintáját alkotó adatközlőkkel (BUSZI-3 és BUSZI-4). Ezen anyagok lejegyzése és kódolása azonban rendkívül időigényes folyamatnak bizonyult. E kötet tanulmányai elsősorban a BUSZI-2 vizsgálatáról szólnak, s még ez az 50 interjúból álló anyag is óriási adatmennyiséget tartalmaz: Kontra leírása alapján a strukturált interjúk 80 órányi felvételéből összeálló adatbázis összesen 268 448 szövegszót tartalmaz, 31 000 megszólalást, és mintegy 25 000 kódolt nyelvi jelenséget (Kontra 2021a [2020]: 26). Az óriási adatmennyiség mellett más is lassította a kutatás folyamatát: az Intézet hányattatott sorsa, a budai városházából való elköltöztetése és a hangarchívum tárolásának problémái következtében a BUSZI-2 irányított beszélgetéseinek lejegyzései csak 2002-re készülhettek el, miután az ezredfordulón az intézmény a mai helyére, a terézvárosi Benczúr utcába költözött. A Kontra Miklós által írott 2. fejezet, *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú története* részletesen tárgyalja mind a kutatás során megélt viszontagságokat, mind azt, hogy e viszontagságok ellenére a BUSZI-kutatások mit adtak hozzá általánosan a magyar tudományosság, szűkebben az élőnyelvi kutatások magyarországi fejlődéséhez. Kontra e fejezetben fejti ki azokat a nyelvi sajátosságokat is, amelyeket a kutatás tárt föl arról, hogy hogyan beszélnek Budapesten Kontra (2021a [2020]: 38–40). Ilyen például az, hogy a *-ban/-ben* rag *-n* hangját a budapesti beszélők csak az esetek harmadában ejtik, vagy hogy a *jösztek* és a *jöttök* alakok változatossága nem jelöl társadalmi különbségeket, a *-nák* és a *-nék* viszont igen – a nemstandardnak tekintett *-nák* alak ugyanis a gyári munkás foglalkozási csoportban sokkal gyakrabban fordult elő, mint az egyetemisták és a tanárok körében.

A recenzált mű sajátosságai közé tartozik, hogy a tanulmányok 1989 és 2021 között íródtak, és bár vannak köztük friss írások, többségük mégis újbóli közlés. Ezek között akadnak átdolgozott szövegek, de olyanok is, amely változatlanok maradtak. Ez ismételten azt erősítheti bennünk, hogy e könyv valamilyen „létösszegzés” igényével jött létre. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan a teljes képhez az is hozzátartozik, hogy a BUSZI-2-höz kapcsolódó tanulmányok a legkülönbözőbb helyeken jelentek meg Újvidéktől Pennsylvaniáig, ezért a teljes áttekintést egy ilyen gyűjtemény jobban szolgálja, mint mondjuk egy rendszeresen frissített bibliográfia. A kötet szerkezete is szokatlannak tűnhet első ránézésre, ugyanis a *Bevezető tanulmányok* című rész csak az 59. oldalon kezdődik, így valójában a bevezető tanulmányokat is megelőzik bevezető tanulmányok, amelyek közül az első nem meglepő módon a *Bevezetés* címet kapta. A harmadik és lényegi egység az *Elemzések* címet viseli (további alegységekre bontva), és a kötethez tartozik egy DVD-melléklet is. A továbbiakban ezeket lineáris sorrendben haladva ismertetem és értékelem.

A könyv első három tanulmányát Kontra Miklós jegyzi. Ezek közül a bevezető és a történeti áttekintő fejezet kellő alapot ad ahhoz, hogy rálássunk a tudománytörténeti előzményekre (s azon belül azok honi hiányára), a kutatás célkitűzéseire, megvalósulására

és eredményeire anélkül, hogy szakbarbár nyelvészeti fejtegetésekbe bocsátkoznánk. Mind ez azért fontos, mert a BUSZI és ezáltal a kiadvány bőven túlmutat azon, hogy pusztán a budapesti beszédről állítson valamit. Ehhez kapcsolódva számomra a kötet egyik legtanulmányosabb része egy rövidebb írás, a harmadik fejezet, amely a kutatásetikai dilemmákat taglalja. Szerzője meglehetősen nyers és kritikus megfogalmazással kezdi a cikket: „a magyar nyelvészetben a kutatásetikai kérdéseket fontosságuknál csekélyebb mértékben szokták csak szóba hozni” (Kontra 2021b [2020]: 42). Bár Kontra számos helyen értekezett már korábban a nyelvtudomány kutatásetikai vonatkozásairól (*Hasznos nyelvészet* című munkájában például külön fejezetet szentelt a témának; vö. Kontra 2010: 47–54.), ezen írása mégis unikális. Olyan kérdéseket tárgyal ugyanis, amelyek a nyelvészek mellett a társadalomtudósok számára is intő példaként szolgálnak abban a vonatkozásban, hogy milyen etikai és adatvédelmi szempontokat kell figyelembe venni egy ilyen nagy horderejű munka során.

Tágan értelmezve a BUSZI dilemmájának tárgya az, hogy bár a nyelvtechnológiai fejlesztésekhez (például fordító vagy beszédfelismerő szoftverekhez) közös érdek volna az élőbeszédből származó szövegadatbázisok egységesítése, közös nevezőre hozása más, főleg írott nyelven alapuló korpuszokkal, az ilyen fajta nyilvánossá és kutathatóvá tétel több szempontból is aggályos. Az egyik ilyen aggály éppen az, hogy a hangzó szövegek nem csak úgy keletkeztek a világban, hanem valós személyektől származnak. Olyan személyektől, akiknek felismerhető a hangja, és akik rendelkeznek bizonyos ehhez kapcsolódó személyiségi jogokkal – arról nem is beszélve, hogy ezek a személyek konkrét felhasználási módokhoz, és csak azokhoz adták hozzájárulásukat. Ez a fejezet amellet, hogy tisztázza, hogyan változtak a felhasználás körülményei a BUSZI kutatásának évtizedei alatt, számos dokumentumot, primér forrást is közöl, például a kutatásvezető 2010-es levelezését az adatvédelmi biztossal. Ez a fejezet egyfelől azért fontos, mert az egykori Nyelvtudományi Intézet (ma Nyelvtudományi Kutatóközpont) akkori viszonyaiban kevésbé jártas érdeklődőknek – ilyen e recenzió szerzője is – így válik végre világossá, hogy tulajdonképpen mi is történt a BUSZI-val a 2000-es években és a 2010-es évek elején. Másrészt az sem elhanyagolandó, hogy az itt tárgyalt témák, mint a szellemi tulajdon, a névtelenség biztosítása és a felvételek hozzáférhetősége tényleg nemcsak nyelvészek viharos belső ügyeiről szólnak, hanem annál sokkal általánosabb tudományos és kutatásetikai kérdéseket vetnek föl.

A *Bevezető tanulmányok* címet viselő szekció öt fejezetet tartalmaz. Ezek közül az első három olyan újraközlés, amelyek különböző helyeken és különböző időben mutatták be a BUSZI-t: Kontra Miklós írása eredetileg 1990-ben jelent meg a Magyar Tudomány hasábjain, Reményi Andrea Ágnesé a Hungarológiai Közleményekben 1989-ben, míg Váradi Tamásé *A magyar nyelv kézikönyvében* (Kiefer és Siptár) 2003-ban. Bár érdekes rátekinteni arra, hogy milyen közönség számára mit tartottak fontosnak elmondani az egyes szerzők, így egymás után olvasva a befogadónak az az érzése lehet, hogy ugyanazt az információt már többedjére olvassa, pedig elsőre is megjegyezte. Ilyen például az, hogy a lejegyzések lábbal irányítható (Sony BM-80 típusú) magnetofonnal készültek, vagy az, hogy a BUSZI „szociológiailag értelmezhető”, hiszen különböző foglalkozási csoportok részvételével a reprezentativitás is megvalósul. Az önismétlés látszata talán elkerülhető lett volna, ha a szerkesztők e három szövegből inkább egy önálló, minden részletre kiterjedő új tanulmányt írnak. Ennek a szekciónak a legizgalmasabb része a Borbély Anna

és Bartha Csilla tollából származó és először e kötetben megjelenő írás. Bár a cím ezt az izgalmat nem feltétlenül közvetíti (*Interjúzás, lejegyzés és kódolás a BUSZI-2-ben*), a tanulmány nagyon tanulságos és konkrét példáanyaggal alátámasztott megállapításokat tartalmaz arra vonatkozóan, hogy egy interjú mennyiben az interjúalany és az interjúvezető által közösen létrehozott beszédesemény. A BUSZI kutatási dizájnya a strukturált interjúk iskolapéldája lehetne még a társadalomtudományi képzéseken is, Borbély és Bartha szövege mégis arra világít rá, hogy még ebben a műfajban sem kerülhető meg a terepmunkás személye, személyisége és nyelvi tevékenysége.

A tanulmánykötet lényegét nyújtó *Elemzések* rész mintegy 200 oldala már valóban főként a nyelvész olvasóknak szolgál szellemi csemegével. A *Hangtan* című alrészben Hattyár Helga, Kontra Miklós és Vargha Fruzsina Sára tollából olvashatunk a zárt *ë* jelenlétéről Budapesten (azaz, hogy a budapesti beszélők megkülönböztetik-e a *hëgyës* és *hëgyes* kiejtési módokat 'szúrós' és 'hegyvidékes' jelentésben), valamint az *l* hang variabilitásáról Borbély Annától és Vargha Andrástól (azaz arról, hogy kiesik-e a szótagzáró *l* olyan szavakban, mint az *olcsó* vagy a *volt*). Az *Alaktan* alrészben szó esik a (bVn) változóról (vagyis a *-ban/-ben*-ről és *-ba/-be*-ről) Mátyus Kinga, Bokor Julianna és Takács Szabolcs tanulmányában, valamint a (nVk)₂ változóról (*-nék* vagy *-nák* az iktelen igék alanyi ragozása egyes szám első személyű feltételes módú alakjában) és a *jön* ige változatairól (*jöttök* vagy *jösztek*) Borbély Anna átdolgozott írásában. *Mondattan* kapcsán a megjelenés előtt sajnálatos módon elhunyt Kassai Ilona *-e* kérdőszóról szóló tanulmányát választották be a szerkesztők a kötetbe, és itt kapott helyet az egyetlen angol nyelvű írás is, melyet Szeredi Dániel jegyez a vonatkozó névmásokról. A *Szókincs* témájában egyedül egy Kontra-tanulmány kapott helyet a kötetben, amely a BUSZI legsajátosabb feladatának adatait dolgozza föl, amelyben az akkor még a kor Magyarországon meg nem honosodott irodai eszközt, a ma kapocskiszedőnek hívott tárgyat kellett elnevezniük az adatközlőknek – ezt a feladatot kapocskiszedő tesztként emlegeti az utókor. Azt ugyan nem állítom, hogy a nyelvészetben kevésbé jártas olvasónak álmatlan éjszakákat kellene okoznia, amíg nem olvashatja ezeket a fejezeteket, az viszont bizonyos, hogy a nagy alapossággal elkészített elemzések módszertana minden társadalom- és humántudományi érdeklődő számára tanulságos lehet. Kassai Ilona tanulmánya például különös érzékenységgel nyúl egy olyan nyelvi kérdéshez, amely az 1980-as években új erőre kapó nyelvművelő mozgalom egyik vesszőparipája volt, ti., hogy a beszélők *hibásan* használják az *-e* kérdőszót (vö. Grétsy és Kovalovszky 1983: 461–462). Kassai azt mutatta be a BUSZI mondatkiegészítő tesztjeivel, hogy az „előírásoktól” eltérő előfordulási helyeken megjelenő kérdőszó pont annyira a budapesti beszélők sajátja, mint amelyet egyesek helyesként emelnek piedesztálra.

A *Stílus* és *Diskurzus* címkék alatt egy-egy tanulmány olvasható Bartha Csilla és Hármori Ágnes szerzőpárosától. Előbbi a BUSZI anyagában megjelenő stílusváltozatok sokféleségét és a társalgási stratégiákat veszi górcső alá, utóbbi pedig a beszédalkalmazkodás-elmélet felhasználhatóságát mutatja be. A BUSZI gazdag felhasználhatóságát talán ezek az írások mutatják meg a legjobban, hiszen ezek nem a variacionista paradigma keretében készültek, hanem sokkal inkább a szociolingvisztika „harmadik hullámához” (Eckert 2012) kapcsolódnak, és így az interakcionális, valamint a társas konstruktivista megközelítések hatják át őket. Emiatt e két szöveg legnagyobb erényének azt tartom,

hogy a kötet első felétől eltérően nem egy objektivista tudomány szemléletű leírását kívánták adni a budapesti nyelvnek, hanem folyamatosan reflexió tárgyává tették azt, hogy a BUSZI interjúja is a terepmunkás és az interjúalany közös interakciójaként értelmezhető, sőt, értelmezendők. Bár megjelenésekor, 2010-ben és 2012-ben mindkét tanulmány úttörő volt (és egyébként annak számít a mai napig is), a szerzők felkészültségéről ad tanúbizonyságot, hogy ebben a kötetben olyan átdolgozott változatokat adtak közre, amelyeket kiegészítettek az azóta eltelt évtized szakirodalmi fejleményeivel. Ha valami kapcsán hiányérzetünk lehet a könyvet lapozgatva, az talán az, hogy a módosítás, a felfrissítés vagy éppen a pontosítás lehetőségével kevés szerző élt, noha ez mutatja meg legjobban, hogy mennyire is élő, sokoldalú és hasznos adatbázis lett az évtizedek alatt a BUSZI. Az utolsó két tanulmányt Kontra Miklós jegyzi a *Varia* című alrészben módszertani kérdésekről. A könyv a BUSZI annotált bibliográfiájával, névmutatóval és tárgymutatóval zárul.

A kötet ugyanakkor nem csak összegző és elemző tanulmányokat, valamint dokumentumokat közöl, hanem hanganyagokat és azok átiratát is. A DVD-melléklet részben a gazdagréti előtanulmányok mellett két olyan interjút tartalmaz a BUSZI adatbázisából, amelyek közzététele mindenféle etikai és jogi követelménynek megfelelnek. Ezek nagy értéke, hogy az átiratok szinkronizáltak, vagyis részleteiben is meghallgathatjuk a felvételeket. A melléklet átböngészése szinte számítástechnikai időutazással ér föl: míg a gazdagréti hanganyag és a B7307-es interjú első közlési formájukban érhető el, addig a B7410 kódszámú interjú szinkronizálása és modern megjelenítése kifejezetten e kötethez készült el – utóbbi Vargha Fruzsina Sára munkáját dicséri. Megint csak fontos kiemelni, hogy ezek nem öncélú közlések, hanem sokrétű nyelvi, történeti és egyben tudománytörténeti források is. Miután több fejezet is részletesen szól az interjúk kialakításáról és azok módszertani buktatóiról, külön érték, hogy ezek meg is elevenednek a számunkra. S bár talán ma már kevésbé divatos DVD-mellékletekkel ellátni köteteket, a kiadó honlapjáról tömörítve is letölthetők ezek az anyagok.¹

A kötet szerkesztői több helyütt is azt emelik ki a teljes kutatás egyik legnagyobb értékéeként, hogy eleget tesz a reprodukálhatóság elvének, vagyis mind az adatfelvétel, mind az elemzések megismételhetőek. Ebben a tekintetben a BUSZI valóban egyedülálló a budapesti beszédre vonatkozóan, sőt, a magyarországi élőnyelvi kutatások tekintetében is kiemelkedő jelentőségű. Ugyanakkor, némiképp játékosan felelve a szerkesztőkkel, a kötet tanulmányai alapján az is kijelenthető más vonatkozásban, hogy a BUSZI egyszerű és megismételhetetlen. Ha madártávlatból tekintünk a kutatásra, kétségtelenné válik, hogy olyan társadalmi, politikai és tudományos kontextusban valósult meg, amely már soha nem fog visszatérni. Ez nemcsak azért van így, mert a rendszerváltozások időszakában történt az adatfelvétel, hanem azért is, mert egyszerűen az a pozitivist tudományfilozófiából merítő elméleti irányultság és módszertani megközelítés, amely a nyelv társadalmi változók mentén történő leírására törekszik, nem kizárólagos többé. Világos persze, hogy bizonyos nyelvi változók vizsgálata (mint az *l* variabilitása vagy a zárt *ĕ* megléte) a későbbiekben is aktuális lesz, ugyanakkor a kapcsolódó teszt relevanciája már a múlté, miképpen azok a társadalmi viszonyok is felülíródtak, amelyekben maga a kutatási ötlet

¹ <https://gondolatkiado.hu/tanulmanyok-a-budapesti-beszedr-l-a-budapesti-szociolingvisztikai-interju-alapjan> (Letöltés: 2022. szeptember 27.).

és a hipotézisek megszülettek. Másképp fogalmazva a szociolingvisztikai kutatás kérdésfelvetései között ma már egyszerre van jelen, hogy a társadalmi rétegzettség miképpen reflektálódik a nyelvben, és hogy a társadalmi különbségek miképpen jönnek létre nyelvi eszközökkel – például egy mai kutatásban kérdés lehetne az is, hogy hogyan beszélnek a gyári munkások, de az is, hogy hogyan beszélünk a gyári munkásokról. A kötet és különösen a hozzáférhetővé tett hanganyagok e megvilágításban korpét is nyújtanak számunkra az 1980-as évek társadalmi beágyazottságairól és kommunikációs szokásairól, sőt, ha úgy tetszik, a bevezető tanulmányok még az 1990-es és 2000-es évek változó tudományos közegébe is betekintést adnak a fiatalabb olvasók számára.

Egy olyan tanulmánykötettel van tehát dolgunk, amely a BUSZI-2 kutatásának összegzését adja, és e tekintetben némiképp hiányzik is, hogy több fogódzót kapjunk a hogyan tovább-bal kapcsolatban. Bő három évtized cikkeit tartalmazó könyvként nehéz lett volna egységes képet kialakítani, mégis egyfajta barokkos töredékesség hatja át a művet: túl sokat tekint vissza a múlt dicső és kevésbé dicső pillanataira, és keveset szól arról, hogy hová fejlődött a szociolingvisztikai kutatás a kutatás kezdete óta eltelt 36 évben – amikor azonban ez mégis megtörténik, akkor kiváló gyöngyszemekre bukkanunk. A szerzők-szerkesztők több helyütt is büszkén fölhívják a figyelmet arra, hogy a kutatás során kínosan ügyeltek a reprodukálhatóság elvének betartására abból a célból, hogy valaki egyszer majd ugyanígy vizsgálni tudja a budapesti beszédet. Ez valóban dicséretes törekvés, és ismerünk is olyan példát, ahol sikerült ilyen módon követéses vizsgálatokat megvalósítani, például Norwichben (Trudgill 1988), és a magyar szociolingvisztikában sem ismeretlenek a látszólagos- és valóságosidő-vizsgálatok műfajai (Bodó 2012; Borbély 2014: 145–238; Kontra 2012). Mégis az az érzése támadhat az olvasónak, hogy túl nagy ígért a BUSZI megismérléséről írni, hiszen a kutatói érdeklődés mind nemzetközi, mind honi szintéren más irányokba toldott azóta, miképpen az a kötet második felében található szövegekből is látszik. Ha ma valaki hasonló kutatásába fogna, akkor vélhetően olyan nyelvi kérdések felől közelítene, amelyek bizonyíthatóan a beszélők érdeklődésére is közvetlenül számot tartanak, és valószínűleg mindezt etnográfiai, sőt, akár kollaboratív és részvételi módszerek segítségével hívásával tenné meg (lásd Bodó et al. 2022). Azt is megkockáztatom, hogy csak akkor alkalmazná a kutatásban a „budapesti beszéd” kategóriát, ha ez maguk a beszélők számára is releváns társadalmi jelentéssel bír.

Mindezekkel együtt hiánypótló kötetet vesz a kezébe az olvasó, ha hozzájut a Kontra Miklós és Borbély Anna szerkesztésében megjelent *Tanulmányok a budapesti beszédről*-höz. A nyelvész olvasó épp a BUSZI monumentalitásának megismerése által lesz több, míg más területek képviselői a részletekbe merülve kaphatnak újabb inspirációt a munkájukhoz.

Hivatkozott irodalom

- Bodó Csanád (2012): *A látszólagos idő valósága*. Budapest: Akadémiai.
Bodó Csanád (szerk.) (2021): Nyelvészeti antropológia és etnográfia. *Replika* 119–120: 119–262.
Bodó, Csanád, Blanka Barabás, Noémi Fazakas, Judit Gáspár, Bernadett Jani-Demetriou, Petteri Laihonon, Veronika Lajos és Gergely Szabó (2022): Participation in sociolinguistic research. *Language and Linguistics Compass* 16. DOI: <https://doi.org/10.1111/lnc3.12451>

- Borbély Anna (2014): *Kétnyelvűség*. Budapest: L'Harmattan.
- Cheshire, Jenny (1978): Present Tense Verbs in Reading English. In *Sociolinguistic Patterns in British English*. Peter Trudgill (szerk.). London: Edward Arnold, 56–68.
- Eckert, Penelope (2012): Three Waves of Variation Study. The Emergence of Meaning in the Study of Sociolinguistic Variation. *Annual Review of Anthropology* 41: 87–100.
- Grétsy László és Kovalovszky Miklós (szerk.) (1983): *Nyelvművelő kézikönyv 1. A-K*. Budapest: Akadémiai.
- Kiefer Ferenc és Siptár Péter (szerk.) (2003): *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai.
- Kontra Miklós (szerk.) (2003): *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Kontra Miklós (2010): *Hasznos nyelvészet*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Kontra Miklós (2012): Mai magyar nyelvi változások (látszólagos- és valóságosidő-vizsgálatok). *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 357–380.
- Kontra Miklós (2019): *Felelős nyelvészet*. Budapest: Gondolat.
- Kontra Miklós (2021a [2020]): A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú története. In *Tanulmányok a budapesti beszédről: a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján*. Kontra Miklós és Borbély Anna (szerk.). Budapest: Gondolat, 19–41.
- Kontra Miklós (2021b [2020]): Kutatásaitikai kérdések. In *Tanulmányok a budapesti beszédről: a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján*. Kontra Miklós és Borbély Anna (szerk.). Budapest: Gondolat, 42–55.
- Kontra Miklós és Borbély Anna (szerk.) (2021): *Tanulmányok a budapesti beszédről: a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján*. Budapest: Gondolat.
- Labov, William (2006): *The Social Stratification of English in New York City. Second edition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Macaulay, Ronald K. S. (1977): *Language, Social Class, and Education: A Glasgow Study*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Milroy, James és Leslie Milroy (1978): Belfast: Change and Variation in an Urban Vernacular. In *Sociolinguistic Patterns in British English*. Peter Trudgill (szerk.). London: Edward Arnold, 37–51.
- Péntek János és Benő Attila (2020): *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)*. Kolozsvár és Budapest: Erdélyi Múzeum-Egyesület és Gondolat.
- Reményi Andrea Ágnes (szerk.) (2001): Nyelv és gender. *Replika* 45–46: 149–237.
- Sándor Klára (2016): *Nyelv és társadalom*. Budapest: Krónika Nova.
- Trudgill, Peter (1974): *The Social Differentiation of English in Norwich*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trudgill, Peter (1988): Norwich Revisited: Recent Linguistic Changes in an English Urban Dialect. *English World-Wide* 9: 33–49.
- Wolfram, Walt (1969): *A Sociolinguistic Description of Detroit Negro Speech*. Washington, DC: Center for Applied Linguistics.

Szabó Gergely

doktorjelölt, Eötvös Loránd Tudományegyetem (Budapest), Universitat Oberta de Catalunya (Barcelona), tudományos segédmunkatárs, MTA–ELTE Kollaboratív Írás Kutatócsoport (Budapest)

Abstracts

Trust

Zoltán Grünhut: The Theory of Trust Towards Fellow Human Beings and its Empirical Measurement

Abstract: The introduction to this thematic section argues that trust towards fellow human beings, i.e. individual agents' trust towards unknown others is a notion aimed to address and frame that fundamental phenomenon, which is in the heart of trust research. The introduction briefly summarizes the authors' previous findings related to this topic, while it also outlines the current papers' objectives.

Keywords: trust towards fellow human beings, theory, measurement

Zoltán Grünhut and Ákos Bodor: Trust Towards Fellow Human Beings

Abstract: The paper outlines the theoretical framework of trust towards fellow human beings. The addressed phenomenon is well-described in trust research since trust towards unknown others is one of the most often examined problem in the field, both conceptually and empirically. In spite of that nevertheless it is justified to revise the original theoretical framings of trust towards people in general as the progression of late modern tendencies and the further acceleration of globalization are reshaping our world and our experiences with and relatedness to fellow human beings. The paper starts with situational trust literature and the proposed criticism of the notion of trust towards unknown others, which is considered in these studies as something highly doubtful or even meaningless. The argument reviews the main theories of situational trust and it sheds light on the problematic interpretation of and ill-founded linkage between showing trust and feeling trust in these framings. Based on this critical reading, the paper states that if the conceptual components of situational trust are carefully considered, then these theories, of course, unwittingly, reaffirm that, indeed, individuals relate themselves to other people in general, in a more or less trusting sense. The second part of the paper comprehensively describes the various dimensions and specificities of this emotional relatedness of the one to his/her fellow human beings, the development

and formation of this disposition, as well as the impacts of this subjective stance on one's personality, understandings, and praxes, among them the routinized practice of showing trust. The last section of the paper draws attention to the fundamental feature of trust towards fellow human beings that is transcending the sense of belonging to sameness by recognizing togetherness with others' otherness. This – often disregarded – component of trust towards people in general gains growing theoretical importance in our time; it is the foundation of the concept of trust towards fellow human beings.

Keywords: trust, distrust, fellow human beings, sameness, otherness

Ákos Bodor, Márk Hegedus and Zoltán Grunhut: Trust Towards Fellow Human Beings in Hungary According to the Most Commonly Applied Survey Tools

Abstract: Based on various databases from a longer time frame, the paper reviews the most commonly applied survey tools used for the measurement of trust towards fellow human beings. The well-known international surveys aim to address the phenomenon of trust towards unknown others in different ways. These approaches are focused on certain distinct dimensions of the common theoretical background. However, all of the examined survey tools in this paper are considered as steady and refined questionnaire techniques in the literature. Therefore, a comparative analysis of these survey items helps to better understand their functionality, as well as the results they provide. The review of the examined databases draws special attention to Hungary in order to better describe the Hungarian trends and specificities of trust towards fellow human beings.

Keywords: trust, survey tools, international databases, Hungary

Ákos Bodor, Márk Hegedus and Zoltán Grunhut: Content Validity of the Standard Trust Variable

Abstract: The paper critically revises the most often applied survey tool of trust measurement, the so-called standard trust variable. The critical approach is focused on the aspects of content validity. As regards to the full sample, as well as on individual level, it compares the results measured by the standard trust variable to data obtained from other well-known survey tools of trust measurement, such as the trust radiuses, the ANES trust questionnaire, and the trust index. Of course, such a comprehensive and unprecedented content validity of the standard trust variable could be done only on primer survey data acquired for this purpose. The main finding of the paper is that the standard trust variable is imprecise in its identification of trusting respondents, insofar as compares to results of other survey tools a significant number of these 'self-reported high-trusters' turned out to be rather distrusters.

Keywords: standard trust variable, trust radiuses, ANES trust questionnaire, trust index, content validity

Ákos Bodor, Zoltán Grünhut and Dávid Erát: *The Interrelationship Between Trust and Trust Functions. A New Approach for the Measurement of Trust Towards Fellow Human Beings*

Abstract: The present paper's aim is to propose a new approach for measurement of trust towards fellow human beings. In the literature, there are numerous criticisms of the empirical identification and interpretation of trust towards unknown others. Studies that try to reflect on these critical remarks by different kinds of refinements usually address only particular issues regarding to survey tools & techniques, operationalization, and statistical methods, without more comprehensive revisions. This paper, on the contrary, strives to support its reflections on how to reconsider trust measurement by theoretical contributions. In order to achieve that, the proposed argument invokes Piotr Sztompka's concept (1999) about the culture of trust, and his distinction between trust and trust functions. At first, the paper elaborates on how the interlinked consideration of trust and its certain micro- and macro-level manifestations (identified as trust functions by Sztompka) can help to better understand the phenomenon of trust towards fellow human beings. Then, in the second part, a comparative statistical analysis describes a more complex empirical framing of trust based on open-source databases from the European Social Survey.

Keywords: trust, trust functions, Sztompka, culture of trust, ESS

Bath-Culture and Literature

Dániel Szabolcs Radnai: *The Poetics and Sociology of the Bath-letter Genre in 18-19th Century Hungarian Literature*

Abstract: The article is an attempt to explore the genre of *bath-letter*, conceptualized as a peculiar literary form of 19th century Hungarian literary history emerging in the era of the Austro-Hungarian Monarchy. This literary form, which developed in the characteristic bath-culture (*Badekultur*) within the borders of the Habsburg Empire, transferred to the mass press in the 19th century and has become an astonishingly popular press genre, but precisely because of this, its medial environment (and the devaluation of epistle) could not gain a great prestige among literary genres. Nevertheless, style, "language" and formal characteristics of the bath-letters have appeared in Hungarian prose in the long 19th century. Firstly, I show the main formal- and substantial attributes of this genre and its Hungarian classics (József Gvadányi, count József Dessewffy). This is followed by arguing the importance of the 19th journalism bath-letters in the history of ideas and media history, also referring to the parody of this genre and literary style by the example of Kálmán Mikszáth.

Keywords: Austro-Hungarian Monarchy, bath-letter, press history, travel writing, 19th century

Review

Gergely Szabó: Lessons Learnt and Dilemmas in the Study of the Language of the Hungarian Capital

Abstract: How do people talk in Budapest? This was the question that preoccupied a few researchers at the Institute of Linguistics in the mid-1980s, and their joint endeavor created the Budapest Sociolinguistic Interview, a research project that lasted for two and a half decades. This project has been reflected in the volume published in 2021 edited by Miklós Kontra and Anna Borbély. In this book review, I will show to whom this volume is addressed and what its significance is. The Budapest Sociolinguistic Interview was an interdisciplinary project which, like its predecessors in sociolinguistics inspired by urban dialectology, aimed to describe the spoken language of a city, Budapest, according to sociological factors. The reviewed work records the uses made so far of the spoken language corpus from this large-scale research at different levels of the language, including phonological, grammatical, syntactic, lexical, stylistic and discourse analysis studies. The content, however, goes well beyond these linguistic analyses, addressing both methodological and research ethical issues. The book's DVD attachment provides an insight into the audio materials and their transcriptions. In my review, I argue that the reader will find a work that can be of interest to linguists as well as to the representatives of other fields of humanities and social sciences. However, it does have its shortcomings, and one of these is the lack of reflection on how the political, social and scientific contexts have changed over the past three and a half decades that may (or may not) allow the research to be reproduced.

Keywords: Budapest talk, Budapest Sociolinguistic Interview, Miklós Kontra, language variation, sociolinguistics, urban dialectology